

**T.C
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**XIII.MİLÂDÎ ASIRDA HÂREZM'DE TELÎF
OLUNAN CİHÂN-NÂME'NİN TÜRKÇE'YE
TERCÜME VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Reşit Harun AKSUNGUR

Danışman:

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

Samsun

2020

T.C
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

XIII.MİLÂDÎ ASIRDA HÂREZM'DE TELÎF
OLUNAN CİHÂN-NÂME'NİN TÜRKÇE'YE
TERCÜME VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Reşit Harun AKSUNGUR

Danışman:

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

Samsun

2020

Tez Kabul ve Onayı

Reşit Harun Aksungur tarafından, Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT danışmanlığında hazırlanan XIII. Milâdî Asırda Hârezm’de Telif Olunan Cihân-nâme’nin Türkçe’ye Tercüme ve Değerlendirilmesi başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 10.9.2020 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı/Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan (Danışman)		☐ Kabul
		☐ Ret
Üye (Danışman)		☐ Kabul
		☐ Ret
Üye		☐ Kabul
		☐ Ret
Üye		☐ Kabul
		☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY

... / ... / ...

Enstitü Müdürü

Bilimsel Etiğe Uygunluk Beyanı

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

... / ... / 20...

Reşit Harun AKSUNGUR

ÖZET

XIII.MİLÂDÎ ASIRDA HÂREZM'DE TELİF OLUNAN CİHÂN-NÂME'NİN TÜRKÇE'YE TERCÜME VE DEĞERNLENDİRİLMESİ

Reşit Harun AKSUNGUR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans, Haziran / 2020
Danışman : Prof. Dr. Dursun Ali
AKBULUT

Cihân-nâme, 13. yüzyılda Muhammed b. Necîb Bekrân tarafından telif edilen bir coğrafya risalesidir. Bir haritanın kılavuzu olarak tertip edilen eserin haritası kaybolmuştur. Eser 1960 senesinde Mosova'da tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. Bu çalışma, Cihân-nâme'nin Tehrân'da neşr olunan Farsça matbu metninin Türkçe'ye tercümesi ve notlandırılmasıdır. Cihân- nâme'nin kaynakları daha önce tesbit edilmiş olsa da bunları metin içerisinde dipnotlarla gösteren ilk defa bu Türkçe tercümedir. Çalışma, muhtasar bir giriş, Y.E. BORŞÇEVSKY'nin açıklamaları ve Farsça metnin Türkçe'ye tercümesini havidir.

Anahtar sözcükler : Cihân-nâme, Coğrafya,
Hârezmşâhlar, Horâsân

ABSTRACT

TRANSLATION of JAHAN-NAMEH in TÜRKISH WRITTEN
in KHOREZM in 13th CENTURY

Reşit Harun AKSUNGUR
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Education
Department of History
Master Program, June / 2020
Danışman : Prof.Dr. Dursun Ali
AKBULUT

Jahan-Nameh is a book on geography that was written by Muhammad Ibn Najib Bakran in 13. century. The map of the book has been lost. The book was published as a facsimile in Moscow in 1960. This work is a translation of the Persian text of Jahan-Nameh from Persian to Turkish that was published in Tehran. The sources of Jahan-Nameh were determined by BORŞÇEVKIY but this work showed them for the first time in a footnote. This work includes a introduction, the commentaries of Y.E,BORŞÇEVKIY and a Türkish translation of the Persian text.

Keywords : Jahan-nameh, Geography, Khwarazmian, Khorasan

ÖN SÖZ

Bu tercümeye eklediğim 600'e yakın dipnotun birkaç tanesi Farsça matbu metnin naşiri Doktor Riyâhî'e ait olup ilgili dipnotlarda bu birkaçını gösterdim. Diğer dipnotların bütün sorumluluğu tarafıma aittir. İmkanların kifayetsizliği neticesinde Nasr-ı Hosrev'in eserini ilgili yerlerde kaynak olarak gösteremedim. Tercümenin en baştan kabul ettiğim noksanı budur. Belirecek diğer noksanların sorumluluğu da tarafıma aittir. Ebû'l-Fidâ'nın eserini, daha geç tarihli olmasına rağmen dipnotlarda işaret ettim, bunun sebebi metinde bahsedilen hususları daha anlaşılır kılmaktır. Tercümede Farsça matbu metni (Cihân-nâme, Tashîh ; Doktor Muhammed Emîn Riyâhî, 1342, Tehrân) esas aldım. Moskova'da yayımlanan elyazmasının tıpkıbasımını (Kniga o Mire, Nâşir ; Y.E. BORŞÇEVSKY, 1960, Maskva) sürekli matbu metin ile kıyas ettim. Tercümede müellifin ifade tarzı ve üslubuna ve dahi metnin manasına daima sadakat gösterdim ; tercümenin, dil bakımından aslına sadık olmasına dikkat ettim. Bu bakımdan devrik cümlelerin çokluğu ve tercümenin dilinin yer yer eskiliği derhal dikkat çekecektir. Bu durum metne sadık kalma çabamın bir sonucudur. Metnin bütünlüğünü bozmadan, yegane daha iyi anlaşılması kaygısı ile [] içinde gerekli eklemelerde bulundum, () içinde yazılan kelimeler eserin müellifi Muhammed b. Necîb Bekrân'a ait olup bunlar, tercüme olunan kelimelerin Latin harfleri bazen de Arap harfleri ile özgün suretlerini gösterir. Metinde yer alan iki Hicrî tarihi hemen orada Milâdî tarih olarak gösterdim. Metinde özel isimler pek çoktur. Bunların bazıları Türkçe'de daha önce hiç kullanılmamıştır. Bu sebepten özel isimlerin yazılışı hususunda müellifin imlâsını korudum, bu kelimeleri basit transkripsiyon usulü yazdım.

Son olarak, Rusça metni anlamam için destek olan Batuhan AKSUNGUR'a, tercüme müsveddelerinin dijital kopyasını oluşturmadaki yardımlarından dolayı Büşra ŞANLI'ya, tahammül ve rehberliğinden ötürü Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT'a ve dahi her vakit maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen anne ve babama ebedî hürmetlerimi sunarım...

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv-v
KISALTMALAR.....	vi
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
1.1. Cihân-nâme ve Müellifi Muhammed.Necib Bekrân.....	1-3
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	4
2.1. Cihân-nâme Hakkında Borşçevskiy'nin Açıklamaları.....	4
2.1.1. Cihân-nâme Hakkındaki Araştırmalar.....	4-6
2.1.2. Moskova Asya Milletleri Enstitüsü'ndeki Elyazmasının Durumu.....	7-9
2.1.3. Cihân-nâme'nin Müellifi.....	10
2.1.4. Cihân-nâme ve Haritanın Kaynakları.....	11-16
2.1.5. Muhammed b. Necîb Bekrân'ın Haritası.....	17-19
2.1.6. Cihân-nâme'nin Özellikleri.....	20-21
2.2. Cihân-nâme'nin Türkçe Tercümesi.....	22-25
2.2.1. Cihân-nâme'nin Telifi ve Girişi.....	26-28
2.2.2. Yeryüzünün Mamur Kısımlarının Durumları.....	29-30
2.2.3. Hattlar, Renkler ve Haritanın Anlatılması.....	31
2.2.4. Haritanın Faydası.....	32
2.2.5. Bazı Mesafeler.....	33-36
2.2.6. Denizler.....	37-46

2.2.7. Göller.....	47-51
2.2.8. Denizlerdeki Adalar.....	52-57
2.2.9. Nehirler.....	58-64
2.2.10. Dağlar.....	65-71
2.2.11. Çöller.....	72-75
2.2.12. Bazı Şehirlerin İsimleri.....	76-78
2.2.13. Bazı Hoş ve Bilinen Yerler.....	79-90
2.2.14. Bazı Kavimlerin Durumları.....	81-84
2.2.15. Bazı Keyfiyetler.....	85-89
2.2.16. Bazı Tuhaflıklar.....	90-101
2.2.17. Madenler.....	102-110
2.2.18. Ticaret Malları.....	111-112
2.2.19. Araplar'ın Bazı Durumları.....	113-114
2.2.20. Birkaç Hikaye.....	115-120
SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA.....	122-127
EKLER.....	128-140

KISALTMALAR

bknz.: Bakınız

mür.: Müracaat ediniz

s.: Sayfa

c.: Cilt

vd.: Ve devamı

Murûc.: Mes'ûdî, Murûc ez-Zeheb

Ahsen.: Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, Ahsenü't-Tâkâsîm

Hudûd.: Hudûdu'l-‘Âlem Mine'l-Maşrık İle'l-Magrib

Mesâlik.: İbn Hurdâzbih, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik

Nefîse.: İbn Rüsteh, el- A'lâku'n-Nefîse

Sûret.: İbn Havkal, Sûret el-Arz

et-Tefhîm.: Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed Bîrûnî Hârezmî, Kitâbu't-Tefhîm fî Evâ'ili Sınâ'ati't-Tencîm

Cevâhir.: Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî Hârezmî, el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir

Takvîm.: Ebû'l-Fidâ, Takvîmü'l-Büldân

İA.: M.E.B İslâm Ansiklopedisi

Dehhodâ.: Alî Ekber Dehhodâ, Logat-nâme

1.BİRİNCİ BÖLÜM

1.1-Cihân-nâme ve Müellifi Muhammed b. Necîb Bekrân

Cihân-nâme adlı bu kitap 1208-9 yılında Muhammed b. Necîb Bekrân tarafından yazılmış olup Hârezmşâh Alâ-üd-dîn Muhammed'e ithaf edilmiştir. Kitabın dili Farsça'dır ve konusu coğrafyadır. Kitabın yazarı Muhammed b. Necîb Bekrân hakkında elde bir bilgi yoktur; Y.E BORŞÇEVSKIY'nin işaret ettiği gibi kesin olarak bilinen tek şey, Muhammed b. Necîb Bekrân'ın 1208-9 (Hicrî 605) yılında hayatta olduğudur. Metni inceleyen Y.E BORŞÇEVSKIY, Muhammed b. Necîb Bekrân'ın Horâsân bölgesinin Tûs şehrinden olduğunu söylemektedir. Muhammed b. Necîb Bekrân, kendi kelimeleri ile, *'bazı ilimlerden hissesi'* olan bir kimsedir. O, eksiksiz bir coğrafya kitabı yazma iddiasında değildir. Kaleme aldığı eser, esasında, çizdiği haritanın tamamlayıcısı ve kılavuzudur. Y.E BORŞÇEVSKIY, incelemeleri neticesinde haritanın tek parça halinde ve ebat olarak büyük olabileceğini dile getirmektedir. Muhammed b. Necîb Bekrân'ın bu haritası ve eserinin kendinden sonraki coğrafya yazarlarını da etkilediğini söyleyen Y.E BORŞÇEVSKIY, Cihân-nâme adlı bu eserin kaynaklarını kaleme aldığı giriş bölümünde göstermiştir. Bilindiği kadarıyla Muhammed b. Necîb Bekrân'ın haritası zaman içerisinde kaybolmuştur ve bugüne ulaşamamıştır. Cihân-nâme ve yazarı Muhammed b. Necîb Bekrân hakkındaki bilgiler, yalnızca kitabın metninden elde edilebilmektedir. Dolayısıyla kitap hakkında detaylı bilgiler vermek güç bir iştir. Aynı durum, kitabın yazarı Muhammed b. Necîb Bekrân için de geçerlidir. Bu durumda Y.E BORŞÇEVSKIY'nin açıklamaları ile yetinmekten başka çare yoktur.

Muhammed b. Necîb Bekrân'ın Cihân-nâme adlı bu kitabı bir giriş ve yirmi ayrı bölüm olarak düzenlenmiştir, bu bölümler şunlardır: 1. Cihân-nâme'nin Telifi ve Girişi, 2. Yeryüzünün Mamur Kısımlarının Durumu, 3. Hatlar, Renkler ve Haritanın Anlatılması, 4. Bazı Mesafeler, 5. Haritanın Faydası, 6. Bazı Mesafeler, 7. Denizler, 8. Göller, 9. Denizlerdeki Adalar, 10. Nehirler, 11. Dağlar, 12. Çöller, 13. Bazı Şehirlerin İsimleri, 14. Bazı Hoş ve Bilinen Yerler, 15. Bazı Keyfiyetler, 16. Bazı Tuhafliklar, 17. Madenler, 18. Ticaret Malları, 19. Araplar'ın Bazı Durumları, 20. Birkaç Hikaye.

Cihân-nâme'nin ilk beş bölümü astronomik coğrafya geleneğine bağlıdır, bu bölümlerde Ebû Reyhân Bîrûnî'nin derin etkisi derhal dikkat çekmektedir. Yine bu bölümler, kitabın kaybolan haritasına dair önemli bilgiler içermektedir. Devam eden bölümlerde Muhammed b. Necîb Bekrân, kendisinden önceki İslam coğrafyacılarının kitaplarından alıntılar yaparak kitabını tamamlamıştır. Küçük hacimli bir coğrafya kitabı olan Cihân-nâme, farklı farklı coğrafyaların fiziki coğrafyasına ait bilgileri içermesinin yanı sıra bu coğrafyalara ait beşeri coğrafya bilgilerini de barındırmaktadır. Kitabın yazarı Muhammed b. Necîb Bekrân, eserinde yer yer zooloji, tıp gibi bilimlerine de temas etmiştir. Kitabın 'Çöller' bölümü, fiziki coğrafya unsurlarının anlatıldığı son bölümdür.

Cihân-nâme'nin bir diğer dikkat çekici yönü ise, Doğu Roma İmparatoru Konstantin VII'nin meşhur De Ceremoniis adlı ansiklopedisi ile olan bağıdır. Doğu Roma İmparatorluğu'na seyahat eden ve İstanbul kütüphanelerinde vakit geçiren Şeref-üd-dîn-i Tûsî adındaki kimse, Y.E BORŞÇEVSKIY'nin tahminlerine göre Konstantin VII'nin bu eserinden bazı bölümleri kopya etmiştir ve bunları memleketine getirmiştir. Muhammed b. Necîb Bekrân bu kopyaları bir şekilde ele geçirmiş ve haritasını hazırlarken bunlardan yararlanmıştır.

Muhammed b. Necîb Bekrân'ın kitabının barındırdığı en özgün bilgiler, kitabın 14. bölümü olan 'Bazı Kavimlerin Durumları' adlı bölümde bulunmaktadır. Burada, Hıtaylar, Oğuzlar ve Yazırlar hakkında dikkat çekici bilgiler veren Muhammed b. Necîb Bekrân, ne yazık ki kitabının diğer bölümlerinde buradakiler kadar özgün bilgiler vermemektedir.

Cihân-nâme, anlaşıldığı kadarıyla belirli bir plan üzerine kaleme alınmıştır. Bunun en büyük delili; konuların düzenli bir şekilde ilerlemesi, bölüm başlıkları altında başlıklarla alakalı derli toplu bilgiler bulunmasıdır. Kitap, bu özelliği sebebiyle yer yer kendini tekrar etmektedir.

Muhammed b. Necîb Bekrân'ın Cihân-nâme adlı kitabının bilinen iki kopyası vardır : Bunlardan birisi Paris'te, diğeri ise Moskova'da bulunmaktadır. Daha eski tarihli kopya Rusya'da bulunan kopyadır ve 1892 yılında Ebû'l-Fazl Golpâykânî tarafından Buhara'da bulunup 1893 yılında A. TUMANSKIY'e

hediye edilmiştir. Türkçe'ye tercüme olunan metin, işte bu kopyanın Farsça matbu şeklidir. Y.E BORŞÇEVSKIY, Cihân-nâme adlı bu kitabın ilk defa Avrupa'da dikkat çektiğini dile getiriyor. Ebû'l-Fazl Golpâykânî, Buhara'da ikinci kopyayı, eserin Avrupa'da ilk defa dikkat çekmesinden yaklaşık 30 sene sonra bulmuştur. Buna göre; aşağı yukarı aynı tarihlerde yani 19. yüzyılın ikinci yarısında Muhammed b. Necîb Bekrân'ın kitabı bilim dünyasında tanınırlık kazanmıştır.

Son olarak, Cihân-nâme üzerinde incelemelerde bulunmuş isimleri anmak gerekir. Bu isimler daha ziyade Rus araştırmacılarıdır. En başta V.V BARTHOLD'u dile getirmek gerekmektedir, daha sonra V.MINORSKIY ve A. TUMANSKIY de bu araştırmacılar arasında zikredilebilir. İ.KRAÇKOVSKIY ve A.RAMASKEVİÇ de hacimli çalışmalarında Cihân-nâme'ye temas etmişlerdir.

2. İKİNCİ BÖLÜM

2.1-Cihân-nâme Hakkında Borşçevskiy'nin Açıklamaları

2.1.1-Cihân-nâme Hakkındaki Araştırmalar

Cihân-nâme hakkındaki araştırmalar ilk defa Avrupa'da 1861 senesinde başladı. Bu zamanda tarihsiz bir mektup Arap dili uzmanı Fransız oryantalist <Reno> tarafından yayımlandı. Bu mektup, Paris'de mevcut bir elyazmasından iki satırlık bir metni ve metnin tercümesini içermekteydi. Fakat bu metni içeren kitabın adı burada zikredilmemiştir.

1876 senesinde < B.Doren> <Mesâlik ve'l-Memâlik> adında Farsça bir coğrafya kitabını tercüme edip yayımladı. O, bu kitabı 15. Milâdî asra tarihlemiş, Sa'îd b. Alî Cürcânî'yi de müellifi kabul etmiştir. Sonradan anlaşıldığına göre bu şahıs nüshanın katibi olup işini de doğruca yapmamış; hatalar yapmıştır. Hakikatte kitap, Sa'îd'in başka kimselerin eserlerinin muhtelif nüshalarından derlediği bir mecmuadır ve yeni / özgün bir konusu yoktur. Nitekim Sa'îd-i Cürcânî'nin eseri Cihân-nâme'nin metnini içermektedir. Sa'îd-i Cürcânî, Muhammed b. Necîb Bekrân'ın telifinin bir nüshasının katibidir. <Doren> bu durumdan dolayı yanılmıştır, en nihayetinde iftiharın Muhammed b. Necîb Bekrân'a ait olduğunu kendi de bilememiştir.

Cihân-nâme adı, ilk defa, Avrupalı oryantalistlerin araştırmalarında <Çarlz Reu> vesileyle bilindi. Aynı araştırmacı, bu eserin Hamdullâh Müstevfî-i Kazvî'nin Nuzhetü'l-Kulûb ve Hâfez-i Ebrû'nun isimsiz coğrafyasının kaynaklarından olduğunu işaret etti.

Bugün, Cihân-nâme'nin yalnızca iki nüshası mevcuttur. Bu iki nüshadan birisi işte bu yayımlanan nüshadır ki daha eski tarihli olan nüsha budur. Bir mecmua içerisinde elyazması olarak Buhârâ'da 1892 Milâdî senesinde Ebû'l-Fazl Golpâykânî vesilesiyle bulunmuştur. Golpâykânî, 1893 Milâdî senesinde bu elyazmasını Rus oryantalist Tumanskiy'e hediye etmiştir.

Tumanskiy elyazmasından <Rus ve Yazırlar> ile alakadar birkaç satırı çıkarmış ve bu satırları tercüme edip yayımlamıştır. Elindeki nüshayı Paris'de

mevcut diğ er nüsha ile kıyas edip iki nüsha arasındaki ihtilafları işaret etmiştir. Bu, Cihân-nâme hakkındaki ikinci araştırmadır.

Bir sene sonra Tumanskiy, <Hudûdu'l-     > hakkındaki makalesi içerisinde Cihân-nâme'nin ba ından ve sonundan satırları ve bunların tercümelerini ve dahi elyazmasının sonunda görünen  iirleri tercüme etmiştir. Tumanskiy, Arapça bir beytle ba layan Farsça bir kıtayı Cihân-nâme'nin bir parçası sanmı tır.

Tumanskiy'nin Cihân-nâme'nin ba ından yaptığı terc melerdeki bir yerde, m  ellifin bir dünya haritası (tek parça bir dünya haritası)  izdiğı ortaya çıkmıştır. Orada tercüme olunan Eb 'l-Fazl'ın Tumanskiy'e mektubundan bu haritanın tamamlandığı sonucu çıkartılmıştır : 'Bu risaleye bir dünya haritası eklendi, bu dünya haritasından yerler ve bu yerler ile alakadar şeyler bellendirir.'

Me hur  stat Barthold meşhur eseri <Moğ l  stil sına Kadar Türkistân>da Cihân-nâme'nin Paris'de mevcut elyazmasından be  bölümü tercüme edip bu kitabın Kara Hıta lar ve Maverâü'n-nehr coğraFYası ile al kalı faydalı bilgileri içerdiğini işaret etmiştir.

Barthold'un bu araştırmasından 34 yıl sonra Paris'deki elyazmasına dair açıklamalar Belu e tarafından yapıldı. Belu e, Cihân-nâme'nin bütün bölümlerini teker teker gösterip eserin kaynaklarını a ıkar kıldı. Fakat eserin telif tarihi hususunda şüpheye d  t . Belu e'nin Cihân-nâme hakkındaki araştırmasından onun Tumanskiy ve Barthold'un çalışmalarından habersiz olduğı anlaşılıyor.

Minorskiy, Halaçlar ile alakadaar faydalı bilgileri Leningrad nüshasından alıp tercüme etmiştir. Bu bilgileri Hudûdu'l-      hakkındaki araştırması içerisinde yayımlamıştır.

Ramaskevi  <T rk  n ve Türkistân T rihi Hakkında Materyaller> adlı eserinde Cihân-nâme'nin Leningrad nüshasından T rk n tarihiyle alakalı kısa bilgileri kullanmış, birkaç bölümünde de tercümesini yapmıştır. Farklılık olması açısından bu eserde biraz evvel zikr olunan Sa' d-i C rc  n 'ye ait nüsha kullanılmıştır.

Leningrad'daki nüshanın ilk defa olarak tarifi <Miklo Humagrey> tarafından yapıldı. Nitekim o, kitabın sonundan iki satırın / bölümün fotoğrafı kopyasını

da yayımladı. Meşhur oryantalist Kraçkovskiy'nin <Arap Coğrafya Literatürü> adlı eserinde Cihân-nâme'nin kısa bir özeti mevcuttur.

Yukarıda sıralanan araştırmalardan da anlaşıldığı üzere, ikisi hariç, Cihân-nâme üzerine yapılan araştırmalar Rus oryantalistlere aittir. Muhtelif üstatlar, Cihân nâme'nin bize kadar ulaşan her iki nüshasına da başvurmakla eserin müellifinin adını ve eserin içeriğini tespit etmişlerdir. Yine Cihân-nâme'nin birçok geç dönem Fars coğrafya eseri için kaynak teşkil ettiğini de tespit etmişlerdir. Ayrıca Cihân-nâme'ye ait bölümlerden bir dizi tercüme de neşr etmişlerdir. Bununla birlikte Muhammed b. Necîb Bekrân'ın eseri hiçbir zaman özel bir inceleme konusu olmamıştır.

2.1.2-Moskova Asya Milletleri Enstitüsü'ndeki Elyazmasının Durumu

Yayımlanan bu Cihân-nâme nüshası dört elyazmasını içeren bir mecmuadan bir parçadır ki bunların hepsi tek cilt halinde bulunmaktadır.

- 1- Cihân-nâme'nin yaprakları (P1'den R27'e)
- 2- Risâle-i Mûsıkî'nin yaprakları (P27'den P28'e) Telif; Muhammed- Nişâbûrî
- 3- Hudûdü'l-'Alem
- 4- Câmiü'l-Ulûm Telif; Fahr-üd-dîn Muhammed Râzî

Cihân-nâme'nin bu nüshasının kaleme alınma tarihi 28 Ramazan 663 (Milâdî 14 Temmuz 1265) olup katibi Mes'ûd b. Muhammed b. Mes'ûd el-Kirmânî'dir.

Devam eden sayfaların köşesinde numero silsilesi görünmektedir ki aynı katibin verdiği numaralardır. Böylece aşıkâr oluyor ki bu mecmua hayli hacimlidir.

Bu nüshanın derkenarlarında konuların zeylleri bulunmaktadır:

- 1- Bazı şehirlerin arasındaki mesafeler sonradan ilave olunmuştur.
- 2- Medd ve Cezr meselesi.
- 3- Varak 10R'de isimsiz bir seyahat ki bu, Serendîb (Seylan) ve Câbe (Cave) hükümdarlarının hazineleri hakkındadır. 32 miskallik bir lâl kıssası ve 1000 batmanlık sarısabır otu hakkında bir parça hikaye. (Bu haşiye sonradan eklenmiştir, kelimeleri okunaklı değildir, sonradan yazılmıştır.)
- 4- Varak 13P'de bir cümleyi katib haşiyede düzeltmiştir ki 15. satırda Kuhistân kelimesinden sonrası düşüktür.
- 5- Sonraki sayfanın başlangıcında düşen iki kelime haşiyede düzeltilmiştir.
- 6- Varak 17P'de haşiyede Hebûşân (Kûşân) merkezinde bir yerde, -yer ismi zikr olunandır fakat okunaklı değildir- yaz mevsiminden Temmuz ayında dahi buzların eksik olmadığı bir mağaranın varlığı yazılıyor. Yine aynı yerdeki bir diğer yerde seyyahların yiyecek-içecek bulamadıkları, kendi azıkları yok ise açlıktan öldükleri yazılıyor. Üçüncü haşiye de bu sayfadadır fakat okunaklı değildir.
- 7- Varak 18R'de haşiyede şöyle yazılıyor: <Semerkand halkı kadim zamanlarda soylu kimseler olup misafir-perver, iyi huylu, mütediyyin idiler. Keş

vilayetinden çıkıp vilayetlere musallat olan Sâhib-Kıran Temir Gürgân, her vilayetden halkı kaldırıp Semerland'ı abad eylemek için bunları Semerkand'a nakl eyledi. Ondan sonra öteden beriden gelen uğursuz, pis, çengî¹, kanaat etmeyen, fena tabiatlı, fevkalade yalancı, vefasız, sözünde durmayan, oğlancılığa meyyal, kalleş, kötü amelli kimseler peyda oldu. Kadim aileler azaldı. İlâ maşallâhu teâlâ.>

- 8- Varak 21R'de haşiyede, güvenilir bir kimseden naklolunmuştur: Taşkend yolundan birkaç kimse Semerkand'a seyahat ediyordu. Bu kimselerle seyahat eden bir sipahi vardı, yılanın biri bu sipahinin tirkeş/ok kuburu içinde yolu tamamladı. Avcıların okuna benzediği müşahede olundu.
- 9- Varak 23R'de metinde <Cevherî> kelimesinden sonrası unutulmuş, katip haşiyede bunu düzeltmiştir.
- 10- Varak 25R'de haşiyede Kur'an - Meryem Suresi'nden birkaç kelimenin tefsiri görülüyor.
- 11- Varak 26R'de haşiyede Tanrı'nın güç ve kuvveti hatırlatılıyor. Eshâb-ı Kehf, Musâ Peygâmbere ve İskernder-i Zü'l-Karneyn hakkında bilgi veriliyor. Sonra, kendi sözünce bunlar hakkında kısa bilgi beyan olunuyor ve Kur'an'dan Kehf Suresi anılıyor.
- 12- Hatimede katip yani Mes'ûd-i Kirmânî şöyle yazıyor: 'Bu nüshayı aslî nüsha ile mukayese ettim, aslıyla mutâbıktır.' Fakat katip hatalıdır.
- 13- Son sayfanın alt yarısında birkaç Farsça rubâî katibin hattıyla nüshada bulunmaktadır. İki rübâiden ilkinin söyleyen meçhuldür ve bu rübâînin ilk beyti Arapça'dır. Diğer altı rübâî Şeyh Evhâd-üd-dîn Hâmid-i Kirmânî'ye aittir. Bu zat, şairlerden, şeyhlerden, ariflerdendir. Bu zatın muallim ve mürşidi, ariflerin, şairlerin meşhurlarından Şeyh Rûkn-üd-dîn Evhedî Merâgî Isfehânî'dir.

Şeyh'in adı bu zeyilde şöyle kaydedilmiştir : <Molânâ Sultânü'l-Meşâyih Evhâd-üd dîn-i Kirmânî> Risâle-i Mûsıkî'deki hatt da Cihân-nâme katibinin hattıdır. Bundaki üç rübâî altında ise unvanı zikrolunur: <Molânâ Kutbü't-Tarîka u Seyyidü'l-Hakîka Evhâd-üd-dîn-i Kirmânî –Tanrı rahmet etsin-> Hepsinden anlaşılıyor ki bu şairin vefat tarihi sene 697 (Milâdî 1297-8)'dir ki şu iki kaynakta bu hal zikr olunmaktadır: 1-Sefînetü'l-Evlîyâ, Dârâ-i Şükûh,

¹ Eğri, eğik mânâsına çeng lafzından dürüst olmayan kimse demek olsa gerek.

Milâdî XV. asır. 2-Bûthâne-i Muhammed-i Sûfî ve Mirzâ Hasan Bek Hâkî ki tarih-i vefatı sene 635 (Milâdî 1237-8)'dir.

Risâle-i Mûsıkî'nin istinsah tarihi meçhuldür. Fakat genelgeçer bir tahmin ile şöyle diyoruz: Ya Milâdî Eylül 1265 tarihinde yani Cihân-nâme ile hem-zaman olarak ya da bila-fasıla Cihân-nâme'nin tamamlanmasından sonraya tarihlenir. Evhâd-üd-dîn-i Kirmânî'nin adının zikrinden sonra <Tanrı rahmet etsin> yazıldığından dolayı büyük ihtimal Milâdî 1265 senesinde ya da bundan biraz sonra istinsah edilmiş olmalıdır.

Nüshanın Özellikleri;

Katibin elyazması 27 varak (= 52 sayfa) olup her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Elyazmasının kağıdı zerd-i şarkî cinsidir. Metin siyah mürekkep ile, serlevhalar ve bölümler metinden kullanılan harflerden daha iri harfler ile yazılmıştır. Varak 12R'e kadar kitabın başındaki unvanlar siyah mürekkep ile sonraki varaklar ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Nüsha, Milâdî VIII. asrın ikinci yarısında görülen bir tür nesih hatt ile yazılmıştır ki bu hattın hususî bir terkibi vardır.

Nüshanın Noksanları;

Bu nüsha, hatalarla dolu bir nüshadan istinsah edilmiştir. Bundan dolayı bu nüshanın metninde de hatalar, dağınıklıklar, yanlışlar bulunmaktadır. İlk sayfanın alt tarafındaki birkaç yerde metin tahrif olmuştur, sonra bu tahrif olan yerin üzerine metin ikinci defa yazılmıştır. Lakin tahrif olan yerin üzerine ikinci defa yazılan yazı olmamış, görünüş değişmiştir. Dolayısıyla okumak kabil değildir. Bu durum, beş satır aşağıda da (Varak 1R) görünüyor. Varak 4P'de <Bahru'r-Rûm> serlevhasının mürekkebi bir miktar dağılmıştır. Varak 8R üst taraftan bir miktar tahrif olmuştur fakat metne ziyarı yoktur.

Bazı varaklar ölçüsüzce süslenmiştir. Böylece konuların manası meçhulleşmiştir. Bu kusur, 26P ve 17P varaklarında baki kalmamıştır. Bunlara ilaveten sıra numaraları şu varaklarda silinmiştir ve fotografi kenarları görünmemektedir: 1P, 3P, 8P, 25P, 26P. Daha sonra sayfaların çevrilmesi sonucu olarak haşiyelerin yazısı mahvolmuştur.

2.1.3- Cihân-nâme'nin Müellifi

Cihân-nâme müellifi Muhammed b. Necîb Bekrân hakkında elde topluca bir bilgi yoktur. Bu zat ile alakalı bilgi eserinden çıkarılıyor. Şu kadarını biliyoruz ki o, sene 605 (Milâdî 1208-9) tarihinde hayattadır ve tek parça üzerine bir dünya haritası çizmiştir. Tereddüt yok ki o vakitlerde Horâsân'da yani Tûs şehristanı bölgesinde yaşamıştır. Nitekim bölge halkının ahlaklarını anlatır iken şöyle der : <Horâsân'da her bir şehre birşey nispet ederler: Merv halkına cimrilik, Serahs halkına sert konuşma, Nişâbûr halkına fena konuşma, Belh halkına برعونت,boş konuşma ve ağzı bozukluk, Herât halkına şefkat, Tûs halkına nispet edilen şey de malumdur.>

Cihân-nâme'nin bölümlerinde kaynak bellediği kitapları zikr eyler iken bir kişiden bahsediyor. Şüphesiz ki bu Şeref-üd-dîn-i Tûsî müellifin hemşehrisidir. Şeref-üd-dîn i Tûsî'nin vatanına dönüp vefat ettiğinde, müellifimiz onun evrakından istifade eylemiştir.

Muhammed b. Necîb eserinin başlangıcında şöyle diyor: <Bu aciz bendenin bazı ilimlerden hissesi vardı.> Fakat bu tevazudur. Müellif Muhammed b. Necîb Bekrân sadece bir coğrafyacı değildir. Eserinden anlaşıldığına göre o, geniş bilgi sahibi bir kimse olup devrin bilginlerindendir. Kafi miktar matematik, astronomi, ilm-i nücûm ve hatta tıp bilgisinin sahibidir ve işini ilmî bir tarzda yapmıştır.

Şu halde müellifin şahsen seyahatler yapıp yapmadığı Cihân-nâme'den anlaşılmıyor. Görünüşe göre Nişâbûr ve Hârezm'e seyâhat etmiş, haritasını da yanında taşımıştır. Göya bu harita vesilesiyle Hârezmşâh Alâ-üd-dîn Muhammed b. Tökiş (H. 596-617)'in sarayındaki devrin diğer bilginleriyle yakın olmayı ve ikrama nail olmayı dilemiştir.

Burada müellif, fevkalade ilginç arzusunu nakledip şöyle diyor: <Böylesi bir hizmet ihmal edilmiş, öteki bilgin bendeler böyle bir işe kalkışmamıştır.> Muhammed b. Necîb Bekrân harita ve yol gösteren kitabını tamamladıktan sonra eserine <Cihân nâme> adını vermiştir.

2.1.4- Cihân-nâme ve Haritanın Kaynakları

Harita ve Cihân-nâme'nin telifi sürecinde Muhammed b. Necîb Bekrân'ın istifade eylediği kaynaklar üç kısma ayrılır:

- 1- Şahsî tecrübeler yoluyla elde edilen bilgiler.
- 2- Çağdaşlarından işittiği haberler.
- 3- Kaynak kitaplar.

Şahsî tecrübeler yoluyla elde edilen bilgiler hayli azdır ; bir iki konuyu geçmez. Bunlar:

- 1- Müellif şöyle diyor: <Zamanımızda girdabın / hortumun bir ağacı kökünden söküp başka yere fırlattığını görüyoruz.>
- 2- Bir başka yerde de Fârs'dan hususî bir tür zeberced getirmiş bir zat ile olan mülakatını beyan ediyor. Yine şöyle diyor : < Bazıları zümrüd ve zebercedin her ikisinin de aynı şey olduğunu söyler. Fakat hakikat budur ki zeberced bir başka cevherdir, nitekim biraz sonra zikr olunacak. Pîrûze; madenin aslı Nişâbûr'da Beşân ve Erdelân dağlarındadır. Bu madene / maden ocağına Bû İshâkî derler. Bû İshâk adında bir kişi bunu bulduğundan dolayı bu adı verirler. Yine pîrûzeyeye Bû İshâkî de derler. Bu madenin / maden ocağının...>

Bu beyanlardan müellifin buraları görmüş olabileceği sonucunu çıkıyorum.

Müellifin işittiği haberler daha ziyadedir. Müellif 14 yerde açıkça nakillerini gösteriyor. Bu nakillerden bazıları fevkalade ilginçtir, mesela ; <Deylem ve Mâzenderân'da meşhur meteorlar bulunmuştur.> ve doğu memleketlerine gönderilen Horâsân fetvası.

Dikkatlice bakıldığında, bu eserde mucizeler, dikkat çekici adetler ve sair şeyler göz önünde bulundurulmuştur. Bu durum, orta zaman coğrafya kitaplarının hilafıdır. Böylesi haberlerin zikrinden o devrin kitaplarında uzak durulur. Bu türlü bilgiler, bütün hususlar / konular arasında birinci derecede ehemmiyetli değildir. Müellifimizin ortaya çıkardığı iş, kitabın dayanak noktaları ile alakadardır.

Evvelce de gördüğümüz gibi pek ziyade ilm-i nücûm kitabını, ziyeleri ve sair bu iş için temin etmiş, fakat eserinde bunların adlarını zikretmemiştir. Bunların bir kısmı hakkında tahminlerde bulunulabilir:

1- Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik:

Bu eser, Milâdî IX. asrın muteber bir coğrafyası olup müellifi Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Hurdâzbih'dir ki Muhammed b. Necîb Bekrân'ın mühim kaynaklarından birisidir. Müellif, pek çok bilgiyi Kitâbu'l-Memâlik ve'l-Mesâlik'den alıp kendi eserine eklemiştir. Mesela V. Bölümde iki nokta arasındaki mesafelere dair bilgilerin bazıları İbn Hurdâzbih'in eserinden alınmıştır. Yine Bahr-i Magribî'den çıkıp Bahr-i Maşrik'a giren yolların anlatılması da bu eserden alınmıştır. Başkaca, Hint Okyanusu'nda bulunan bazı adalar hakkındaki bilgiler, kürenin anlatılması, Yecüc u Mecüc diyarına seyahat ve sair hususlardaki bilgiler isim vermezden İbn Hurdâzbih'in eserinden alınmıştır.

2- Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik:

Ebû İshâk b. İbrahîm b. Muhammed el-Fârî el-İstâhrî'nin meşhur eseridir. Milâdî X. Asra ait bir coğrafyadır. Adı Cihân-nâme'de geçmez fakat Tunus, Kûh-i Gîlân ve İspanyol memleketlerinden Şenterin sahillerinde görülen bir deniz hayvanı hakkındaki bilgiler ve dahi başkaca bilgiler bu kitaptan alınmıştır.

3- Eşkâlü'l-Ekâlîm:

Bu eser şimdiye kadar bilim dünyasında pek de tanınır değildi. Muhammed b. Necîb bu eserin müellifi olarak <Muhammed b. Bahr er Ruhnî> adını veriyor. Yâkût, Ruhen'in Kirmân dolaylarında bir yer olduğunu söyler. Meşhur bilgin ve edip Markuart'ın araştırmalarına göre Muhammed b. Bahr Ruhenli olup künyesi Ebû'l Hasan'dır ve pek ziyade telifi vardır. Hicrî IV. Asrın ilk yarısında (885-935) yaşamıştır.

Yâkût, birkaç fıkrada Muhammed b. Bahr'in eserinden nakiller yapmış fakat eser adı zikretmemiştir. Yine aynı fıkralardan malum oluyor ki bu zatın bir eseri coğrafya ile alakadardır. Ola ki bu eser <Eşkâlü'l-Ekâlîm>dir. Yâkût'dan biraz evvel bu eserden Muhammed b. Necîb Bekrân istifade etmiştir. Fakat bugün onun hakkında söz söylemek müşküldür; hakkında tek bir kesin hükme varılamıyor, hakkındaki bütün fikirler ve sözleri Cihân-nâme'den çıkarıyoruz.

Değerlendirmelerden ulaştığımız budur ki Muhammed b. Bahr Ebû'l-Hasan er Ruhnî el-Kirmânî'nin eseri zaman içinde yitip gitmiştir.

4- Sefer-nâme:

Nâsır-ı Hosrev'in maruf ve meşhur eseridir. O, Hicrî 438-444 seneleri arasındaki maceralarını anlatıyor. Cihân-nâme müellifi bu kitaptan pek az istifade etmiştir. Bukalemûn, Mısır ve Arabistân ile ilgili bazı bilgiler ve sair Sefer-nâme'den nakl olunmuştur. Nâsır-ı Hosrev'in dünyanın şekli ve dünyanın yaratılışı hususundaki tasvir ve tasavvurlarından hiçbir parça Cihân-nâme'ye yansımamıştır.

5- Kâmilü's-Sınâa:

Tabiplik eseri olup müellifi Alî b. Abbâs el-Mecûsî (Hicrî 438-472)'dir. O devrin doğudaki en olgun tıp kitaplarından, hatta İbn Sînâ'nın Kânûn'undan evvel meşhur olmuştur. Müellifimiz zehirlerin panzehirleri hakkındaki bir miktar bilgiyi bu eserden almıştır.

6- Asârü'l-Mukaddimîn:

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'nin Hicrî 390 senesi dolaylarında telif eylediği bir eserdir. Daha meşhur adı Asârü'l-Bâkîyye'dir. Müellif bir olayı bu eserden nakl eylemiştir ki bu olay adı geçen eserin matbu nüshasında görünmemektedir. Muhammed b. Necîb Bekrân'ın daha sıhhatli bir nüshayı kullanmış olması mümkündür.

7- et-Tefhîm Evâil-i Sınâati't-Tencîm:

Bu eser Hicrî 420 senesine aittir, müellifi Ebû Reyhân Bîrûnî'dir. <Rayt>, hakkında şöyle diyor: '200 ya da 300 sene müddetince en mühim ilmî kitap sayılmıştır.' Cihân-nâme, hiçbir yerde bu eserin adını zikr etmiyor. İhtimaldir ki müellif, Bîrûnî'nin, <el-Kânûn el-Mes'ûdî> ve <Tahdidu Nihâyeti'l-Emâkin lî Tashîh-i Mesâfeti'l-Mesâkin (Hicrî 416)> adlı eserlerinin coğrafya ile alakadar kısımlarından da istifade etmiştir.

Dikkatlice araştırılmaz ise Muhammed b. Necîb Bekrân'ın Cihân-nâmesi ve haritasında Ebû Reyhân'ın eserlerinden bir ize rastlanılmadığı anlamı çıkar. Hârezm'in büyük bilgininin haritanın çizilmesindeki tesiri, İbn Hurdâzbih'in tesirinde daha fazladır. Mesâlikü'l-Memâlik'in muhtelif yerlerle alakalı bir avuç bilgiden başka tesiri yoktur. Şu halde Bîrûnî'nin eserleri, Cihân-nâme'ye kaynak olan içerdiği bilgilere ilaveten tarz, usûl olarak da ilham verip telkinde

buşlunmuştur. Nitekim haritanın tavsifi kısmında bu husus hakkında tekrar sohbet edeceğiz.

Haritanın tertibinde, yeryüzündeki denizlerin kısımlara ayrılmasının anlatılmasında, Hazar Denizi'nin anlatılmasında, Issı Göl hakkındaki bilgilerde, yerkürenin kısımlara ayrılmasında, ekvator ve yerlerin enlem ve boylamlarının açıklanmasında ve dahi başkaca pek ziyade şeyde Cihân-nâme'nin kaynağı Hârezm bilgininin et-Tefhîm adlı kitabı olmuştur.

8- İmâm Şeref-üd-dîn-i Tûsî'nin Coğrafya Kitâbı (Meşhûr bir kimse değildir):

Muhammed b. Necîb Bekrân kaynaklarını zikreder iken Rum'dan vatanına dönen İmâm Şeref-üd-dîn-i Tûsî'nin adında bir zatın müsveddelerinden istifaade ettiğini beyan ile şöyle diyor: <Müsveddelerin arasında mumâ-ileyhin elyazısıyla kaleme alınan bazı cüzler bulduk. Şehirlerin enlem ve boylamları, ihtiyatlı, ciddi bir inceleme ile bu müsveddelere kaydedilmiş idi. Sahillerin konumları, denizlerin ebatları, dağlar, denizler ve adaların her birinin yeri böylece belli oldu... Roma İmparatoru Konstantin... bilginlerin bir bölümünü... dünyanın türlü yerlerine göndermiştir. Böylece muhtelif ilmî neticelere ulaşılmış, bu bilgiler kitaplara geçirilmiş...>

Müellifimiz izan sahibidir, bu müsveddelerden ölçüsüzce istifade etmemiş, kolayca eserine iktibas eylememiş; İmâm'ın adını zikretmiştir. Bu nüsha türlü hileler ile kütüphanenin birinden ele geçirilmiş ve istinsah edilmiştir.

Bu eser hakkında şimdiye kadar elde bir bilgi yoktu, yine bir mesele yolundan çıkarılmış, iş müşkülleşmiştir. Nitekim burada Milâdî 274-337 tarihlerinde hüküm süren bir imparatorun adı geçiyor. Buradaki meşhur <Törenler Kitâbı>'nın müellifi Doğu Roma İmparatoru Konstantin VII (Milâdî 905-959) olmalıdır. Hataya düşülmüştür. Bu eser ve Cihân-nâme'yi karşılaştırmazdan kesin bir hükme varmak olanaksızdır. Bu meselenin nihai çözümü her iki eserin mukayesesi ve dikkatli tahlilleridir. Yani Cihân-nâme ve Konstantin VII'nin eserinin metninin mukayesesi, dikkatlice tahlil edilmesi lazım gelir.

İmâm Şeref-üd-dîn-i Tûsî kimdir? Şimdiye kadar herhangi bir bilginin eserinde bu isme rastlayamadık. Fakat İbn Kıftî'nin Târîhü'l-Hükemâ adlı eserinde bir isim dikkat çekiyor. Hicrî 604 senesinde vefat eden Ebû'l-Fazl

Yemânî el-Halebî eş Şerîfî'nin anlatıldığı yerde şöyle deniliyor: 'Riyaziyat ve diğer ilimleri Haleb'de Şerefü't-Tûsî nezdinde tahsil etti. Bu zamanda şehrin meşhur bilginlerine katıldı.'

Söylenenler gösteriyor ki İbn Kıftî'de Şerefü't-Tûsî diye bilinen zat elkabların zikrinde pek öne çıkmıyor. Şöhretinin ziyadeliğinden tafsilatlıca anlatılmasına ihtiyaç olmamıştır. İhtimaldir ki İbn Kıftî'nin eserindeki mezkur Şerefü't-Tûsî, Şeref-üd-dîn-i Tûsî ile aynı kimsedir ve seyahati esnasında Haleb'e de gelmiştir. Onun riyaziyatdaki bilgeliği bu faraziyeyi destekliyor fakat yalnızca İbn Kıftî'nin şahadeti kifi değildir. Nihai çözüm için yardımcı olmamaktadır.

Şeref-üd-dîn'in eserinden alınan bilgileri çıkarmak ve ayırmak, ilgili kaynakları Cihân-nâme ile mukayeseden sonra mümkün olabilir.

9- Tevârîhü'l-Hulefâ (?):

Yirminci bölümde Eshâb-ı Kehf anlatılır iken müellif şöyle diyor: < Halifeler tarihi olan bir kitapta görmüş idim: Abbasî Halifesi el-Vâsık Billâh bu Eshâbü'l-Kehf'in halini öğrenmek istemiş. Muhammed b. Musâ Müneccim'i ki bu zat onun çevresindekilerdendir, ilçilik ile Rûm'a göndermiş; onların makamını malum kılmak...>

Burada bir soru öne çıkıyor. Niçin Muhammed b. Necîb Bekrân genellikle kullandığı kaynağa, yani İbn Hurdâzbih'in Mesâlikü'l-Memâlik adlı eserine değil de başka bir kaynağa yönelmiştir? Kıssa, aynı şekilde İbn Hurdâzbih'in eserinde mevcuttur ve Cihân-nâme'de de aynı şekilde zikrolunmuştur.

Bu muammanın çözümü için iki yol görünüyor: Ya müellifimiz İbn Hurdâzbih'in eserinin güzel bir nüshasına sahip değildi ve güçlkle karşılaştı ya da bu efsaneyi sonradan gelenler o nüshaya sığdırdılar, evvelinde bu kıssa mevcut değildi.

(Kasten meseleyi karıştırmak müellif için fevkalade yersiz ve müşküldür. Burada müellif kasten bu kaynağı kullanmamıştır. Bununla beraber müellif, kitabının girişinde İbn Hurdâzbih'in eserinden istifade ettiğini beyan etmiştir.)²

² Bu pasajı Rusça girişin mütercimi eklemiştir. Muhammed b. Necîb Bekrân'ın, Borşçevsky'nin işaret ettiği gibi İbn Hurdâzbih'in tam bir nüshasına sahip olmaması daha olasıdır. Başkaca bir görüşü ima ettiği için bu pasajı buraya derc ettim. VI. bölümde, Borşçevskiy bölümleri teker teker kısa cümleler ile özetliyor. Bu da, metin zaten neşrolunacağı için pek gereksizdir. Cümlelerin Rusça'dan tercümesini yaptım fakat buraya derc etmedim.

IX. asır müellifi Mes'ûdî de el-Kitâbü'l-Evsât adlı yitik eserinde Eshâb-ı Kehf kıssasını zikretmiş, kıssayı Cihân-nâme gibi Muhammed b. Musâ'ya bağlamıştır. Ve diyor ki: Kitabımızda bir Pehlevî kıssasını; Makedonyalı Sikender Seddi kıssasını zikretmiş idik. O, bu Seddi Yecüc u Mecüc'e engel olmak için bina etmiştir.

Cihân-nâme'de de bu Pehlevî kıssası; Sedd-i Sikender kıssası mevcuttur. Kitâb-ı Evsât'ın müellifimizin kaynaklarından olması mümkündür fakat bu kitap pek de maruf değildir. Cevap yolu kapalıdır. İhtimal de öylece yerinde durmaktadır. Hacı Halîfe, Keşfü'z-Zünûn'da Hicrî 605 senesine kadar üç müellifin Târîhü'l-Hulefâ olarak isimlendirilen üç eserinin varlığını zikretmiştir. Muhammed b. Necîb Bekrân'ın bunlardan istifade etmiş olması ihtimal dâhilindedir. Yine, müellifimizin mağara hikayesini, falan devrin hadiselerini anlatan bir kitabın sayfalarından almış olması ihtimalini de dile getiriyoruz. Cihân-nâme'nin mühim kaynakları bunlardır.

Şüphesiz ki diğer ilmî gereçleri de Muhammed b. Necîb Bekrân kullanmıştır. Şimdiye kadar bu konu hakkında araştırma ve değerlendirme yoktu. Mesela, müellifimizin kullandığı ziycleri de anlamak lazım gelir. Yine hadis kitaplarından ne tarzda ve ne konularda istifade etmiştir anlamak lazım gelir. Bu durum, sonraki araştırmalar ve incelemeler ile anlaşılabilir.

2.1.5- Muhammed b. Necîb Bekrân'ın Haritası

Muhammed b. Necîb Bekrân, dairevî bir haritayı tek parça üzere tertip edip boylam ve enlem dairelerinden oluşan bir kalıbı esas almıştır. Eski yıldız cetvellerini yani ziyçleri yaptığı işe temel ve örnek bellemiştir. Şüphe ve hatalar olmaması için fevkalade dikkatli davranmış, gereken durumlarda diğer kaynaklardan da yardım almıştır. Nitelim girişte bunları zikr ediyor.

Üçüncü bölümdeki açıklamalara ilaveten bir hatlar şebekesinin haritada bulunması bir başka dikkat çekici husustur. Bu işi taktir eylemek lazım gelir. Haritada türlü türlü memleketlerin sınırlarının gösterildiğini görüyoruz. Böylesi bi durum orta zaman İslâm haritalarından fevkalade nadirdir. Muhtelif memleket ve adaların isimleri de harita üzerinde yazılıdır.

Şimdiye kadar iki İslâm haritası iyi biliniyordu:

- 1- Hicrî 740 dolaylarında tertip olunan Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'nin Nuzhetü'l-Kulûb adlı coğrafya kitabındaki harita.
- 2- Hâfez-i Ebrû'nun coğrafyasına eklenen harita (Hicrî 823).

Muhammed b. Necîb Bekrân'ın haritası Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'nin haritasından 130 sene önceye tarihleniyor. Bu cihetten hatlar şebekesiyle örülü ilk ve en eski orta zaman haritası sayılmaktadır. Sonra, Cihân-nâme'nin bugün dünyada bir rakibi olmadığını söylemek gerekiyor.

İslâm haritasını ortaya alıp maruf oryantalist Kraçkovsky'nin nazariyesi ile alakadar olarak bu harita hakkında birkaç söz söylemek faydasız değil münasiptir. < Sonraki devrede Arap harita çizimi, yani İdrîsî zamanında (Milâdî XII. asır), ilerleme ve yücelik devrini yaşar. Aynı zamanda bu devir çöküş ve zeval devridir... Bu devrede haritada yerin enlem ve boylamın gösterimi tamamen önemini yitirir. Böylesi şeyler ortadan kalkmıştır.> İran, Milâdî XII.–XIII. asırlarda bu hükmün dışındadır, istisnadır.

Herkes, Batlamyus'un eserinin İslâm haritası çiziminde ne kadar kuvvetli tesir icra etmiş olduğunu biliyor. Milâdî IX. asrın sonlarından itibaren İon bilginlerin nüfuzu bu sahada düşüşe geçiyordu. Bu halde, İdrîsî ve İbn Sa'îd gibi müelliflerin eserleri bu nüfuzun ışıklarını saçmaya devam ediyordu ve bu nüfuzun ışığı henüz sönmemişti. Nitekim Muhammed b. Necîb Bekrân bu halin

hakiki ve diri bir şahididir. Bu hususdaki delil, muaddelü'n-nehâr hesabını batıdan başladığını söylemesidir: <Şöyle ittifak edilmiştir; boylamın başlangıcı Mağrib tarafında bir yerden hesap edilir ki eski zamanlarda burada yedi ada bulunmaktaydı. Bunlar mamur ve meskun olup, Cezâir i Hâlidât ve Cezâir-i Sa'âde diye anılırlardı. Şimdi burası harap olmuştur; bahr-i muhîtin [yani okyanus] suyu adaları 200 fersah geçmiştir; yani adalar batmıştır.>

Sonra, bilmek lazım gelir ki müellifimizin haritası Batlamyus'un haritalarına göre kimi zaman bu işte ileriye taşınmıştır.

Girişte müellif şöyle diyor: <Bu mamur ve meskun çeyreğin ölçüleri, kitaplarda yarım daire suretinde kaydedilmiştir ve bu yarım daire sureti araştırmadan uzak bir semboldür. Fakaz biz, dikkatli araştırmalar neticesinde bir şekli seçtik, bu şekil haritada üzerinde (ber ân câme) müşahade olunabilir.> Mamur çeyreği yarım daire ile gösterdiğini söylemesi Batlamyus'un usulüne yöneldiğini gösteriyor. Dünyanın bilginlerinin çoğu bu şekli daire olarak çizmişlerdir. Bilginlerin çok büyük bir bölümü bu yolu takip etmişlerse de İbn bilgisiyle yetişen ve bu bilginin gelişimine hizmet eden Hâzrm'in büyük bilgini Bîrûnî müellifin takip ettiği yola bir takım yeni bilgiler katmıştır. Ve müellifimiz de her şeyden ziyade Bîrûnî'nin eserlerinin tesiri altındadır.

Daha önce, yukarıdaki satırlarda, tarz ve usul olarak Bîrûnî'nin fikirlerinden beslendiğini beyan etmiş idik. Şüphesiz bu fikirler haritanın tertip olunmasında temel ve esas olmuştur. Hatta şeklin dairevî olması ilhamını da müellif Bîrûnî'den almıştır zira elyazmasının tamamında, Bîrûnî'nin et-Tefhîm adlı kitabındaki dairevî şeklin varlığı göze çarpıyor. Daha yukarıdaki ziyeler meselesinde, ilm-i nücûm ve yerlerin enlem ve boylamlarının tayini meselesinde ve dahi iklimler ve bunlarla alakadar meselelerde Bîrûnî'nin eserinin tesiri ehemmiyetlidir.

Kendi zamanının hayret verici bir eseri olan Asârü'l-Bâkîyye'de harita tertibinin geometrik planı da anlatılmaktadır. Ne yazık ki Muhammed b. Necîb Bekrân'ın haritası yitip gittiği için doğruca mukayese imkanımız yok. Burada, Bîrûnî'nin planından ne ölçüde istifade ettiğini bilmediğimizi söyleyebiliriz.

Muhammed b. Necîb Bekrân'ın harita çizim usulü, Hâfz-i Ebrû'nun çalışmasında büyük bir tesir icra etmiştir. Hâfz-i Ebrû da haritasını aynı tarzda

vücuda getirmiştir, hatta Hâfez-i Ebrû'nun kitabının girişi ile Cihân-nâme'nin girişi birdir, aradaki tek fark Hâfez-i Ebrû'nun biraz daha detaylı olmasıdır. Kısaca ; ruh bir söz ikidir. Bu durumda şu söylenebilir: Hâfez-i Ebrû, sınıflandırma ve iklimlerin taksiminde Muhammed b. Necîb Bekrân'ın haritasının izinden gitmiş, fakat karaların çiziminde bir başka yolda yürümüştür. Anlaşıldığına göre Hâfez-i Ebrû Cihân-nâme'yi elinde bulundurmuş fakat ilişigindeki haritayı görmemiştir.

Görünüşe göre müellifimizin haritası epey büyükçe olmalıdır zira Cihân-nâme'deki yer adları 600'e yakındır. Bu adlar harita üzerinde ilgili yerlerde bulunmuştur. Ayrıca, bu harita, bir pişkeş kavuşma ve büyük bir hükümdarın; Hârezmşâh Muhammed'in sarayına yaklaşma vesilesiyle hazırlanmıştır. Küçükçe bir harita gösterişsiz olur, pek de güzel olmazdı. Bu da kabul görmesini zorlaştırırdı.

Müellifin tariflerine göre yitip gitmiş bir haritayı diriltmek fevkalade zahmetlere tahammül ile mümkündür. Fakat bu iş noksan ve düşük kalitede olur. Çünkü müellifimizin eserinde bu iş için lazım gelen bilgiler yoktur.

Mekanların tanzim ve tavsifinde kullanılan kaynaklar ve ziyçler de meçhuldür. Kaynaklardaki bilgilerin ne tarzda olduğunu bilmiyoruz. Şu halde Cihân-nâme, dünya haritasındaki noktalara rehberlik edecek hatlar şebekesiyle örülü olmaktan ibarettir. Bunun için kaynakları detaylıca anmaya gerek yoktur.

Gelecek incelemeler sayesinde Cihân-nâme'deki beyan ve açıklamaların Bîrûnî'nin eserleriyle olan ilişki ve yakınlığının tespiti mümkündür. Bir dünya haritasının çizilmesine tam bir örnek Bîrûnî'dir ki harita, coğrafya ve astronomiden anlayan orta zamanın büyük bilgini sayesinde tertip olunabilmiştir.

2.1.6- Cihân-nâme'nin Özellikleri

Cihân-nâme ve ilişigindeki haritaya rehber, eski Arap ve İran coğrafya eserleri olmuştur. Bilginlerin büyük bir bölümünün akidesince, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl Belhî, İstâhrî ve onun izinden gidenler de bu yolda yürümüşlerdir. Coğrafya haritaları daima bir rehber ile var olmuşlardır, hatta pek iyi bilinen kitap <Hudûdu'l 'Alem> de böyledir. Cihân-nâme de, ilk yedi bölümde yukarıda adı geçen eserle epeyce benzerliğe sahiptir. Fakat Muhammed b. Necîb Bekrân'ın Hudûdu'l-'Alem'e olan aşinalığı hakkında kesin bilgiye sahip değiliz, dolayısıyla bu hususta ısrarcı olamıyoruz.

Müellifin risaleyi telifdeki amacı, harita üzerindeki mahalleri ve noktaları açıklamaktır yani risale haritanın tamamlayıcısıdır. Eser, bir giriş ve 20 bölüm üzere tertip edilmiştir. IV. bölümde haritadan nasıl istifade olunacağı gösterilmektedir. V. Bölüm yitik haritanın tekrar oluşturulması için çok önemlidir zira bu bölümde harita üzerinde mevcut noktalar arasındaki mesafeler hakkında bilgi vardır.

Cihân-nâme'yi üç kısma ayırmak lazım gelir:

- 1- Bölüm I'den Bölüm IV'e kadar bölümler haritanın planıdır, haritaya girişe benzer.
- 2- Bölüm IV'den Bölüm XI'e kadar bölümler haritadaki yerlerin ve noktaların açıklamalarıdır.
- 3- Bölüm XII'den Bölüm XX'e kadar bölümler türlü türlü mevzulara ayrılmıştır.

Eserde bazı beyanların birbirine benzediği, tekrar ettiği dikkati çekiyor. Bu durum, mekanların coğrafi hususiyetleri ile alakadar olup ikinci derecede ehemmiyetlidir.

Haritanın yani Cihân-nâme'nin haritasının en önemli rehberi şüphesiz ki ziyçler olmuştur. Müellif girişte ziyçlerden istifade ettiğini zikrediyor.

Cihân-nâme, ilmî bir sisteme munasip olarak kısa ve faydalı olacak şekilde tertip olunmuştur. Bu eseri telif eden, maharetli, dikkatli ve doğruları söyleyen bir adamdır. Bu zat, her daim şüphe tozunu aklına konduruyor ve güvensizliklerini apaçık beyan ediyor. Ve dahi rastladığı hataları tenkit ediyor.

Cihân-nâme’de tuhaf ve dikkat çekici bilgiler pek de fazla değildir. Fakat bu eserin çok büyük bir önemi vardır ki o da budur: Yitik eserlerden bazı alakadar bilgileri haber vermesine ilaveten bu tür eserlerin tarihte önemli bir yer tuttuğunu göstermesi. Ve dahi hepsinden ziyade şu husus önemlidir: Milâdî XII. asırda Doğu İran’da kartografyanın eriştiği yüksek mertebeyi göstermesi. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, Hâfez-i Ebrû, Sa’îd b. Alî Cürcânî, Sultân Muhammed b. Dervîş Muhammed Belhî (Mecmâü’l-Garâib müellifi, Milâdî XII. asır sonları) gibi müellifler Muhammed b. Necîb Bekrân’ın eserinden istifade etmiş, iktibaslar yapmışlardır. Hâfez-i Ebrû’nun eserinin astronomi ile alakalı bölümlerinde Cihân-nâme’nin büyük nüfuzu göze çarpar. Cihân-nâme ile Leningrad’da mevcut Hâfez-i Ebrû eserini mukayese etmek bu hali teyit eder.

Y.E. BORŞÇEVSKIY

2.2 Cihân-nâme'nin Türkçe Tercümesi

CİHÂN-NÂME

Muhammed b. Necîb Bekrân

Tercüme ve Notlar

R. H. AKSUNGUR

“[s.3] Esirgeyen ve Bağışlayan Tanrı Adıyla”

el-Hamdu lillâhi rabbi'l-‘âlemin ve’s-salavat ale’n-nebî Muhammedu aleyh ve eshâbü’t-tayyibînü’t-tâhirîn vessellem teslîmân kesîrâ

Bu aciz (kemter) kul Muhammed b. Necîb Bekrân’ı kutlu sofrasından şeref almaya kabul eyleyen, ona, sabahın paklığı gibi ikbal kapılarını açan, Hodâvend-i ‘Âlem Pâdişâh-i Benû Adem Fermândih-i Rûy-i Zemîn Alâü’d-Dünyâ ve’d-Dîn Sultânü’s Selâtîn **Ebû’l-Feth Mehmed** b. es-Sultân b. es-Sultân’ –Tanrı mülkünü daim kılsın– dır.³ [O, bir vakit] bir vesileyle, [bir şeycikleri] idrak eylemek; isteğine kavuşmak diledi. [Bir şeycikleri idrak eylemek için] hiçbir şey bilimden daha muteber değildir, hiçbir şey bilimin verdiği neticeleri vermez! Öteki kulların her biri kendi ilmince hizmetler ifa eylemiş idiler, bu aciz kulun bazı bilmlerden hissesi vardı, öteki bilgin kullar ile kura çekip üzerine düşeni ifa eylemek diledi.⁴ Alemin şekli insanların bilmek isteyeceği bir şeydir; mütalaa ile malumdur ki bilgin kimseler de sıradan halk da bu konuya epey düşkündür. Alemin şekli, [s.4] muhtelif bilimlerin muhtelif verilerine sahip olunarak harita üzerinde (ber câme) açıklandı. Öyle görünüyor ki böyle bir hizmet ihmal edilmiş, öteki bilgin kullar böyle bir işe kalkışmamıştır.

Sonra, yeryüzünden rub’-i meskûn üzerindeki memleketlerin (vilâyetihâ) ve şehirlerin yerleri, denizler, nehirler (ceyhûnhâ), dağlar, çöller ve sair hakkındaki bilgiler harita üzerine (ber an câme) kaydedildi ; bunların her birini Tanrı yaratmış, takdir eylemiştir. İşte bunlar, bu risalede bir araya toplandı, bu risaleyi mütalaa edenler bazı yerlerin durumları ve bunlarla alakalı bilgilerin

³ Bknz.; Alâ-üd-dîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Tashîh: Muhammed b. Abdülvehâb Kazvînî, c.2 s.47-86 ve s.94-126, Brill, Leiden, 1917. Bundan sonra sadece ‘Cihân-güşâ’, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Tashîh: Abdü’l-Hüseyn Nevâî, s.490-495, Emîr-i Kebîr, Tehrân, 1387. Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Histoire des Sultans du Kharezm - Ravzâtü’s-Safâ fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ*, s.40-85, Paris, 1842. Muhammed Avfî, *Lübâbü’l-el-Bâb*, Tashîh: BROWNE Edward, muhtelif sayfalar, London-Leiden, 1903-6. Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâl-üd-dîn-Târîh-i Celâlî*, Tercüme: Muhammed Ali Nasih, muhtelif sayfalar, İntişârât-ı Sa’idî, Tehrân, 1344-Pâyiz (2.Baskı). Yine şu tetkiklere bknz.; İA., ‘Hârizmşâhlar’, c.5 (1.Kısım). KAFESOĞLU İbrahim, *Hârezmşâhlar Devleti Târîhi*, muhtelif sayfalar, TTK, Ankara, 2000. BARTHOLD V. V., *Turkestan v Epohu Mangolskava Haşestviya*, s.386-445, İzdatelstva Bastoçnoy Literaturi, Maskva, 1963.

⁴ Köprülü-zâde Mehmed Fuad’ın İslâm Ansiklopedisi’ndeki maddesi Hârezmşâhlar Devleti’nin kültür-sanat hayatına dair bilgileri içermektedir. mür.; İA., ‘Hârizmşâhlar’, c.5 (1.Kısım)

şerh edildiğini müşahede edeceklerdir. Ve şimdi bu risaleye Cihân-nâme⁵ adı verildi, bu isim, manasıyla mutabıktır. Eğer refetlü, inayetlü Padişah –Tanrı saltanatını daim kılsın– bu risaleyi göz önünde bulundurursa iki cihanda ikbale erişir!

Tanrı (Îzed) bu saltanatı, bu memleketi ve bu ülkeyi kıyamete değin payidar kılsın! Kutlu yargunun (adl) gölgesi öteki memleketleri kaplasın! Cümle kişiöğlü emniyetin gölgesinde ve yargunun (adl) himayesinde hayatlarını geçirsın ki huzur içindeki gönüller bu kahir devletin erkanına dua ile meşgul olsun!

İşbu risale 20 bölüm üzere bina olundu. Aşağıdaki bu risâlenin fihristidir:

Bölüm I - Cihân-nâme'nin Telifi ve Girişi

Bölüm II – Yeryüzünün Mamur Kısımlarının Durumu

Bölüm III - Hattlar, Renkler ve Haritanın Anlatılması

Bölüm IV - Haritanın Faydası

[s.5] Bölüm V - Bazı Mesafeler

Bölüm VI - Denizler

Bölüm VII - Göller

Bölüm VIII - Denizlerdeki Adalar

Bölüm IX - Nehirler

Bölüm X - Dağlar

Bölüm XI - Çöller

Bölüm XII - Bazı Şehirlerin İsimleri

Bölüm XIII - Bazı Hoş ve Bilinen Yerler

Bölüm XIV - Bazı Kavimlerin Durumları

Bölüm XV - Bazı Keyfiyetler

Bölüm XVI - Bazı Tuhafıklar

⁵ 1960 Moskova neşrinde bu isim Rusça 'Kniga O Mire' şeklinde ifade olunmuştur. Türkçesi ile Dünya Kitabı.

Bölüm XVII - Madenler

Bölüm XVIII - Ticaret Malları

Bölüm XIX – Araplar’ın Bazı Durumları

Bölüm XX - Birkaç Hikâye

Her bir bölümde zikredilmesi gereken şeyler, risaleye tahammül olunsun, risale usanç vermesin diye kısaca zikrolundu. Şayet zikredilmesi gereken bu şeyleri detaylıca anlatsa idik ciltlerce telif vermemiz lazım gelirdi; şimdi böylesi mümkün değildir, müellif acziyetini ve kusurunu arz eyler! Muktedirliğim Tanrı’nın yardımına bağlıdır, sadece O’na yöneliyorum.⁶

⁶ Kur’an, 11 : 88

2.2.1. Cihân-nâme'nin Telifi ve Girişi

[s.6] Yeryüzü küre suretindedir, yani çevgen topu gibi yuvarlaktır.⁷ Yeryüzünün bir çeyreğinden gayrısı mamur ve meskun değildir. Bu mamur ve meskun çeyreğin ölçüleri, kitaplarda yarım daire suretinde kaydedilmiştir ve bu yarım daire sureti araştırmalardan uzak bir semboldür. Fakaz biz, dikkatli araştırmalar neticesinde bir şekli seçtik, bu şekil haritada üzerinde (ber ân câme) müşahade olunabilir.⁸ Her bir şehri ve yeri bu harita üzerinde göstererek, şehirlerin ve yerlerin enlem ve boylamını isbat eyleyelim istedik. [Zira bunlara] behemehal ihtiyaç duyulmaktadır.

Şehirlerin ve Yerlerin Boylam ve Enlemi; astroloji (ilm-i nücûm) erbabı⁹ bir usul (tarîkî) belirlemişlerdir ki bu usulle biraz evvel zikrettiğimiz mamur çeyreğin her bir şehrini ve yerini bunlarla gösterirler ; buna yerlerin boylam (tûl) ve enlemi (arz) denir.¹⁰

Şöyle ki; kutb-i şimâliden [yani kuzey kutbu] teğet geçecek büyücek bir daire takdir ederler, bunu, bir şehir ya da yerden geçirirler; [bu], daima hatt-ı ustuvâyı¹¹ [yani ekvator] keser. Sonra, kesme yerinden Mağrib tarafında mamurluğun (imâret) nihayetine kadar olan boylamı (tûl) gösterir. Şehrin ya da yerin kesme yeri de enlemi (arz) gösterir.¹²

Şöyle ittifak edilmiştir; boylamın başlangıcı Mağrib tarafında bir yerden hesap edilir ki eski zamanlarda burada yedi ada bulunmaktaydı. Bunlar mamur ve meskun olup, Cezâir-i Hâlidât¹³ ve Cezâir-i Sa'âde diye anılırlardı. Şimdi

⁷ *Nefîse.*, s.28, 29 ve *et-Tefîm.*, muhtelif sayfalar, *Ahsen.*, s.80 vd.

⁸ Köprülü-zâde Mehmed Fuad'ın iddia ettiği gibi eserlerinin bütün İslâm coğrafyasında neşr olunmasını isteyen bilginler eserlerini Arapça telif ederler, Farsça teliflerini de Arapça'ya tercüme ederlerdi. mür.; İA., 'Hârizmşâhlar', c.5 (1.Kısım). Müellif-i mumâ-ileyh eserini Farsça telif etmiştir, yine bazı cümlelerinden de malum oluyor ki eserini sınırlı bir coğrafyaya hitaben telif etmiştir. Müellif diğer İslâm coğrafyacıları ile kıyas olunurken bu hususu göz önünde bulundurmak lazım gelir. Mukkadesî'nin harita üzerine açıklamaları ve harita çizen başka kimselere tenkitleri için bkz.; *Ahsen.*, s.23-24.

⁹ Ebû Reyhân astroloji ile vakit kaybeden kimseleri pek ciddiye almaz. Hatta tahkir eder. Esasında astroloji pek de sıhhatli bir disiplin değildir, bugün, daha ziyade, bir takım cahil kimseleri iğfal etmekten öte bir önemi yoktur. İlm-i nücûm günümüzde kullanılan Türkçe'ye astroloji olarak tercüme edilmektedir. Bu tercüme anlam olarak doğru olsa da ruh olarak kifayetsizdir. Burada bahsi geçenler falcılar değil yıldız cetvelleri hazırlayanlardır.

¹⁰ Yani enlem ve boylam.

¹¹ *et-Tefîm*'de şu sorunun cevabına bkz.: 'Hatt-ı ustuvâ kocâest u çi hassiyet dâred' *et-Tefîm.*, s.170,171

¹² *et-Tefîm*'de şu soruların cevaplarına bkz.: 'Arz beled çist' *et-Tefîm.*, s.172 ve 'Tûl-l-i beled çist' *et-Tefîm.*, s.172.

¹³ Kanarya Adaları.

[s.7] burası harap olmuştur; bahr-i muhîtin [yani okyanus] suyu adaları 200 fersah geçmiştir; yani adalar batmıştır.¹⁴

Yerlerin boylam ve enlemi meselesi epey zaman evvel açıklığa kavuşturulmuş; ziyclerde ve kitaplarda bu husus isbat olunmuştur. Bu bakımdan, [böylesi bilgilerin] her halükarda birbirini taklit eylemesi gerekir.

Sonra, böylesi bilgilere ihtiyaç oldukça eski ziyc hesaplarını, haberleri ve yıldız kitaplarını; bu tarz işe yarar şeyleri hazır ettik ve hepsini birbiriyle mukayese eyledik. Birbirlerine ne kadar muhalefet ettiklerini ve ne ölçüde uyuştuklarını imkanlar nispetinde, dikkatlice inceledik; işte böylece bazı bilgiler sıhhatlice belli oldu.

Muhammed b. Bahr er-Ruhnî'nin telif ettiği Kitâb-i Eşkâl-i Ekâlîm, Abdullâh b. Muhammed b. Hurdâdbih'in Kitâb-i Mesâlik u Memâlik adlı eseri, Nâsır-ı Hosrev'in Sefer-nâmesi ve buna benzer eserleri toplayıp bunları birbirleriyle karşılaştırdık; nihayet küçük ihtilaflardan da bu suretle kurtulundu.

Başkaca, Rûm'dan dönen İmâm Şeref-üd-dîn Mâzî-i Tûsî'nin ,Tanrı rahmet etsin, müsveddeleri arasında, merhumun elyazısıyla yazılmış bazı cüzler bulduk. Şehirlerin enlem ve boylamları, dikkatli, ciddi bir inceleme ile bu müsveddelerde kaydedilmiş idi. Sahillerin konumları, denizlerin ebatları, dağlar, denizler ve adaların her birinin yeri böylece belli oldu.

Bu cüzde şöyle hatırlatılmıştır: 'Bu nüsha Rûm'da bir şehrin kütüphanesinden elime geçti ki bu şehre Kostantiniyye derler. [s.8] [Nüsha] türlü hileler ile ele geçti; [nüshayı] herkese vermemek için cimrilik ederler. Roma'nın büyük bir imperatoru (pâdişâh) vardı, adı Konstantin'dir ve bu şehri Konstantin'in adıyla anarlar. [Konstantin] muhtelif bilimlere büyük bir istek duyar; bunlara talip olurdu. Bilginlerin bir bölümünü, harçlık ve masraflarını karşılayarak dünyanın

¹⁴ *et-Tefhîm.*, s.173. Bîrûnî'de 6 ada olarak geçmektedir: 'În şeş cezire est berâber-i şehrhâyi-i magrib...' Yine Bîrûnî, tûlun başlangıcını Magribden hesap etmeyi İonlar'ın kabul ettiğini belirtiyor: 'Yonaniyân be nihâyet-i magribi ez abâdanî nezdikter bûdend u tûl câyhâ ez âncâ giriftend' fakat İonlar arasında da ihtilaf olduğunu, tûl çizgisinin buradaki iki farklı yerden başlatıldığını yine büyük alim Ebû Reyhân ifade ediyor: 'Gürûhî ez işân agâz-i tûl ez leb-i deryâ-ü okyanûs hemi konend u gürûhî agâz-i u ez cezirehâ-i sa'âdet konend''

türlü yerlerine göndermiştir. Böylece muhtelif ilmî neticelere ulaşılmış, bu bilgiler kitaplara geçirilmiş ve kütüphaneye konulmuştur.¹⁵

Bu cüzün ele geçmesinin bu hususta [harita çizmek?] büyük faydaları oldu. Murat hasıl olup sene 605 aylarında şekil tamam oldu. Bu tarihi zikretmekten maksat şudur: Uzun zamanlarda yerlerin değişim yoluna girmesi; bazılarının harap, bazılarının ise abad olması. [Yine] dağların yerlerinin değişmesi de mümkündür. İşte bu sebeble tarih zikrolundu. Böyle şeyler [yani değişim] imkansız değildir; mümkündür. Vallahû Teâlâ ‘Alem.

¹⁵ Buradaki Konstantin Büyük Konstantin değildir. İmperator Konstantin VII’dir. Bu zat bilgin bir imparatorudur. De Ceremoniis adlı ansiklopedinin in müellifidir. OSTROGORSKY Georg, Bizans Devleti Târîhi, s.260, 261, TTK, Ankara, 2011.

2.2.2. Yeryüzünün Mamur Kısımlarının Durumları

Yerküre dört kısma [çeyreğe] taksim olunur. Bu dört kısımdan [çeyrekten] üç çeyrek sudur ve bahr-i muhît [yani okyanus] bu üç çeyreği kaplar; nitekim burası keşfedilmemiştir. Diğer bir çeyrek ise karadır, bu bir çeyrek keşfedilmiştir. Buraya, [s.9] rub’-ı mamûr, rub’-ı meskûn ya da rub’-ı meslûk derler. Mamur çeyrek kuzeydedir. Bu mamur çeyreğin kuzey tarafından nihayetinde, tıpkı güney tarafından nihayetinde olduğu gibi bir miktar su bulunur. Sonra, açıkçası, bu mamur çeyrek de pek az keşfedilmiştir; burada, denizler, dağlar ve çöller vardır. Yine, açıkçası, bu mamur çeyreğin pek azı mamurdur fakat bu çeyreğe rub’-ı meskûn ya da rub’-ı mamûr denilmesi adet edinilmiştir.¹⁶

Küre (etrâf-ı ‘âlem) ve mamur çeyreğin nihayetinde, batı tarafında, Tanca, Fas gibi Mağrib şehirleri ve Endelüs şehirleri bulunur. Buralardan [batıya doğru] ilerledikçe deryâ-i muhit [yani okyanus] ile karşılaşılır ki buraya bahr-i okyanus [yani Atlas Okyanusu] derler. Hiç kimse¹⁷ buraya gitmemiştir.¹⁸

Doğu tarafından olarak nihayette ise Çin şehirleri vardır: Mâçîn dedikleri İç Çin¹⁹, Lesîlâ?²⁰, ve Bilâd-ı Vâkvâk. Kuzey tarafında olarak nihayette Yecüc u Mecüc diyarı vardır, buradan geçilince yine okyanusa ulaşılır.

Yecüc u Mecüc’ün kuzey tarafından ortaya doğru ilerledikçe Türkî kavimlere (ecnâs-ı Tork) [rastlanılır], daha sonra Seklâb ve Selc ثلج diyarı ile karşılaşılır. Buralardan geçilince bazı yerlerde okyanus vardır bazı yerlerde ise yoktur.²¹ Burası fevkalade soğuktur; o kadar ki buralarda insan bulunmaz, hayvan da pek az olsa gerektir. İnsan burada vahşileşir, beşeriyetten uzaklaşır. İştittiğimize göre bu cinsi avlayıp [s.10] yerler. Kuzeyin en uç noktasında (aksâ-i şîmâl) bir ada vardır, bu adaya Tulı? تولی derler. Kitaplarda bu adı pek müphem bulduk. Bu adanın halkı; hammam (germâbe) gibi içi boş yapılar (câyhâ) bina ederler; yılın altı ayı burada ateş yakarlar, burada yaşarlar.

¹⁶ bkz. *et-Tefhîm*, s.166.

¹⁷ Keştî yani gemi.

¹⁸ *et-Tefhîm*, s.166.

¹⁹ *et-Tefhîm*, s.167.

²⁰ eş-Şîlâ. Burası Sillâ yani Kore olsa gerek.

²¹ *et-Tefhîm*, s.166, 167.

Çîn sınırının güneyinde Hindûstân bulunur. Deryâ-i Maşrikî Hindûstân'ın bazı yerlerini çevreler.²² [Deryâ-i Maşrikî], Çîn ve Hindûstân karşısında derin, Mağrib Siyâhları²³ ve Zenglerin [memleketinin] karşısında sığdır.²⁴ Denizden güneye doğru ilerledikçe zemin çoraklaşır, bu zemin kavruktur; çöl belirir. Azıcık kuvvetli yağmur yağsa yağmurun birazı zeminde emilir. Burada insanın yaşaması, tıpkı hayvanın yaşaması gibi olanaksızdır; şayet bir tür canlı yaşıyorsa bu canlı, bilinenden canlılardan başkaca olsa gerektir. Bundan sonrası meçhuldür.

²² Müellif Deryâ-i Maşrikî ile Pasifik Okyanusu'nu kastediyor, Pasifik Okyanusu'nun Hindûstân'a teması yoktur. Hint Okyanusu'na Bahr-i Ahzer denilir ve Bahr-i Ahzer Deryâ-i Muhît'in bir parçası telakki olunur.

²³ *et-Tefhîm.*, s.167.

²⁴ Kemter bâşed; sığ, ziyâdet bâşed; derin suretinde tercüme eyledim.

2.2.3. Hattlar, Renkler ve Haritanın Anlatılması

Harita üzerinde küçük daireler kullanıldığı görülecektir, bu daireler şehirlerin yerlerini gösterir. Dairelerin kenarlarına da gösterilen şehrin adı yazılmıştır. Böylece hangi şehrin nerede bulunduğu malum olur.

[s.11] Bazı şehirler üzerinden geçen, dağınık, düzensiz hatlar bulunmaktadır, siyah [mürekkepli] olanları vilayetleri ve nahiyeleri birbirinden ayırır. Her vilayetin adı, kırmızı [mürekkeple] o vilayetin bulunduğu alan üzerine yazılmıştır.

Yeşil renktekiler deryâları [yani denizler] ya da bahrleri işaret eder ki denizlerin adı kırmızı [mürekkeple] üzerine yazılmıştır.

Lacivert renktekiler ceyhûnları [yani nehirler] ya da nehirleri işaret eder ki ceyhûn ya da nehrin adı kırmızı [mürekkeple] üzerine yazılmıştır.

Koyu lâl renktekiler dağları ve her birinin yerini işaret eder ki dağın adı üzerine yazılmıştır.²⁵

Harita üzerindeki sarı renkler çöllerdir. Bu çöllerin bazıları kumluk, bazıları ise taşlıktır.

Beyaz renk ise kuzey tarafından Selc Diyârı'dır.²⁶ Kar buradan asla kalkmaz.

Doğudan batıya doğru uzanan hatlar yedi iklimi (ekâlîm-i heftgâne)²⁷ birbirinden ayırır; hattın her iki tarafında siyah [mürekkeple], birinci, ikinci, üçüncü iklim gibi iklimin adı yazılmıştır. Böylece bir şehrin hangi iklimde bulunduğu malum olur.

Bazısı doğudan batıya, bazısı da kuzeyden güneye uzanan kırmızı hatlar enlem ve boylam çizgileridir. Bakan bunlara anlam veremez, bunlar; enlem ve boylam çizgileri yoluyla bir şehrin [s.12] nerede bulunduğunu gösterir.

Dikkatlice mütalaa olundukda bunların anlamları malum olur

²⁵ Lâl-i tîre.

²⁶ Bilâd-ı Selc. Grönland?

²⁷ bkz. *et-Tefhîm.*, s.198-200, *Nefîse.*, s.115-117, *Ahsen.*, s.79-84 Bu gelenek İonlar'dan alınmadır: Klimata.

2.2.4. Haritanın Faydası

Bir bütün üzerine çizilen²⁸ haritadan şunlar çıkarılır: Alemin sureti, mahallerin²⁹, denizlerin ve sair bulundukları yerler. Buralar tasavvur edilebilir. Haritanın bir diğer faydası şudur: Kible'nin yeri harita sayesinde bilinebilir. Yeryüzündeki şehirler ve bölgeler, bilmek isteyenler için haritada gösterilmişlerdir. Üzerinde doğu olduğu yazılan harita bölgesinde Çîn memleketi (vilâyet) vardır; güneş buradan doğar. Güneşin battığı yer ise batı tarafıdır. Sonra, [bir kimse] harita üzerinde kendi şehrinin yerini (mevzi'-i hîş) bilmek isterse [şöyle yapmalıdır]: Bulunduğu şehrin (mevzi'-i hîş) üzerine bir işaret koyar, sonra Kible olan Mekke'yi haritada arar; bulunduğu şehirden Mekke'ye bir hatt çeker ya da işaret koyar. Sonra çektiği bu hatt üzerinde olarak [yani hattı takip ederek] yüzünü Mekke'ye döner, böylece Kible'ye erişmiş olur.³⁰ Yine, başkaca bir yeri bulmak isterse anlatılan bu usulü takip etmelidir. Vallahû teâlâ velîü't-tevfîk.

²⁸ 'ber câme ki pâre-i nâ-borîde' malum oluyor ki müellifin haritası tek parçadır.

²⁹ Bekâ'; Arrapça'da evler, saraylar. Mahal suretinde tercüme ettim.

³⁰ Bîrûnî'nin Tahdîdü Nihâyeti'l-Emâkîn adlı eserinin takdimindeki fevkalade mükemmel tartışmalara müracaat etmek her halükarda pek ama pek faydalıdır. Ayrıca kible tayini vesilesiyle enlem ve boylamın bilinmesi hususu için adı geçen esere bkz. Ebû Reyhân Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyeti'l-Emâkîn*, s.9-11, TTK, Ankara, 2013

2.2.5. Bazı Mesafeler

[s.13] Rasad ehli Halife Me'mûn devrinde şöyle kararlaştırdı: Mamur çeyreğin uzunluğu, doğuda mamurluğun nihayetinden batıda mamurluğun nihayetine kadar 3400 fersaktır. Her bir fersah ise 12.000 gezdir [yani arşın]. Yine mamur çeyreğin genişliği, ekvatorдан kuzeyde mamurluğun nihayetine kadar 1200 fersaktır. Zikredilen bu miktarlar bir çizgi üzerinde hasıl edilir [yani kuşbakışı] fakat aşağıya ve yukarıya doğru mesafelerin değişmesiyle [yani kuşbakışı olmayarak] bu rakamlardan daha fazlasına ulaşılabilir.³¹

Şimdi, iki yer arasındaki mesafenin tam olarak hesabı mümkün değildir. Bu işin fazlasıyla müşkülli vardır. Fakat bazı eski kitaplarda böylesi bilgiler bulunur.

[Aşağıdaki bilgilerin] bazıları memleketkerin (vilâyet) uzunluk ve genişliği, bazıları da iki şehir arasındaki mesafeyi bildirir.

Bir memleketin (vilâyet) uzunluk ve genişliği hakkındadır;

Çîn'in uzunluğu 4, genişliği ise 3 aylık yoldur.

Siyâhîlerin yaşadığı ve bazı yerleri çöl olan Mağrib 700 fersaha 700 fersah [ebatındadır].

Kuzey hududundaki Seklâb 2 aya 2 aylık yol [ebatındadır].

Hindûstân'ın uzunluğu 4, genişliği 3 aylık yoldur.

Kirmân, 180 fersaha 180 fersah [ebatındadır].

[s.14] Pârs, 150 fersaha 150 fersah [ebatındadır]. Bazı kimseler 160 fersaha 120 fersah [ebatındadır] der.

Endelüs, 1 aya 1 aylık yol [ebatındadır].

³¹*et-Tefhîm*, s.153-164. Bîrûnî, Halîfe Me'mûn buyruğuyla bu işe memur olan kimselerin adlarını da zikrediyor; Halid-i Merv-i rużî, devrin mühendislerinden en sıhhatli künyesi ile Alî Ebû'l-Bahterî ve dahi müneccim ve mûsikî-şinâs Alî b. İsâ Usturlâbî. Hassaten *et-Tefhîm*, s.160 vd. 'Me'mûn Halîfe peser-i Hârûn er-Reşîd fermûde est tâ endâze-i zemîn ez ser azmûde âyed.' Yine bu husustaki Hind ve İon bilgilerine dair *et-Tefhîm*'de Bîrûnî bazı açıklamalar yapıyor. Başkaca kaynakları dahi bu dipnotta işaret eylemek mümkündür fakat bu rakamlar pek müphem ve muğlak olup bugün hiçbir manası yoktur. Mesela büyük coğrafyacı Mukaddesî şöyle der: 'Belirtildiği gibi İslâm İmperatorluğu'nun bir ucundan diğer ucuna uzunluğu 2600 fersaktır ve her yüz fersah 12.000 zirâ, bir zirâ 24 parmak ve bir parmak yan yana dizilmiş altı arpa dânesi uzunluğundadır.' mür. *Ahsen*, s.86. Bîrûnî'de de 20.400 sayısı geçmektedir uzunluk için.

Ommân için şöyle derler; hudûd-ı i'mâl-i Ommân 300 fersahtır...³²

Rûm, 2 aya 2 aylık yol [ebatındadır].

Mısır, 40 güne 40 günlük yol [ebatındadır].

Sipâhân ve dolayları 80 fersaha 80 fersah [ebatındadır].

Ommân Denizi ile Kulzum Denizi arasındaki Arap diyarı, ki burada hep Araplar yaşar, 500 fersahtır.³³

İki şehir arasındaki mesafe hakkındadır;

Doğuda mamurluğun en uç noktasından batıda mamurluğun nihayetine kadar 400 merhaledir.

Mamurluğun kuzeydeki nihayetinden güneydeki nihayetine kadar 210 merhaledir.

Mısır'dan Mağrib'in nihayetine kadar 180 menzildir; 6 aylık yoldur.

Yemen San'â'dan Semerkand şehrine kadar 1000 fersahtır. Şöyle derler: Semerkand'ın inşasına Tebâb'e-i Yemen'den Tubb'â başlamıştır, Zü'l-karneyn tamam eylemiştir. Kadim zamanlarda, şehrin kapılarından birinin üzerinde, ki bu kapılar demirden yapılmıştır, <San'â'dan [s.15] Semerkand'a 1000 fersahtır> yazan bir yazı bulmuşlardır.

Bağdâd'dan Rey'e 139 fersahtır.

Rey'den Nişâbûr'a 169 fersahtır.

Bağdâd'dan Mısır'a 570 fersahtır.

Kulzum'dan Çîn hududuna 200 menzildir.

Bağdâd'dan Nişâbûr'a 340 fersahtır.

Bağdâd'dan Merv'e 375 fersahtır.

Merv'den Belh'e 126 fersahtır.

Nişâbûr'dan Herât'a 80 fersahtır.

Nişâbûr'dan Sipâhân'a 71 fersahtır.

³² Metin eksik.

³³ Genişliktir.

Sipâhân'dan Rey'e 62 fersahtır.

Bahreyn'den Ommân'a 200 fersahtır.

Ommân'dan Şihr'e 200 fersahtır.

Şihr'den Aden'e 100 fersahtır.

Mısır Fustât'dan İskenderiyye'ye 60 fersahtır.

Mısır'dan Barka şehrine 20 menzildir.³⁴

Barka'dan Endelüs'e 20 menzildir.

Etrâblus'dan Ifrikiyye'nin merkezi (kasaba) Kayrevân'a 20 menzildir.

Kayrevân'dan Setîf'e 16 menzildir.

Setîf'den Tâhert'e 20 menzildir.

[s.16] Tâhert'den Mağrib hududunda Tanca memleketinin (vilâyet) merkezi (kasaba) Tâfes'e 50 menzildir.

Fes'den Sûs-i Ednâ'ya 10 menzildir.

Sûs-i Ednâ'dan mamurluğun batıdaki nihayeti olan Sûs-i Aksâ'ya 20 kûsür menzildir.

Mısır'dan batıda mamurluğun en uç noktası 6 aylık yoldur. Mağrib'in en ucundan hacılar Muharrem ayında hac yoluna çıkarlar, bütün yıl sefer üzeredirler, küçük ikametgahlarda dururlar. Ancak Zilhicce ayında yolculukları tamam olur.

Bağdâd'dan Mûsul'a 72 fersahtır.

Rakka'dan Dımaşk'a 82 fersahtır.

Berde'a'dan Bâbü'l-Ebvâb'a, ki Bâbü'l-Ebvâb Derbend-i Hazer'dir, 45 fersahtır.

Şîrâz'dan Nişâbûr'a 220 fersahtır.

Semerkind'dan Fergâne'ye 53 fersahtır.

Buhârâ'dan Belh'e 13 menzildir.

³⁴ 'Devam eden beş satırda Mesâlik.'e mür. Bu dipnotu Doktor Riyâhî eklemiştir.

Buhârâ'dan Kâs'a, ki burası Hârezm'in kadim merkezlerindendir (kasaba), çöl yolundan 9 menzildir. Eğer Amul yolu üzerinden gidilirse 12 menzildir.³⁵

Zikrolunan bu bilgiler bazı kitaplarda bulunanlardır, böylesi bilgilerin tamamını zikretmek mümkün değildir.³⁶

³⁵ Kâf, Kât şehrini diyor.

³⁶ Bu sayılar daha evvel zikrettiğim gibi pek müphemdir ve bugün hiçbir mana ifade etmezler. Muhtelif kaynakları işaret ile müellifin nakl eylediği bubilgilere me haz göstermek mümkün fakat gereksizdir. Zaten bu tür bilgiler behemeha l birbirini taklit eyler. Bir mahallin tesbiti hususunda muhtelif kaynakların bu tür bilgilerini kıyas etmek faydalı olursa da bu sınırlı çalışma için böylesi bir usul elbetteki gereksizdir.

2.2.6. Denizler

[s.17] İlk bölümde denilmiş idi ki deniz mamur çeyreği (rub'-ı meskûn) çevreler, her bir yere ulaşır.³⁷ Denizden iki büyük parça ummâna [yani okyanus] varır: Birisi doğu tarafındadır ki bu daha büyüktür ve buna kitaplarda Halîc-i Maşrikî derler, öteki de batı tarafındadır ki bu daha küçüktür ve buna Halîc-i Mağribî derler.³⁸ Bu iki parçaya deniz (deryâ) denilir, Arapça'da bahr derler. Her denizin çevresiyle ilişkisi yoktur, bu sebepten böylelerine deniz demezler; denizi küçültme ile göl (buhayre) derler: Abeskûn ve onun emsalleri gibi.

Zikrolunan bu iki halîcin suyu acı ve tuzlu olup içilmez. Bu ikisi ummân ortasında birbirlerine yaklaşırlar, bunların arası 25 fersaha karıptır.³⁹ Nitekim bundan sonra zikr olunacak.

Halîc-i Maşrikî; Alemin şeklinden [yani harita] anlaşıldığı üzere Halîc-i Maşrikî'nin her bir yer ve vilayetine kuzey tarafından sahilleri [yolu] ile erişilir, bu sebeple bu halicin güney tarafında [s.18] mamurluk yoktur. Doğudan başlayarak Halîc-i Maşrikî'ye [şu isimler verilir]: [Evvela] Çîn Denizi denilir, daha sonra Hindûstân Denizi, sonra Sind Denizi, sonra Mekkân Denizi, sonra Kirmân Denizi, sonra Pârs Denizi, sonra Ommân Denizi, sonra Kulzum Denizi [denilir]. Kulzum Denizi, bu denizin nihayetidir.⁴⁰ Bu Halîc, Pârs Denizi'nden daha iyi bilinir.

Bu denizde bulunan bazı adalarda korkunç ve tuhaf şeylerin [varlığı] bilinir. Fakat bunların hepsini burada zikretmek risaleyi uzatır ve tahammülü bitirir. Bu sebepten, bu cümleden olarak bazı durumlar hatırlatıldı:

Bu halicin uzunluğu, başlangıcı olan doğu hududundan nihayeti olan Kulzum, Berber ve Habeş'e kadar 2600 fersaktır.⁴¹ Genişliği hakkında muhtelif rakam zikr olunur; bir yerde 900 fersaha ulaştığı, başka bir yerde de 300 fersah ve daha azı zikrolunur. Bu genişliği bildiren rakamlar bazen güney tarafından, bazen de, daha ziyade, kuzey tarafındandır.

³⁷ bknz., Bölüm II.

³⁸ bknz., Sûret., s.23-25.

³⁹ Kur'an, 55 : 19, 20 ve 22. ayet. Ayrıca Mukaddesi'nin açıklamaları şayan-ı dikkattir.

⁴⁰ Takvîm., s.34 ve Murûc., s.115.

⁴¹ Ebû'l-Fidâ; 2748 fersah. bknz. Takvîm., s.34.

Halîc-i Mağribî; kendisini çevreleyen Endelüs memleketi (vilâyet) ve Mağrib şehirleri arasından başlar, her iki yakası da mamurdur. Ta Şâm⁴² hududuna (Sugûr-i Şâm) kadar uzanır ki alemin şeklinde [yani haritada] müşahede olunabilir. Bu halîcin uzunluğu 7 aylık yoldur. Bu halîc, Halîc-i Maşrikî'den daha güvenilir ve mutedildir.⁴³

Sağ yelin gayretiyle bir gemi, bu halîcin başlangıcından nihayetine ulaşır. Bu halîc ile Halîc-i Maşrikî arasında, Şâm hududuna üç ya da dört menzil; 25 fersah [mesafede], yol üzerinde bir şehir vardır ki [s.19] ona Fermâ derler.⁴⁴ Tacirler bu denizde seyrederek Endelüs'den Şâm hududuna gelirler, buradan bir gemi ile çıkıp, Fermâ yoluyla üç dört menzil uzanıp Kulzum'a gelirler, buradan da Kulzum Denizi'nde seyreder ta Çîn memleketine (vilâyet) kadar giderler.

Ezcümle Mağrib'in sınırı olan Endelüs'den Maşrik'in nihayeti olan Çîn'e kadar [sadece] üç menzil kurudur, diğer yerler hep denizdir.

Halîc-i Mağribî, Halîc-i Maşrikî karşısında Şâm hududuna birkaç menzillik yer sayılır.

Şimdi, bu denizleri anlattık; her birinin bazı durumlarını, bulunduğu yeri kısaca belirttik. En başta Halîc-i Maşrikî'yi zikrettik.

Bahr-i Muzlim; doğunun en ucunda bir denizdir, buraya Muzlim⁴⁵ Denizi derler. Bu deniz, Halîc-i Maşrikî cümlesinden olmayıp güney tarafından ona eklenir. Yâkût Adası bu denizdedir. Bu deniz, Vâkvâk⁴⁶ ve eş-Şîlâ⁴⁷ şehirleri arkasında biter, kuzey tarafından kal'â-i Meziyye denilen yerde nihayete erer. O vakit Kuzey Denizi belirir; uçsuz bucaksız kuzey tarafından Yecüc u Mecüc ve Kaf Dağı, Kuzey Denizi'ne sınırdır.⁴⁸

⁴² Yani Bilâdu's-Şâm; Suriyâ. Türkler Şâm ile Dimaşk'ı (Damascus) ima eylerler. Bilâdu's-Şâm bugünün Suriyâ devleti arazilerinden biraz daha büyük olup çevresindeki bazı ülkelerin arazilerini de havidir.

⁴³ *Ahsen.*, s.34, 35. *Takvîm.*, s.39-43, *Murûc.*, s.89-91, *Sûret.*, s.165 vd., *Nefise.*, s.103.

⁴⁴ *Ahsen.*, s.36 ve Yâkût'u Mucem'deki açıklamaları, *Hudûd.*, s.112, *Sûret.*, s.140 ve 143.

⁴⁵ Muzlim Arapça'da karanlık, uğursuz, meçhul manasına.

⁴⁶ Meçhul bir mahaldir, Reinaud (La Geographie d'Aboulfeda, Paris, 1840-48) zehabına göre Madagaskar, Langles (Les Voyages de Sind-Bad Le Marin, Paris, 1814) zehabına göre Güneydoğu Asya'daki adalardır. Japonya olduğuna kani olan kimseler de vardır. Ayrıca meyveleri insan suretinde efsanevi bir ağaç ve dahi bir kuş.

⁴⁷ Sillâ yani Kore olsa gerektir. bkz. *Murûc.*, s.123.

⁴⁸ İslamlar Karanlık Deniz adlandırması ile okyanusu da ifade etmişlerdir.

Çin Denizi; bu denize Halîc-i Maşrîkî'nin başlangıcıdır derler ve Çin memleketi (vilâyet) [s.20] Halîc-i Maşrîkî'nin kıyısındadır. Gümüş Adası bu denizdedir. Câbe⁴⁹ adaları gibi adalar bu denizde pek ziyadedir. Câbe Adası'nı kitaplarda Zâbic⁵⁰ olarak yazarlar. Bu denizde sonsuz tuhaflıklar vardır; bunları detaylıca yazsak risale uzar. Bu tuhaflıklardan bazıları yeri geldikçe anlatılacak.⁵¹

Hind Denizi; Hindûstân memleketi (vilâyet) bu denizin kıyısındadır. Buraya Halîc i Ahzer [yani Yeşil Körfez] derler. Kuzey tarafından bu denizin genişliği 500 fersahtır. Bu denizde pek fazla büyük ada bulunur. Tuhaflıklar pek ziyadedir. Serendîb Adası⁵² bu denizdedir. Serendîb Adası'ndan sonra Dîbcân ve Kemir denilen adalar gelir - bu adlar gördüğüm kitaplarda müphemdir -. Bundan sonra Zengibâr Adaları gelir. K Adası⁵³ ve gergedanların bulunduğu Râmî Adası⁵⁴, Kumârî üdun çıkarıldığı Hindûstân'a yakın Kumâr Adası⁵⁵ bu denizdedir.⁵⁶

Sind Denizi; Hind Denizi'ne eklenir. Zengibâr memleketi bunun güneyindedir. Bu denizde de pek fazla ada vardır.

Mekrân Denizi; Sind Denizi'ne bitişiktir ; Sind Denizi'ne benzer.⁵⁷

Kirmân Denizi; Mekrân Denizi'ne eklenir. İncinin çıkarıldığı Kîş Adası⁵⁸ bu denizdedir. Aynı şekilde Uvâl Adası⁵⁹, Lâft Adası⁶⁰ ve Kâvân⁶¹ gibi diğer adalar da bu denizdedir.

Pârs Denizi; Kirmân Denizi geçilince Pârs Denizi gelir. Bu deniz, Ommân hududundan Serendîb'e kadar uzanır. Güney tarafından [s.21] komşusu Zengibâr'dır. Bu denizin genişliği, Pârs hudûdundan Zengibâr'a kadar 500 fersahtır, bir yerde genişlik 700 fersaha ulaşır. 700 fersaha ulaştığı yerden, ki

⁴⁹ Câbe? ; Java / Sumatra.

⁵⁰ Hudûd., s.124, 125.

⁵¹ Ahsen., s.28-34, Takvîm., s.35, Murûc., s.122, 123 ve et-Tefhîm., s.167.

⁵² Mesâlik., s.61, Ahsen., s.33, Takvîm., s.299, et-Tefhîm., s.168.

⁵³ Hudûd., s.10, Mesâlik., s.62 ve et-Tefhîm., s.168.

⁵⁴ Mesâlik., s.64, Hudûd., s.9,10. Mes'ûdî'den; Ramni. Fakat sadece bir ada adı değil. bkz. Murûc., s.120, Mukaddesî'den; er-Remi (?). bkz. Ahsen., s. 33.

⁵⁵ Takvîm., s.296 ve 299.

⁵⁶ Nefîse., s.103, Takvîm., s.35, et-Tefhîm., s.167.

⁵⁷ et-Tefhîm., s.167.

⁵⁸ Takvîm., s.298.

⁵⁹ Takvîm., s.297, Sûret., s.53, 54, Hudûd., s.10.

⁶⁰ Hudûd., s.10, Sûret., s.53, 54.

⁶¹ Takvîm., s.298, 299, Mesâlik., s.59,60.

bu denizin başlangıcıdır, burası, uzunluğu, nihayeti olan Ommân'a kadar 200 fersahtır. Bu denizin suyu Kulzum'un aksine koyu renktedir. Bu denizde, pek ziyade meskun, mamur ve bilinen ada vardır. Bu adalarda ziraat yapılır, dört ayaklılar bulunur, yine kaynaklarından hoş sular çıkar. Bu denizin korkunç ve tehlikeli yerleri pek fazladır. İnci (ma'den-i morvârîd) bu denizde bulunur. Ommân Denizi ve Pârs Denizi birdir. İnci, bu denizdeki özel bir yerden çıkartılır. Bu durum Ommân Denizi zikredilir iken izah olunacak. Bu denizin derinliği 70 ila 80 arşındır; 100 arşına ulaşmaz. Denizin bir parçası Hormoz şehri dolaylarına uzanır. Gemiler buraya gelir. Suyu tuzludur. Kalan durumlar Ommân Denizi zikredilirken izah olunacaktır; böyle olmasının sebebi [ise] her ikisinin bir olmasıdır.⁶²

Ommân Denizi; Pârs Denizi ile Ommân Denizi'nin bir olduğunu söylerler. Bunun sebebi şudur; Pârs memleketi (vilâyet) [bu] denizin kuzeyinde, Ommân memleketi (vilâyet) de batısındadır. Genişliği zikrettiğimiz gibi 700 fersahtır. Bu denizin suyunun rengi koyu siyahtır, Kulzum'un aksine dibinin rengi görülmez. Bu denizde pek fazla ada vardır. İncinin çıkarıldığı yer bu denizde; Ommân ve Pârs Denizi'nde olup Serendîb hududundadır.

Denizde korkutucu yerler vardır, bunlardan birisi [s.22] Basra ve Cenâbe arasındadır ve buraya هور -i Cenâbe derler.⁶³ Nadiren bir gemi buradan selametle geçer. [Bu yerde] deniz, hassaten dalgalıdır.

Bu denizde gemilerin korktuğu bir başka yer daha vardır ve burası 2 fersahtan fazla [genişliktedir]. Burası, Dicle'nin denize kavuştuğu yer olup buraya Haşabât⁶⁴ derler. Gemi medd vakti değilse karaya oturur burada. Buradan sahiller yoluyla doğuya doğru seyredilmez, geminin behemehal denizin ortasında seyretmesi gerekir. Bu durumun pek çok sebebi vardır: Hûzistân'dan gelen sular burada denize kavuşur; deniz ile sahiller arasında kum tepelikleri (kûh-hâ) oluşur, Sîrâf'a⁶⁵ kadar böyledir, Sîrâf açıklarında bu durum görülmez ve gemi seyredebilir. Tacirler Pârs memleketine (vilâyet) gidebilirler. Buradan

⁶² *Takvîm.*, s.35, 36, *Sûret.*, s.51-54, *Nefîse.*, s.105-107, *Ahsen.*, s.28-39, *Hudûd.*, s.4,5. *et-Tefhîm.*, s.167.

⁶³ هور için bkz.; *Dehhodâ.* Ayrıca *Takvîm.*, s.36, *Sûret.*, 53. Cenâbe için bkz. *Takvîm.*, s.266, *Ahsen.*, s.442.

⁶⁴ *Sûret.*, s.53.

⁶⁵ *Ahsen.*, s.443, *Sûret.*, s.55 ve 225, 226, *Hudûd.*, s.84, *Takvîm.*, s.268.

geçen gemiler hiçbir yerde sahile ulaşamazlar, sadece Hormoz şehrinde sahile ulaşabilirler.

Bu denizin derinliğinin 70 arşın olduğunu daha önce söylemiş idik.

Bahr-i Ahzer; Ommân ve Pârs Denizi'nin ardından, güney tarafından olarak Bahr-i Ahzer denilen deniz bulunur.⁶⁶ Bu denizin başlangıcı Aden şehridir, burada denizin genişliği azdır, kenarı (forze) Yemen memleketidir (vilâyet), daha sonra denizin genişliği artar. Kirmân, Mekrân, Sind, Hind ve ardınca ta Çîn hududuna kadar uzanır.

Ezcümle Halîc-i Maşrikî'nin mamurluktan uzak olan güney tarafına Bahr-i Ahzer ve Halîc-i Ahzer derler. Bu denizde, üzerinde pek çok tuhafıklar olan adalar bulunur. Bu durumun sebebi bu adaların insandan, mamurluktan uzak olmasıdır.

[s.23] İnsan buralara nadiren gider, insanın gittiği yerlerde de bu [tür] tuhafıklar pek görünmez.

Bahr-i Kulzum; Kulzum, bu denizin nihayetinde bulunan bir şehirdir, bu yere Lisânü'l-bahr derler.⁶⁷ Bu deniz, adı geçen şehrin adıyla bilinir, bu denizin hududu, Aden şehrinin karşısından Kulzum şehrine kadardır. Bu mesafe, bu denizde, gemiyle bir aylık yoldur; 460 fersaha denk gelir.

Kulzum Denizi'nin genişliği hakkında muhtelif şeyler söylerler; bir yerde 200 fersahtan daha geniş olduğu söylenir ki gemiyle 13 günü geçkin yoldur, bir başka yerde daha az olduğu söylenir, 60 fersaha denk gelir.

Bu denize Halîc-i Ahmer de derler. Bu denizin suyu berraktır, nitekim bazı yerlerde dibi, diğer denizlerin aksine görülebilir.

Bu denizde pek çok dağlar vardır; bazıları adalar gibi suyun üzerine yükselir, bazıları ise su seviyesinin altındadır. Suyun berraklığıyla bu dağların üzeri dahi görünür! Eğer bir gemi dikkatlice ilerlerse bu dağların arasından geçebilir, mellâhlar [yani denizciler] yolları bilir, şayet bir gemi dağa rast gelirse darbe alıp batabilir. Bu sebeble diğer denizlerin aksine bu denizde geceleyin sefer etmezler.

⁶⁶ Ahzer Arapça'da yeşil, mavi manasına.

⁶⁷ Denizin dili

Bu denizde de tehlikeli yerler pek ziyadedir. Bu tehlikeli yerlerden birisi Lisânü'l bahr yakınlarındadır ki Lisânü'l-bahr'in doğu tarafında olduğunu söylemiştik. Bu yere Târân⁶⁸ derler. Burası çok korkunç bir yerdir, bir gemi buraya [s.24] ulaştığı vakit az bir güçlü yel eserse gemiyi çevirip batırır. Gemiye çevirip tersyüz etmesi mümkündür. Bu durumun sebebi şudur: Geminin burada iki dağın arasından çıkması gerekir, işte burada, her iki dağın tepesinde esen yel dağların kovuklarından birbirlerine yaklaşarak, dolanarak aşağıya iner, yel, burada kavuştuğu her şeyi ters çevirir, batırır. Derler ki; [bu yel], bir vakit, bir gemiyi denizin üzerinden kaldırıp başka bir yere fırlatmıştır. Elbette ki şiddetli güney yeli estiği vakit gemi buradan geçemez. Bu korkunç yerin uzunluğu 2 fersaha yakındır. Firavun'un burada boğulduğunu söylerler.⁶⁹

Bû Reyhân Bîrûnî Asârü'l-Mukaddimîn kitabında bilinen bir hikayeyi nakleder, der ki:⁷⁰ Mekke'den Şâm'a gidiyorduk, Kulzum Denizi kenarında bir köyde durduk. Buraya Dih-i Câr diyorlardı.⁷¹ Ezan vakti idi, köyde bir hareketlilik başladı. Bu hal nicedir, diye sordum. Dediler ki yel bir timsahı (neheng) denizden kaldırıp getirdi. [Neheng] yani büyük balık. Sıradan halk büyük balığa timsah (neheng) der. Bakmaya gittiğimiz vakit havadan büyük ve uzun bir şeyin geldiğini gördük. Bu şey, köyde rastgele bir yere düştü; birkaç kişiyi telef edip birkaç binayı yıktı. Bunun bir gemi olduğunu gördük, yel bu gemiyi denizin üzerinden kapıp havaya fırlatmıştır.

[s.25] Eğer bu rivayet doğruysa burası Târân olsa gerektir, şu sebeple ki; Târân, Câr dedikleri bu köyün yakınlarındadır. Bunun olması mümkündür zira zamanımızda girdabın [yani hortum] bir ağacı kökünden söküp başka yere fırlattığını görüyoruz. Şunu işittik; birkaç ferrâş sabitlenmiş bir çadırda oturuyorlarmış, bu adamlar iki büyük dağın tepesinden şiddetli bir yelin estiğini, her iki dağın tepesinden esen yellerin birbirlerine dolanarak, müsademet ederek bir gemiyi denizden kaldırdığını görmüşler.

Târân yakınlarında başka bir yer daha vardır. Buraya Cubeylât derler. Burası da korkunç bir yerdir; burada az bir yel esse fevkalade büyük dalgalar yükselir,

⁶⁸ *Sûret.*, s.31 ve 54, *Ahsen.*, s.30.

⁶⁹ *Takvîm.*, s.36-38, *Ahsen.*, s.30, 31, *Sûret.*, s.51, 52, *Hudûd.*, s.4, *et-Tefhîm.*, s.167.

⁷⁰ Daha bilinen adıyla el-Asâr el-Bâkîyye.

⁷¹ حار.

gemileri batırır. Sabâ ya da Debûr [yani batı yeli] estiği vakit yel durulana kadar gemiyi tutup örselediği görülür.⁷²

Denizde Medd ve Cezir; medd suyun çoğalması, cezir ise azalmasıdır. Medd ve cezir Halîc-i Maşrîkî'den başka bir denizde olmaz, yani daha evvel zikrettiğimiz Kulzum, Ommân, Pârs, Kirmân, Hind ve Çin denizlerinde olur. Diğer denizlerde; Halîc-i Mağribî, Rûm Denizi, Buntas Denizi ve okyanusta medd ve cezir olmaz. Halîc-i Maşrîkî'nin tamamında su azalır ve artar.⁷³ Medd, doğu tarafından batı tarafına [doğrudur], biraz da kuzey tarafına [doğrudur]. Cezir ise bunun tersi istikamettedir. Medd vakti su, 10 arşına yakın [s.26] yükselir, cezir vakti ise eski seviyesine düşer. Bazı yerlerde 10 arşından fazla ya da az olması da mümkündür.

Medd ve cezirin vakti hususunda ihtilaf vardır. Bazılar der ki günlük iki defa gerçekleşir, derler ki; bu durum ay ile alakadardır; ay doğduğu vakit denizin suyu yükselir ve artar, göğün ortasına vardığı zaman denizin suyu alçalır ve azalır; eski seviyesine döner.⁷⁴ Ay bu suretle yeryüzüne tesir eder.⁷⁵ Bazıları ise [şöyle] der; günde bir defa medd bir defa da cezir olur, bu da ayla alakalıdır, şöyle derler; ay yeryüzünde görüldüğü vakit Bahr-i muhite [yani okyanusa] tesir eder, onu tencere gibi kaynatır/coşturur. Bazıları da şöyle der; ictimâ' ve istikbâl vakti denizin suyu artar, yükselir. Basra şehrine değirmenler bina etmişlerdir, medd vakti su bir yoldan içeri girer, cezir vakti su burada kalır, çıkamaz ve değirmeni döndürür.

Bazıları da şöyle der; altı ay yazlık medd olur ve altı ay da kışlık cezir olur. Bir başka bölüm ise, Kamerî ayın başından 14. gününe kadar ayın ışığı fazladır, medd olur. Ayın ışığı azalınca [Kamerî] ayın sonunda cezir olur, [der]. En son zikredilen sav doğruluğa daha yakındır.⁷⁶

[s.27] **Rûm Denizi;** Rûm Denizi'ne Halîc-i Mağribî derler ki bazı durumlarını daha önce zikreylemiş idik. Bu deniz, eriştiği her yerde o yerin adını alır. Denizin her iki yakası da mamurdur. Başlangıcı, batı tarafından Bahr-i muhittir. [yani okyanus]. Kuzey tarafını seçerek denizin adlarını sayarsak önce

⁷² *Sûret.*, s.52 'Cüheylân' *Ahsen.*, s.30 'Cubeylân'.

⁷³ Medd u cezir koned.

⁷⁴ Be vesetü's-semâ; göğün ortası, kamer tulû' koned; ay doğduğunda.

⁷⁵ Bu cümleyi ben ekledim. Metinde müellif şöyle diyor: 'Hemçonin tahte'l-arz te'sîr koned.'

⁷⁶ *Mesâlik.*, s.65.

Endelüs Denizi, sonra Freng Denizi, sonra da Rûm Denizi denilir. Kuzey yerine güneyi seçerek : Önce Mağrib Denizi, sonra Ifrikiyye Denizi, sonra Mısır Denizi, sonra da Şâm Denizi denilir. Bu durumun sebebi şudur; zikrolunan bu memleketler (vilâyât), bu denizin her iki yakasında yer alır. Şimdi, bunların cümlesi bir denizdir ki ona da Halîc-i Mağribî derler fakat bu deniz Rûm Denizi olarak bilinir.

Bir tarafında Mağrib memleketinin (vilâyet), karşısında da Endelüs memleketinin (vilâyet) bulunduğu, başlangıcı Bahr-i Muhît [yani Okyanus] olan bu denizin Sugûr-i Şâm'a (suğr-hâ-i Şâm) kadar ki uzunluğu 1300 fersaktır, genişliği ise muhtelifir. Endelüs ile Mağrib arasında genişlik 6 fersaktır, buraya Rakâk sonra genişlik artar, Freng derler, daha رفاق⁷⁷ [memleketi] dolaylarına ulaşınca kadar da azalır. Denizin güney sahilinde bir şehir bulunur, buraya Bukus Yabulus derler ki bu adı müphem bulduk.⁷⁸ İşte burada denizin genişliği 12 fersaktır. Endelüs'ün ilk güzergahı burasıdır, İslam buradan Endelüs'e ulaşmıştır. Buradan doğu tarafına doğru gidildikçe genişlik artar; 200 fersaha kadar çıkar. [s.28] Bu denizin nihayeti olan Şâm hududuna ulaşıldığı vakit genişlik 260 fersah olur.

Bu denizde, irili ufaklı pek fazla ada ve pek çok dağ bulunur. Ketenin getirildiği Kıbrıs, Samos, Sıkıliyye, Efriteş gayrihum adalar bu denizedir.⁷⁹ Kıbrıs'ın karşısına, -genişlemesine olarak- beş günde gidilir.

Hiçbir denizin etrafı bu denizinki kadar mamur değildir, şu sebeple; bütün denizlerin etrafında çöllere, dağlar, harap mahaller, ıssız yerler bulunur fakat ötekilerin aksine olarak bu denizin etrafı tamamen mamurdur.⁸⁰

Bu denizden kuzey tarafına doğru iki parça çıkar.⁸¹

Bu denizde, Taberka şehri ve Freng [memleketi] dolaylarında mercân madeni bulunur. Mercânı denizin dibinden çıkartırlar, öteki denizlerde mercân madeni

⁷⁷ Mes'ûdî; 'Zukâk' *Murûc.*, s.90 ve Bîrûnî; 'Zukâk' *et-Tefhîm*, s.169.

⁷⁸ Tunus.

⁷⁹ *et-Tefhîm.*, s.169

⁸⁰ *Sûret.*, s.165-173, *Takvîm.*, s.29-43, *Ahsen.*, s.34,35, *Nefise.*, s.103-104, *Murûc.*, s.89-91, *et-Tefhîm.*, s.168.

⁸¹ Adalar Denizi ve Adriyatik Denizi. Adalar Denizi için şunu söylemem lazım gelir; İon kahramanı Theseus'un atası Aegeas adından müştak 'Ege' de derler. Türkçe adı coğrafi hususiyetlerine de münasiptir, en doğrusu Adalar Denizi demektir.

bulunmaz. Mercân denizden çıkarıldığı vakit yumuşak (nerm) olur, sonra yelin tesiriyle sertleşir; bir tür taşa döner.

Mısır dolaylarında bu denizden bir parça vardır, bu parçaya buhayre-i müfred⁸² derler, adı Tinnis Gölü'dür. Buhayre-i müfred denilmesinin sebebi şudur: Buranın suyu denizin aksine yılın çoğu zamanı tatlıdır, acı değildir. Nîl buraya döküldüğü için suyu tatlıdır fakat ziyade sıcaklık suyun tadını değiştirir, suyu tuzlu kılar.⁸³

[s.29] Bu gölde pek çok ada vardır, bu adaların üzerinde Tinnis, Dimyât gayrihum şehirler bulunur.⁸⁴

Bu gölde şişkin tulum şeklinde bir balık bulunur. Bu balığa dolfîn دلفين derler. Bu balık şu sebeple avlanmaz: Denildiğine göre bu balık insanı dost beller, geminin yanına yaklaşır ve gemiyle beraber ilerler. Çok vakit, gemi battığında bu hayvan maharetiyle insanları kurtarır. Bu gölde bir başka balık daha vardır ki onun eti yenildiği vakit gece ürkütücü rüyalar görülür, korkulur.

Rûm Denizi'nde daha evvel zikrettiğimiz medd ve cezir olmaz fakat dalga olur.

Denizde dalga; Bahr-i Mağribî'de dalga bulunur, bu denizin dalgası Halîc-i Maşrikî'nin medd ve ceziri gibidir; yel denizin yüzeyine çarpar ve yüzeyi hareketlendirir, böylece dalga başlar. Bütün denizlerde dalga olur. Medd ve cezirin bir düzeni vardır, nitekim biraz evvel medd ve cezirele alakalı ihtilafları zikretmiş idik, fakat dalganın bir düzeni yoktur, yele bağlıdır. Göllerde de dalga olur; bu dalgaların boyutları gölün boyutlarıyla paraleldir. Dalga büyük bir dağ gibi öteden belli olunca gemiciler batmaktan korkar, dalga gemiye yaklaştıkça yüksekliği azalır ve geminin altından geçip gider. İlâ mâşâllâh.

[s.30] **Buntas Denizi**⁸⁵; bu ismi kitaplarda müphem bulduk. Bu deniz, Seklâb, Hazer ve Rûm arasında bulunur, bir başına (be nefsi-i hîş) bir denizdir. Kitaplarda genellikle şöyle derler; bu deniz bir başınadır (bahr-i müfred-est),

⁸² Müfred Arapça'da bir tek, eşsiz, yegâne manasına. Buhayre malum ki bahri küçültme ile göl.

⁸³ Ahsen., s.228, Takvîm., s.50, Hudûd., s.7

⁸⁴ Ahmed b. Tolun'un bir Kıptî ile mükalemesinde Tinnis Gölü için bkz. *Murûc.*, s.426,427 ve ayrıca *Sûret.*, s.136, 137, *Nefise.*, s.109, *Takvîm.*, s.118, *Ahsen.*, s.216,217.

⁸⁵ Pontus yani Karadeniz.

bahr-i muhîte [yani okyanusa] bitişik değildir fakat hakikat budur ki bu denizin suyu kuzey tarafından bahr-i muhît [yani okyanus] ile birleşir. Bu denizde suyun derinliği fazla değildir. Bu denizin ortasındaki pek ziyade yer, tepeler gibi çıplak ve kurudur. Denizin suyu tuzludur. Üzerine şehrin kurulu olduğu Kontantiniyye Halîci'nden bu denizin suları geçer ve Rûm Denizi'ne gider. Suyun Rûm Denizi'ne gitmesinin sebebi Buntas Denizi'nde bulunan nehirlerdir.⁸⁶ Buntas Denizi'nde derinlik fazla olmadığı için [deniz] dolar ve suları yükselir, su bu suretle başka bir yere gider. Bu durumun anlatılmasının sebebi şudur: Hiçbir denizden nehirler çıkmaz, nehirler denizlere doğru yol alır, denizlerde birleşir. Biraz evvel zikredilen sebepten dolayı bu denizden nehirler çıkar.

Zirkredip anlattığımızdan başka bu deniz hakkında hiçbir bilgi bize ulaşmamıştır; ne genişliği, ne uzunluğu, ne de bir başka durumu [malum değildir].⁸⁷

Halîc-i Berberî Mağribî; Mağrib hududunda muhîtden [yani okyanus] bir parça güney tarafından kuzey tarafına doğru çıkar. Uzunluğu 160, genişliği ise 25 fersaha yakındır. Burada gemiler sefer etmez. Sebebi, buranın mamurluktan uzak olmasıdır. Bundan başka bu deniz hakkında bilgi yoktur.⁸⁸

[s.31] Denizler hakkında bilinen şeyleri zikrettik. Denizlerin bütün durumlarına dair bilgilerin bir kimsede bulunması ve bunların [birer birer] zikredilmesi imkansızdır. Biz, bu husus hakkında ancak bu kadar bilgiye sahibiz. Vâllâhu â'lem.

⁸⁶ İstanbul Boğazı'ndaki pek meşhur akıntıları ima ediyor olsa gerek.

⁸⁷ *Takvîm.*, s.43-46, *Nefîse.*, s.104, *Murûc.*, s.91,92, *Hudûd.*, s.6, *et-Tefhîm.*, s.167 Trabzende(?).

⁸⁸ Bordeaux Denizi olsa gerektir.

2.2.7. Gölle

Denizi (bahr)⁸⁹ küçültmeyle göl (buhayre) derler, yani küçük deniz. Şöyle ki, her deniz okyanusa (bahr-i muhît) kavuşmaz, bu okyanusa kavuşmayan denizlerin etrafı tamamen kara ile çevrilidir, işte buna deniz demeyip göl derler.

Hiçbir göl Abeskûn Gölü'nden büyük değildir, bu sebeble bazı kimseler Abeskûn Gölü'ne deniz deyip Abeskûn'u deniz sayarlar. Fakat göldür.

Abeskûn Gölü; bu göl, Bahr-i Hazer ve Bahr-i Gürgân'ın hepsi birdir; hepsi bu gölün adıdır. Göl, bu üç ad ile isimlendirilir. Abeskûn, Gürgân ve Mâzenderân hududunda, sahil üzerinde küçük bir köydür.⁹⁰ Zikrolunan yerler gölün çevresinde olduğundan bu adlar ile anılır.

Gölün etrafında şu yerler vardır: Abeskûn'dan sağ tarafa doğru; Dehistân⁹¹, sonra Siyâh-kûh ve Balhan hududu, sonra Mangışlağ hududu, sonra Hazer, sonra Semender⁹², sonra Derbend-i Hazer ki buraya Bâbü'l-Ebvâb derler, sonra Şîrvân, sonra er-Rân hududundan Mokân [s.32] sonra Gîl ve Deylem, sonra Taberistân, sonra Gürgân hududu, sonra Abeskûn ki buradan saymaya başlamıştık. İşte bu yerler, gölün etrafındaki yerlerdir.

Bu gölün uzunluğu, Abeskûn'dan kuzeydeki Hazer'e kadar 260 fersahtır, genişliği ise 200 fersahtır.⁹³ Eğer sağdan yel eserse, gemi bu gölü 10 günde geçer, bir haftada geçmesi de mümkündür.

18 ceyhûn yani büyük nehir bu göle dökülür ki [bu nehirlerin] çoğu Mazenderân, Deylem ve Gîlân hududundandır. Bu gölün suyu tuzlu ve acıdır; içilmez, yalnızca nehirlerden birinin göle kavuştuğu yerde su içilir. İtil nehri de bu göle dökülür.

Bu gölün suyunun rengi siyah olup koyucadır, gölde medd ve cezir olmaz fakat dalga olur, nitekim bu hususu bundan sonra zikredeceğiz, bu gölün zemini balçıktır, taş bulunmaz. Göl üzerinde 5 adet ada vardır ve bunlar mamur ve meskun değildir.

⁸⁹ *Cevâhir.*, s.165-168.

⁹⁰ *Hudûd.*, s.92, *Murûc.*, s.147, *Sûret.*, s.294, *Ahsen.*, s.360, 361.

⁹¹ *Dîhistân.*

⁹² *Sûret.*, s.302, *Ahsen.*, s.367, 368.

⁹³ *Takvîm.*, s.46, *Murûc.*, s.92, *Neffise.*, s.104.

Bu gölde büyük balıklar bulunur, bunları avlayıp şehirlere götürürler. Gölde bir hayvan vardır, mellâhlar [yani denizciler] bu hayvana su köpeği derler.⁹⁴ Bu hayvanın rengi siyaha çalar, iki eli kısa, iki ayağı uzundur ki ayaklar yarım arşın ila bir arşın uzunluğundadır. Bu hayvan karada pek acizdir, öteki hayvanlar karada buna kasd eylerler. Bu hayvan suda hades eyleyemez, bu sebeple karaya çıkar.⁹⁵ [s.33] Kargalar buna tama' edip nerede olsa bulurlar ve gözlerini oyup hayvanı helak eder, sonra da yerler.

Bu gölde bir fevvâre [yani fiskiye] vardır, su buradan büyük bir tazyik ile fışkırır, mellâhlar [yani denizciler] bu yeri tanırırlar, buradan sakınırlar. Bir gemi bu fevvâreye bakmak için yaklaşırsa fevvâreden kurtulamaz, geceleyin bir gafletle geminin yolu bu fevvârenin yakınlarına düşerse gemiyi ters çevirip batırabilir. Gerçekten de bu yere yaklaşan geminin baş aşağı olup devrilmesi, batması mümkündür.⁹⁶ Bazı mellâhlar [yani denizciler] iki tane fevvâre olduğunu söyler. Büyük ihtimal durum şöyledir: Cend/Hârezm Gölü'nden Abeskûn Gölü'ne bir yol vardır, su, o gölden bu göle akar. Her iki gölün arası 20 menzildir, 60 fersah olduğunu söylerler.

Bu gölde büyük dalgalar olur. Güvenilir bir kimseden işittik, şöyle dedi: 'Bu gölün sahiline gidiyorduk, at biniyorduk, ansızın dalga yükseldi; durmaksızın geliyordu. Gördük ki gölün suyu atın göğsüne erişmiş, sonra [sular çekildi], azaldı.' Bu güvenilir kimse şöyle dedi: 'Mellâhlardan [yani denizciler] işittim ki şiddetli yel estiğinde yedi dalga oluşur, bunlar birbiri ardına kabarır, sonra durulur.'⁹⁷

[s.34] **Cend/Hârezm Gölü;** Cend hududunda bir göldür, bu göle Hârezm Gölü de derler. Gölün çevresi 100 fersahtır, çapı ise 30 fersah gelir. Suyu tuzludur. Hârezm'in Ceyhûn'u bu göle dökülür, tıpkı Çâç, Fergâne ceyhûnu ve ötekiler gibi. Ceyhûn Nehri'nin göle kavuştuğu yerin ortasında Çâç Nehri Hârezm'e eklenir, 60 fersah olur.

⁹⁴ Seg-i Abî. Adı Deklân'dır, yağlıdır, nitekim kandil yağını bundan elde ederler, pek pis kokuludur.

⁹⁵ bkz. el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît, 'حدث' Maddesi.

⁹⁶ Burada metin tekrar ediyor.

⁹⁷ Takvîm., s.46-48, Sûret., s.297, 298, Murûc., s.92, 95 ve 147 vd., Ahsen., s.368, et-Tefhîm., s.170.

Bu göle evvelce zikrettiğimiz iki büyük nehir dökülür ve yine bu gölden başka başka küçük nehirler çıkar. Bu gölden çıkan nehirlerin boyu kısıdır ve pek fazla su taşımazlar. Bu nehrin bir yerinde suyun nehirden çıktığı bir yer görülür, biraz evvel Abeskûn Gölü'ndeki fevvârenin [yani fiskiye] bu olması mümkündür.⁹⁸

Cend Gölü'nün kenarında bir dağ vardır, bu dağa Ceğrâ? (جغرا) derler.⁹⁹

Urmiye Gölü; Azerbâdgân hududunda bir şehir vardır, bu şehre Urmiye derler. Şehrin 2 fersah üzerinde suyu tuzlu bir göl bulunur. Gölün uzunluğu ve genişliği 8 fersaha yakındır. Bu gölden Meraga şehrine 3 fersahlık yol vardır. Yine bu gölde pek ziyade balık bulunur, su köpeği de bulunur.¹⁰⁰ Gölün ortasında büyük bir köy vardır.¹⁰¹

Ercîş Gölü; bu göle Vân ve Vestân¹⁰² Gölü dedikleri gibi Ercîş Gölü de derler.¹⁰³ Sebebi budur ki her üç şehirde bu gölün kıyısındadır. Bu gölde balık avlarlar, avlanan bu balığa Tirrîh¹⁰⁴ (طريخ) derler, bu balığın kulakları büyüktür.¹⁰⁵

[s.35] **Zügar Gölü;** Şâm hududundan Filistîn hududuna bir göldür, Zuger şehri yakınlarındadır.¹⁰⁶ Bu göle Buhayre-i Meyyîte de derler, yani ölü göl. Bunun sebebi ise bu gölde hiç hayvan yaşamamasıdır; ne balık ne de başka bir hayvan, bu gölde hiçbir canlı yaşamaz.¹⁰⁷ Gölün üzerine keş gibi bir şey bırakılırsa Filistîn üzümü (rezân-ı Filistîn) buna aşılır, yine Hurmâbin de aşılır.¹⁰⁸

Taberiye Gölü; Şâm hududunda bir şehir vardır, buraya Taberiye derler, Taberiye Ürdün'ün merkezidir (kasaba). Bu şehrin kenarında bir göl bulunur,

⁹⁸ *Takvîm.*, s.55, *Sûret.*, s.363, *Ahsen.*, s.290, *Murûc.*, s.79, 80, *Nefîse.*, s.111, 'Kürden Gölü?' *Mesâlik.*, s.149, *Hudûd.*, s.24, *et-Tefîm.*, s.170.

⁹⁹ 'Çakırı Oğuz' *Sûret.*, s.363.

¹⁰⁰ Daha evvelki dipnota mür. İbn Havkal'a göre bu gölde balık bulunmaz, Mes'ûdî de balık yoktur der, *Murûc.*, s.55.

¹⁰¹ *Takvîm.*, s.53, 54, *Sûret.*, s.261 ve 269 ve 270, *Murûc.*, s.55, *Ahsen.*, s.393, 394, 'Kebûdân' *Hudûd.*, s.6 ve 102.

¹⁰² *Takvîm.*, s.315, 316.

¹⁰³ Vestân; Vaspuragan?

¹⁰⁴ Ramazan ŞEŞEN bunu *Takvîm*'de 'tarîh' okuyorsa da doğrusu tirrih'dir yani meşhur inci keşali. İbn Havkal tercümesinde 'tirrih' okumuştur. Ahsen BATUR 'terrih' olarak okuyor; *Ahsen.*, s.394.

¹⁰⁵ *Takvîm.*, s.53, *Sûret.*, s.269, 270, *Ahsen.* s.394.

¹⁰⁶ *Hudûd.*, s.111.

¹⁰⁷ *Takvîm.*, s.51 ve 199, *Sûret.*, s.161, *Murûc.*, s.54, 55, *Ahsen.*, s.198, 199, *Hudûd.*, s.6.

¹⁰⁸ 'Keş' için bkz.; *Dehhodâ*. Rengrezân olsa gerek. 'Goşn dehend' ki 'goşn dâden' fiilidir, telkîh manasına gelir. 'Hurmâbin' için yine bkz.; *Dehhoda*. Ayrıca, *Murûc.*, s.54, 55.

suyu tatlıdır. Bu gölün uzunluğu ve genişliğinin 5 fersah olduğunu söylerler. Yine uzunluğu ve genişliğinin 10 fersah olduğu da rivayet edilir. Bu göle Efâmiyye Gölü¹⁰⁹ de derler.¹¹⁰

İşittik ki Taberiye kaya (seng) üzerindedir, gölün zemini boştur; gölün suyu şehrin bina olunduğu kayanın altındadır, nitekim kayada 10 ya da 10 arşından fazla uzunlukta kuyu açarlar ve gölün suyuna ulaşırlar.

Bu gölün derinliği hakkında şöyle hikaye ederler: Bir padişaha bu gölün derinliğini öğrenmek lazım gelmiş. Bir gemiye binip gölün ortasına gitmiş, ağır birşeyi [elindeki] sicimin ucuna başlayıp suya; aşağıya atmış. Ağırlık dibe ulaşmamış, bir başka sicimi, [daha evvel ucuna ağırlık bağladığı] sicimin ucuna eklemiş ve onu da suya atmış. Öyle ki 4.000 arşına ulaşmış sicimlerin uzunlukları! Yine de sicimler dibe ulaşmamış. Ucunda ağırlığın bağlı olduğu sicimlerin uzunluğu nedeniyle [padişah] dibe ulaştığını sanmış. [s.36] Sonra bir değirmen taşını sicimin ucuna bağlayıp altına da bir yumurta koymuşlar ve suya bırakmışlar. Sicimi yukarıya çektikleri vakit yumurtanın kırılmadığını müşahade etmişler, böylece taşın dibe ulaşmadığı malum olmuş.

Rûm Gölü; Rûm hududunda bir şehir vardır, bu şehre Nikiyye derler. Bu şehrin 3 fersah üzerinde bir göl bulunur, bu göle Rûm derler. Gölün suyu tatlıdır. Uzunluğu 4 ya da 5 fersaktır. Bu gölün ortasında üç büyük ve muhkem dağ/tepe bulunur. Bu şehrin halkı yabancı askerden korkunca bu gölün kenarına gelir, gemilere biner ve kıyıdan ayrılırlar. Eşyalarını, kıyafetlerini ve sair bu dağlara götürürler, hiçbir eşyayı buradan dışarı çıkarmazlar.

Pârs Gölleri; Pârs bölgesinde 5 göl vardır, bunların adlarını müphem bulduk, bu isimler yanlış okunmuştur. Hakikat odur ki bunların isimleri malum değildir. Bu göllerden birine Behtegân¹¹¹ derler. Uzunluğu 20 fersah olup suyu tuzludur.

¹⁰⁹ *Takvîm.*, s.52.

¹¹⁰ *Takvîm.*, s.51, *Sûret.*, s.152, *Murûc.*, s.54, *Ahsen.*, s.176, *Hudûd.*, s.7, *et-Tefhîs.*, s.170.

¹¹¹ *Sûret.*, s.214 ve 222, *Ahsen.*, s.462, *Hudûd.*, s.7.

İkincisine Deşt-i Erjen¹¹² derler. Uzunluğu 10 fersah olup suyu tatlıdır. Bu gölün suyu yazın azalır, sonra yavaş yavaş geri artar. Şîrâz'a getirilen balıkları bu gölden tutarlar.

Üçüncüsüne Cûr-i Erjen derler, Kâzerûn şehri yakınlarındadır. Bu gölün uzunluğu 10 fersah olup suyu tuzludur.¹¹³

[s.37] Dördüncüsüne Cengân¹¹⁴ derler. Suyu tuzludur. Uzunluğu 12 fersaktır. Gölün başlangıcı Şîrâz'ın 2 fersah ötesidir, nihayeti ise Hûzistân hudududur.

Beşincisine ise Bâsfehrî derler. Gölün uzunluğu 8 fersaktır. Suyu tuzludur. Gölün çevresinde koruluklar vardır. Kamışlıklardan ney elde edip Şîrâz'a götürürler.¹¹⁵

Zere-i Sîstân Gölü; Sîstân şehrine Zerenc derler. Şehrin yakınlarında bir göl vardır ki bu göle Zerri derler. Hirmend ceyhûnu [yani nehri] bu göle dökülür. Bu gölün suyu çoktur, eksilmez. Suyu tatlıdır fakat tuzlu da olur. Uzunluğu 30 fersaha dayanır, genişliği ise 10 fersah ya da daha azdır. Gölün bir tarafı çöldür yani Kirmân Çölü. Çevresi mamurdur, Mekrân köyleri [çevresindedir?]. Çöl tarafından diğer tarafı ve ortası ada gibi kara parçasıdır. Burası otlaktır, Sîstân hayvanları (çehârpâ) ot için buraya gelirler, suda yollar bulunur; hayvanlar buralardan giderler.¹¹⁶

Buhayre-i Iss Göl; Türkistân hududunda Barshân yakınlarında bir su vardır.¹¹⁷ Buna Iss Göl diyorlar. Gölün suyu hep sıcaktır. Bu gölün durumuyla alakalı başkaca şey işitmedik.¹¹⁸ Vallahû 'alem.

¹¹² Nüshalarda Erzen. Ebû'l-Fidâ 'Deşt-i Erzen' *Takvîm.*, s.54, *Sûret.*, s.214 ve 222, *Ahsen.*, s.462, *Hudûd.*, s. 7.

¹¹³ İbn Havkal; 'Mur Gölü'. Mukaddesî 'Kazerûn Gölü' *Ahsen.*, s.462, *Hudûdu'l-'Alem*'de; 'Yun' *Hudûd.*, s.6.

¹¹⁴ Ebû'l-Fidâ; 'Çigan' *Takvîm.*, s.54, *Sûret.*, s.214 ve 222, *Ahsen.*, s.462, *Hudûd.*, s.7.

¹¹⁵ İbn Havkal; 'Basafuriye' *Sûret.*, s.222, Mukaddesî; 'Bafehuye' *Ahsen.*, s.462, *Hudûd.*, s.7.

¹¹⁶ *Takvîm.*, s.54, 55 ve 68, *Sûret.*, s.196 ve 318, *Hudûd.*, s.7 ve 26, *Ahsen.*, s.339.

¹¹⁷ Iss Göl yani Issı Göl.

¹¹⁸ *Hudûd.*, s.7, *Ahsen.*, s.279, *Murûc.*, s.97, *et- Tefhîm.*, s.170.

2.2.8. Denizlerdeki Adalar

[s.38] Adaların durumları çok ve tuhaftır, adalarda türlü yaratıklar ve türlü türlü kişioğlu yaşamaktadır. Eğer bu zayıf risale onları anlatmaya başlarsa kusurlu olur! Ol babda bu risalede bilinen adalar, akla yatkın haberler zikrolundu ki risale uzamasın.

Bahr-i Muhit Adaları; dünyada (ber etrâf-ı ‘âlem) mamurluğun sonunda, Mağrib tarafından olarak yedi adadır. Okyanusta (bahr-i okyanûs) Saade¹¹⁹ ya da Hâlidât Adası¹²⁰ dedikleri ada mamurdur. Mamurluk buradan başlar. Bu yedi ada eski günlerde meskun olup bugün harapdır. Bahr-i Muhit’in suyu bunları 20 fersah boyunca çevreler.¹²¹

Maşrık’ın en ucunda Bahr-i Muzlem’de Yâkût Adası vardır. Bu adada bütün yâkût türleri bulunur; al yâkût, sarı yâkût, mavi yâkût ilâ ahirihi.

Yine Maşrık’ın en ucunda, kuzey tarafından olarak bir ada vardır, bu adaya Kal’â-i Muzîe derler.¹²² Derler ki güneş ışınları burada başka yerde olduğundan daha parlaktır. Ve yine derler ; buna muzîe denilir ki Bahr-i Muzlim’in nihayetidir. Bundan sonra bu denizdeki yerlere Muzlim derler.¹²³

[s.39] Çin Denizi’nde, maşrık hududunda, hatt-ı ustuvâya [yani ekvator] yakın bir ada vardır. Bu adaya Ceziretü’l-Fezze derler. Bu adanın dar su yollarında bir dirhemden on miskale kadar gümüş parçaları bulunur. Derler ki on miskalden yarım mene [yani batman] kadar dağdan [gümüş] çıkar, diğer gümüşler gibi taşlarla karışmış değildir.¹²⁴

Kuzeyin en ucunda, Seklâb hududunda bir ada vardır. Bu adaya Mûlî derler.¹²⁵ Bu adanın halkı yapılar (câyhâ) bina ederler ki bunlar hamamlara (germâvehâ) benzer. Şiddetli soğuklardan [bu yapılar vesilesiyle korunurlar], altı ay kadar kış boyunca bu yapılarda ateş yakıp yaşarlar.

¹¹⁹ İbn Sa’îd’den naklen Ebû’l-Fidâ; ‘Cezairü’s Saade’.

¹²⁰ Kanarya Adaları. Meşhur Atlantis olsa gerek. Eflatun okuyan İslam entelektüelleri Batlamyus’un mevsuk verileri ile Eflatun’un hezeyanlarını karıştırmışlar.

¹²¹ *Takvîm.*, s.33 ve 170, *Ahsen.*, s.34, *Nefîse.*, s.104.

¹²² Dehhodâ’ya mür. ‘Parıldayan’.

¹²³ Japonya?

¹²⁴ *Hudûd.*, s.9.

¹²⁵ Tûlî, Sûlî (?), Thule; İzlanda. *Takvîm.*, s.171, *Hudûd.*, s.12.

Yine kuzeyin en ucunda, maşrık tarafından olarak, zikrettiğimiz Mûlî Adası'ndan [başka] iki ada daha vardır ki birisine İmrânûsü'r-Ricâl, ötekine de İmrânûsü'n-Nisâ diyorlar. Bu İmrânûs lafzı Grekçe (Rûmî) olsa gerektir. Bu iki ada birbirine yakındır, birisinde tamamen erkekler, ötekinde ise tamamen kadınlar yaşar. Gemi ve kayıklar ile erkekler kadınların adasına gelir, tekrar kendi adalarına dönerler. İki ada arasındaki [mesafe] 5 fersah ya da daha azdır. Erkeklerin adası kuzeye [yani kutba] daha yakındır. Sebebi şudur ki daha kuzeyde olan ada daha soğuktur. Sıcaklık erkeğin mizacına fazla gelir.¹²⁶

Halîc-i Maşrîkî Adaları; doğudan başlayarak; Kâmrûn bir memlekettir (vilâyet), bazı bölgeleri ana karada (heşk) bazı bölgeleri ise adalarda bulunur, Çîn'e yakındır. Adalarında gergedan bulunur.¹²⁷ Bunun bir boynuzu vardır ve alnının genişliği bir arşın (gez) kadardır. Bu boynuzu, hayvan suretlerinden meydana getirdikleri bir yere [yani bir ibadethaneye] götürdükleri vakit boynuzun etrafında boş yere dönerler.¹²⁸

[s.40] **Câba;** büyük bir memlekettir, bu kelime, muarreben, kitaplarda Zâbic suretinde yazılmıştır. Burada pek ziyade ada bulunur, tuhaflıklar saymakla bitmez. Buranın hakimine (pâdişeh) Mihrâc derler. Adaları daha ziyade Bahr-i Ahzer'de [yani Hint Okyanusu] bulunur, buranın hakiminin günlük geliri 1 batmandan (men) den 10 batmana kadar altındır. Bu altınları alır, bir araya toplar ve erittikten sonra onları kalıplara döker. Sonra bunları denize atar ve şöyle der: 'Bu deniz benim hazinemdir!'¹²⁹

Câba memleketinde, Bahr-i Ahzer'de bir ada vardır. Bu adaya Bertîl derler. Bu adada mamurluk yoktur. Buraya gidenler gece adada kalamaz, şu sebeple ki burada muhtelif bağırtılar işitilir fakat hiç hayvan görülmez. Şöyle derler; davul, tar ve ney sesleri işitilir, bütün gece durum böyledir, gündüz bu duruma tesadüf edilmez.¹³⁰

İki fersahlık bir ada vardır. Mihrâc burada oturur. Mihrâc'ın peçesi vardır, saçları boynundan yere kadar uzanır. Bu adada yüksek bir dağ vardır,

¹²⁶ *Hudûd.*, s.11.

¹²⁷ Kerg, Kerkedân'ın muhaffefi.

¹²⁸ 'Sanf' kask olursa gerek. *Hudûd.*, s.40, *Murûc.*, s.121, 122, *Mesâlik.*, s.63, 64, *Takvîm.*, s.290-296

¹²⁹ *Hudûd.*, s.10 ve 124, 125, *Murûc.*, s.122, *Nefîse.*, s.107 ve 156, Mukkadesî gibi ciddi bir coğrafyacı da Bengal Körfezi'nde bulunan adalara müteallik birkaç kelam ediyor, bunlar elbette ki hezeyandır ve İbn Hurdâzbih'in eserinden ekser İslâm coğrafyacılarınca nakledilir.

¹³⁰ *Mesâlik.*, s.63, 64, *Murûc.*, s.122.

doruğunda bir ateş yanar; [ateş] 100 arşın [öteden görünür]. Ateş bir kargı boyudur, gece ateş gündüz ise duman vardır. Bu adaya Kelleh derler. Burada kalay madeni bulunur. Bu adanın dağlarında çok büyük yılanlar vardır öyle ki bir mandayı yutabilirler.¹³¹

Câba Adaları'nda bir ada vardır. Bu adaya Lengbâlûs derler. Burası mamur ve meskundur. Buradaki insanların tamamı çıplaktır, kıyafetleri yoktur; giyinmezler.¹³²

[s.41] Diğer adalardan gemiyle [seyr eden] bir kimseye [rast gelirler] ise onu avlarlar, parçalarlar ve yerler. Bu adada kâfûr bulunur.

Yine Câba Adaları'nda bir başka ada daha vardır. Burada maymunlar bulunur, insanlar buraya gitmezler. Burada da kâfûr bulunur ki bu kâfûra Rebâheyy derler.

Kumâr; Hindûstân'ın nihayeti dolaylarında bir adadır. Bir tarafı Çîn'e bakar. Burada ûd ağacı bulunur. [ûdun] iyisine ûd-i Kumârî derler.¹³³

Râmî Adası; Bahr-i Ahzer'de [yani Hint Okyanusu] bir adadır. Burada bir hayvan vardır, bu hayvana gergedan derler. Büyük bir yaratıktır, pek çok mandadan daha büyüktür fakat filden daha küçüktür. Yine bu adada bir tür ceviz ağacı vardır ki bunun kökü engerek zehri ve başka zehirlerin tiryakıdır.¹³⁴ Bu adada büyük bir manda bulunur fakat bunun kuyruğu yoktur.¹³⁵ [Bundan başka] bu adada bir insan türü vardır ki küçük ve çıplaktır. Öyle ki bunun uzunluğu dört eli geçmez, ormanlarda yaşar, küçük çocuklar gibi bunların sözleri anlaşılmaz. Saçları kısa ve azdır. Ağaçlar üzerinde yaşayıp bir ağaçtan bir ağaca elleriyle [tutunarak] taşınırlar. Ayakları ağaçlara değmez.¹³⁶

Bu adada mellâhlar vardır. Kayıkları yüzerek [iterler ve insanları gitmek istedikleri yere bu surette] ulaştırırlar.

Bahr-i Ahzer'de bir ada vardır. Bu adaya Ceziretü'l Ekârib derler. Burada insan bulunmaz, sebebi budur ki burada akrep çoktur ve bu akrepler büyüktür.

¹³¹ *Hudûd.*, s.10, *Mesâlik.*, s.62, *Takvîm.*, s.299, 300, *Murûc.*, s.122.

¹³² *Hudûd.*, s.10, *Mesâlik.*, s.62, *Murûc.*, s.120, 121.

¹³³ *Takvîm.*, s.296.

¹³⁴ 'Bukm' için mür.; Dehhodâ.

¹³⁵ *Hudûd.*, s.9, 10, *Mesâlik.*, s.64, Mes'ûdî; 'Ramni' fakat sadece bir ada adı değil. bknz. *Murûc.*, s.120, Mukaddesî; 'er-Remi (?)' bknz. *Ahsen.*, s.33.

¹³⁶ Şüphesiz ki bu bir primattır. Homo Sapiens Sapiens değildir.

Bu akrebin büyüklüğünün serkeş binek hayvanları gibi olduğunu söylerler; [s.42] deve ya da bir at gibi olduğunu söylerler.¹³⁷

Serendîb; şimdi deriz ki bundan sonra Serendîb Adası gelir. Bu ada da Bahr-i Ahzer'de [yani Hint Okyanusu] bulunur. 80 fersaha 80 fersahlık bir adadır.

Serendîb'de bir dağ vardır. Adem Peygamber burada yeryüzüne inmiştir. Bu dağ fevkalade yüksektir. Gemide seyreden bir kimse bu dağı birkaç günlük yoldan görebilir. Bu dağ üzerinde Adem Peygamber'in ayak izi (eser-i kadem) vardır, iz 70 arşına yakın olup sert taştadır.¹³⁸ Bu dağın tepesinde daima parıltılar bulunur, parlaklık şimşeğe benzer. Şöyle derler: Adem Peygamber dağdan inip yere konmuştur ki burası Serendîb'den üç günlük gemi yolculuğu mesafesindedir. Serendîb'in bu dağında sarı, al ve mavi yâkût bulunur.

Serendîb'in nehirlerinde elmâs vardır, çaylarında billûr, toprağında sinbâde bulunur ki cevherleri bununla parlatırlar.¹³⁹ Bu adada bir Mişk (مشك) hayvanı vardır, bunun çevresinden, denizden inci elde edilir.

Ve Serendîb –ki zikr eyledik– büyük bir memlekettir, İrân hududundan gemiyle buranın hükümdarına şarap getirirler. Hakikat budur ki Serendîb zikr eylediğimiz gibidir, denizde bulunur ve dahi bir adadır. Serendîb'in karşısında, deniz kenarında olarak bir şehir vardır. Buraya Bâzmî derler, sıradan halk genellikle Serendîb'i burası sanır, buranın durumlarından haberimiz yoktur.¹⁴⁰

Şimdi zikrettiğimiz bu adadan batıya doğru ilerledikçe birkaç başka ada daha [karşımıza çıkar]. Bu adalara Dîbcâb ve Kumîr derler.¹⁴¹ [s.43] - Müphemdir - Bu adaların halkı insan gözlerler [yani avlarlar] ve yerler. Bu halkın durumlarına dair başkaca şey işitmedik.

Buradan geçildikten [sonra] Hindûstân'ın karşısında bir ada vardır ki buraya Melî derler. Burada pek ziyade biber ağacı bulunur.¹⁴² Şöyle hikaye ederler; Ne vakit yağmur yağsa durana kadar geçen zamanda her biber salkımının

¹³⁷ En iyi ihtimal ile Endonezya adalarında yaşayan devasa kertenkeleler. Bu sürüngen pek büyücek olup sıklığı 140 kg yakındır.

¹³⁸ Seng-i hârâ yani granit.

¹³⁹ 'Sinbâde' için mür.; Dehhodâ. Bir nev' taş.

¹⁴⁰ *Takvîm.*, s.299, *Ahsen.*, s.33, *Mesâlik.*, s.61, *Murûc.*, s.37, 38 ve 119, 120.

¹⁴¹ Dencâb.

¹⁴² Metinde 'Dıraht-i Pilpil'. Yani biber manasına filfil kelimesinin muarrebidir. Esası Sanskritçe.

yaprağını örter, sonra yağmur diner, salkımdaki yapraklar [şimdi tekrar] yükselir. Bu hal böyledir.¹⁴³

Bundan sonra Zengibâr adaları gelir. Bu adalarda tuhaflık pek ziyadedir. İşittik ki Zengibâr'da, Zengîler [denilen] bir kavim vardır; [bunlar] beyaz derili olup renkleri siyaha çalar.¹⁴⁴ Yaylada [yaşarlar].¹⁴⁵

Pârs Denizi Adaları; Basra şehrinden Hârek Adası'na¹⁴⁶ kadar 50 fersah mesafedir. Bu ada 1 fersaha 1 fersah [ebatında] bir adadır. Sonra Lâz Adası¹⁴⁷ gelir, ondan sonra ise Lâft Adası, daha sonra da Uvâl Adası gelir.¹⁴⁸

Bu Uvâl Adası'nda kimi zaman medd vaktinde deniz çekilir ve fevkalade miktarda balık kuruluğa çıkar, cezir vaktinde bu balıklar kurulukta/kara parçasında kalır.¹⁴⁹ Böyle senelere ada halkı ittifaken efrâh¹⁵⁰ yılı der, sonra bu şehrin bütün halkı sahraya çıkar ve bu balıkları parçalar ve kaynatır; bundan yağ elde ederler. Bütün halk sahrada hazır olunca [elde edilen bu yağı] yakmak ve yemek için halka bilgi [verirler]. Bu yağı tahtadan küplere koyarlar.

[s.44] Böylece Halîc-i Maşrîkî'nin adalarının bazı durumları zikr olundu.

Halîc-i Mağribî Adaları; Halîc-i Mağribî denilen Rûm Denizi'ndeki adaların bazısı büyük bazısı ise küçüktür.

Sikiliyye; Ifrikiyye memleketinin (vilâyet) karşısında, Freng [topraklarına] yakın, 12 gün yol [ebatında] bir adadır. Çapı 10 fersahtır.¹⁵¹

Ekrîteş; bir diğer adadır, çevresi 15 günlük yoldur.¹⁵²

Sâmes; bir diğer adadır. Boyutları malum değildir.¹⁵³

Kıbrıs; bilinen bir adadır. Şâm sahillerinden bu adaya gemi ile bir günde varılır.¹⁵⁴ Kıbrıs'dan 3 günde Rûm [denizinin] diğer tarafına gidilir. Bu adada üç şehir vardır. Ketân-ı Kıbrıs¹⁵⁵ bu adadan getirilir.¹⁵⁶

¹⁴³ Yani pek ziyade yağmur yağar. bkzn. *Mesâlik.*, s.60.

¹⁴⁴ Zengî, Zengibârlı ya da Zenci.

¹⁴⁵ *Mesâlik.*, s.59, *Hudûd.*, s.124, *Takvîm.*, s.144-153, *Murûc.*, s.77, 78, *Nefîse.*, s.118, 119.

¹⁴⁶ *Sûret.*, s.53, *Mesâlik.*, s.59, *Murûc.*, s.116.

¹⁴⁷ *Takvîm.*, s.298 'Lar Adası'.

¹⁴⁸ *Sûret.*, s.53, 54, *Hudûd.*, s.10, *Takvîm.*, s.297, *Mesâlik.*, s.59.

¹⁴⁹ Huşkî.

¹⁵⁰ Efrâh Arapça'da piçler manasına. Efrahten Farsça yükseltmek (?).

¹⁵¹ Sicilya. *Takvîm.*, s.174, 175, *Sûret.*, s.111-122, *Ahsen.*, s.246, *Nefîse.*, s.104, *Hudûd.*, s.12, *Murûc.*, s. 91, *Mesâlik.*, s.97.

¹⁵² Girit. *Sûret.*, s.172, 173, *Takvîm.*, s.176, *Nefîse.*, s.104, *Hudûd.*, s.12, *Murûc.*, s.91, *Mesâlik.*, s.96.

¹⁵³ Samos. *Takvîm.*, s.175.

Kûh-i Kelâl; bir adadır. Bu adada büyük bir dağ vardır. Ada eski çağlarda harap ve yerleşime kapalı olmuştur. İslam kuvvet kazanıkça Müselmânlardan bir bölük buraya düşmüş, burada makam tutup burada sakin olmuşlardır. Şimdi burada Frengler vardır. Onların [yani adadaki İslamlar] arasına katılanlar ve kafir Frengler harp ederler.¹⁵⁷

Adaların durumlarını kısaca anlattık. Bu risalede tamamını anlatıp açıklamalar yapmak mümkün değildir. Bu adaların adları sûret-i ‘âlemde [yani harita] bellidir, oradan müşahede olundu.

¹⁵⁴ Yani Bilâdu’ş-Şâm.

¹⁵⁵ Yani keten.

¹⁵⁶ *Takvîm.*, s.176, *Sûret.*, s.156, 157 ve 172, 173, *Nefîse.*, s.104, *Hudûd.*, s.12, *Murûc.*, s.91, *Mesâlik.*, s.96.

¹⁵⁷ *Hudûd.*, s.12.

2.2.9. Nehirler

[s.45] Büyücek ırmağa nehir derler, sıradan halk büyük ırmağa ceyhûn der. Ceyhûn, Arap lüğatinde, Tirmiz'den geçip Hârezm'e gelen ve burada Cend Gölü'ne dökülen büyük nehrin adıdır.¹⁵⁸

Dünyadaki hiçbir ceyhûn Mısır'ın Nîl'inden büyük değildir.

Nîl-i Mısır; Mısır'ın Nîl'inin kaynağı, güney tarafında, hatt-ı ustuvâdaki [yani ekvator] büyük dağlardır. Bu dağlara Cibâlû'l-Kamer derler. Cibâlû'l-Kamer'den pek ziyade nehirler doğar, ilk iklimde birbirlerine eklenirler, toplanırlar; bir göl gibi olurlar fakat buna göl denilmez, batîha derler.¹⁵⁹ [Batîhanın] çapı 40 fersaha yakındır. O vakit bu batîhadan kuzey tarafına doğru büyük bir nehir çıkar, buna Nîl-i Mısır derler. Önce Magrib ve Zengibâr arasındaki çöllerden geçer, Zengibâr hududundan geçtiği vakit çölleri ve Nûbe memleketinin (vilâyet) mamurluklarını kat eyler, sonra Mısır bölgesine ulaşır. Mısır'ın bütün arazilerini geçtikten sonra Rûm Denizi'ne dökülür. Burada, Rûm Denizi'ne ulaştığı yerde bir göl belirir; bu gölün ebatı iki güne iki günlük yoldur. Bu gölde adalar bulunur: Tinnis, Dimyât ve gayrihûm. [s.46] Bu göl Rûm Denizi'ne bitişiktir, göle mufredâzân derler, bir vakit bu gölün suyu hoş olur; içilebilir, bunun sebebi Mısır'ın Nîl'inin tatlılığıdır. Yaz mevsiminde deniz suyu bu gölü basar. Adalardaki şehirlere kayık ve gemilerle gidilir. Gölün sahilinden Tinnis şehrine kadar 2 fersah mesafedir. Dimyâtî bu Dimyât Adası'ndan getirilir.

Dicle ve Fırat'ın her ikisi birleşse yine de Mısır'ın Nîl'inden büyük (ziyâdet) olmaz, Nîl'in suyu cümle nehirlerin suyundan daha hoştur. Derler ki, Nîl'den başka hiçbir büyük nehir güneyden kuzeye akmaz. Mısır'ın Nîl'inde timsah, sakankur¹⁶⁰ ve raade¹⁶¹ bulunur.¹⁶²

Timsah neheng'dir, sıradan halk fevkalade büyük balığa neheng derse de aslı böyle değildir, belki neheng Nîl'de bulunan başka bir hayvandır.¹⁶³ Bu hayvanın eli ve ayağı vardır, başı ve vücudu (ten) uzuncadır, başı vücudundan

¹⁵⁸ Yani Aral Gölü.

¹⁵⁹ 'Batîha' için mür.; Dehhodâ; 'Cây-i cem' şoden-i âb'.

¹⁶⁰ Sakankur; Mısır kum kertenkelesi.

¹⁶¹ Raade; bir tür balık.

¹⁶² *Murûc.*, s.77-79, *Ahsen.*, s.40 ve 225, 226, *Nefîse.*, s.99, 100 ve 109, *Sûret.*, s.133, 134, *Takvîm.*, s.56, 57, *Hudûd.*, s.31-33, *Mesâlik.*, s.151.

¹⁶³ Neheng; Pehlevice timsah, krokodil.

biraz daha uzuncadır. Dişleri büyüktür; her bir hayvanı dişlerinde tutabilir, [avını] suda öldürür, helak eder. Bazen kıyıya (ber huşkî) çıkar fakat burada kudretsizdir, hiçbir hayvana zarar veremez. Derisi sefen gibidir fakat daha kalındır, dişleri daha büyüktür.¹⁶⁴ Nîl'in bazı yerlerinde timsah hiç kimseye zarar vermez, onu buralarda az görürler; Fustât, Bûsîr ve gayrihûm.¹⁶⁵

Sakankur bir tür balıktır fakat iki eli ve iki ayağı vardır. Hususiyeti budur ki bâh tedavileriyle bilinir.¹⁶⁶ Büyük ilaçlarda; [s.47] mers, dîtûs, tiryâk-i fârûk gibi ilaçlarda kullanılır. Sakankur hiçbir suda bulunmaz, sadece Nîl'de bulunur.¹⁶⁷

Raade bir tür balıktır; ele alındığı vakit bırakılınca kadar kıpırdar durur, elbette ki canlıdır bu süre boyunca. Ölüncü yenilebilir, diğer balıklar gibidir; hiçbir farkı yoktur, ziyânı dokunmaz.¹⁶⁸

İşittik ki Nîl'de bir hayvan vardır. Buna su aygırı (esb-i abî) diyorlar.¹⁶⁹ Bu hayvan fevkalade büyüktür; file benzer fakat domuz şeklindedir. Hiçbir atın endamı bu hayvana benzemez fakat bu hayvanın avazı at gibidir, bu sebeble bu hayvana su aygırı derler. Su aygırı gemileri dost bilip onlarla oyun oynar; gemiyi tutar, oyalanır. Nitekim bir vakit bir gemi batırmıştır. Mellâhlar [yani denizciler] bu hayvanı bilirler; onu kaçtıncaya kadar başına vururlar, gemiyi bu hayvandan uzak tutarlar.

Dicle-i Bağdâd; büyüklük bakımından Mısır'ın Nîl'inden sonra Bağdâd'ın Dicle'si gelir. Dicle Hârezm'in Ceyhûn'u gibidir. Dicle'nin kaynağı şehrin [yani Bağdâd'ın] üstündedir [yani kuzeyindedir], [nehir] Cezîre'nin şehirlerinin doğusundan geçer. Bu bölgeye Cezîre şehirleri derler ki [bu bölge] Fırat ve Dicle arasındadır, Bağdâd'a kadar uzanır. Bağdâd şehri ve Fırat'dan bir parça arasında bu bölgeye eklenen yere Nehr-i İsâ derler.¹⁷⁰ Dicle ta Ommân ve Pârs Denizi'ne kadar gider, Übülle ve Abbâdân'da denize dökülür.¹⁷¹

¹⁶⁴Sefen; post-i dorost ez mâhî yâ neheng ki ber kabza-i şemşîr vâsıl konend. mür.; Dehrodâ.

¹⁶⁵Ahsen., s.228, Sûret., s.134.

¹⁶⁶Bâh; şehvet, erotizm, cinsî arzu.

¹⁶⁷Sûret., s.134.

¹⁶⁸Sûret., s.134, Nefise., s.99, 100.

¹⁶⁹Hipopotam, Nîl Aygırı. Müellifin açıkladığı gibi oyun severse de pek tehlikeli ve ziyade sıklete sahip bir hayvandır, insana saldırır, ot yer.

¹⁷⁰Takvîm., s.62, 63, Murûc., s.84, Hudûd., s.29, 30.

¹⁷¹Takvîm., s.63-67 ve 248, Sûret., s.175 ve 197, Hudûd., s.29, Mesâlik., s.149, 150, Nefise., s.113, 114, Murûc., s.89, Ahsen., s.40 ve 154.

[s.48] **Fırat**; büyük bir nehirdir fakat Dicle'den küçüktür. Başlangıcı Rûm [yani Anadolu] dağlarıdır, Sugûr-i Şâm ortasından geçip, söylediğimiz gibi Cezire'nin şehirlerinin batısından geçer. Daha sonra bu nehrin bir parçası Bağdâd şehri ortasında Dicle'ye katılır ki anlatmış idik, kalanı Sevâd-ı Kûfe'ye gider. Burada ağır basar; batîhalar (betâyih) oluşur.¹⁷²

Tâb; Pârs hudûdunda bir nehirdir. Buna nehr-i Tâb derler. Kaynağı Sipâhân dağlarıdır. Pârs ve Hûzistân vilayeti ortasından geçer. Bir yerde Ommân ve Pârs Denizi'ne dökülür ki burası Abbâdân karşısında, Der-i Mehdî yakınlarındadır. Hûzistân'da Eleşter¹⁷³ yakınlarında bir başka nehir doğar, Ahvâz'daki Asker yakınlarından geçer ve Der-i Mehdî yakınlarında Tâb Nehri'ne eklenir.¹⁷⁴ Bunların her ikisi de Pârs Denizi'ne dökülür. Hûzistân ve Pârs'ın suları denize yaklaştığı vakit birbirlerine eklenir; deniz gibi olurlar.¹⁷⁵

Ceyhûn-i Hârezm; daha evvel [şöyle] denilmiş idi: Arap lügatinde Ceyhûn bir nehrin adıdır fakat sıradan halk, genellikle, büyük nehlere ceyhûn der. Bu nehrin kaynağı Tibet dağlarından Bilâd-ı Vehân'dır. Bedahşân hududundan geçer, daha sonra Huttalân hududunda Vehş ve Penç'in diğer büyük suları Ceyhûn'a eklenir, bu yere Pencâb derler. Aynı şekilde Kubâdîyân tarafından sular da Ceyhûn'a eklenir ve [nehir] Belh hududundan geçer, Tirmiz'e gelir. Sonra Kâlef'e, ondan sonra Zemm'e, ondan sonra Amu'ya [gelir], ta Hârezm'e ulaşır. O vakit Cend/Hârezm Gölü'ne dökülür.¹⁷⁶

[s.49] Ceyhûn'un kenarından; Bedahşân'dan Tirmize'e 16 menzil, Tirmiz'den Zemm'e kadar 5 menzil, Zemm'den Amu'ya 4 menzil, Amu'dan Hârezm'e 12 menzil, Hârezm'den Cend Gölü'ne 6 menzil [mesafedir].¹⁷⁷

Ceyhûn'dan büyük bir çay Kat şehri¹⁷⁸ tarafına gider, buna Gâv-i Hevâre¹⁷⁹ derler. Bu çay, bir menzil yükselmeden evvel, bir yerde, gemiler için tehlikeli olur. Sebebi şudur: Ceyhûn iki dağ arasından çıkar, burası dardır; su, yukarıdan

¹⁷² *Nefise.*, s.112, 113, *Murûc.*, s.83, 84, *Takvîm.*, s.61, 62, 63, *Hudûd.*, s.29, 30, *Mesâlik.*, s.149, *Ahsen.*, s.40.

¹⁷³ Leşter.

¹⁷⁴ Mesrûkan Nehri olsa gerek. bkz. *Takvîm.*, s.67, *Mesâlik.*, s.152.

¹⁷⁵ *Ahsen.*, s.44, 45 ve 461, *Hudûd.*, s.27, *Takvîm.*, s. 67, *Sûret.*, s.220, *Mesâlik.*, s.152.

¹⁷⁶ *Mesâlik.*, s.149, *Sûret.*, s. 358, *Murûc.*, s.79-83, *Takvîm.*, s. 69, *Ahsen.*, s.43 ve 290-301, *Hudûd.*, s.24, *Nefise.*, s.110- 112.

¹⁷⁷ Amu ve Zemm için *Sûret.*, s.342, *Ahsen.*, s.298.

¹⁷⁸ *Ahsen.*, s.293.

¹⁷⁹ Öküz Yiyen Kanalı

aşağıya kuvvetle akar. Gemi buraya vardığı vakit ihtiyatlı olmaz ise boğulur ya da kırılır. Bu nehrin üstü (zâhir) [kış mevsiminde] donar ve buz tutar. Donma ve buz tutma Cend tarafından başlar, tedricen [güneydeki] bir yere kadar ilerler.¹⁸⁰

Ceyhûn-i Çâç; kitaplarda bu nehri Nehr-i Şâş sûretinde yazarlar, yani Cuy-i Çâç. Kaynağı Türkistân tarafındadır. Çiğil yakınlarından ve Özgend¹⁸¹ hududundan gelir. İlâk Çayı¹⁸² bu nehre eklenir ve [nehir] Ehsiket¹⁸³ hududuna gelir, sonra Hocend¹⁸⁴, sonra Târâb hududu, sonra Türk ve Türkmân boyları (kabâîl) [arazilerinden] geçer. Daha sonra da Cend Gölü'ne dökülür.¹⁸⁵

İtil; İtil kelimesi Hazer şehri ile hem-nâmdır. Bu nehir Hazer şehri ortasından denize dökülür, bu nehrin adı İtil'dir. Kaynağı Hırhız yakınlarındadır, Kimâk ve Türkmân boyları (kabâîl) arasından geçer, sonra Bulgar üzerinden geçer, sonra Rus hududundan, sonra Burtâs üzerinden geçer; Abeskûn Gölü'ne kadar gidip Hazer şehri ortasından [bu göle] dökülür ki buna da İtil derler [s.50] yine Hımlılıh da derler. Bu nehir denize ulaştığı vakit 10 fersaha yakın suyu kuvvetinden dolayı hoş olur, rengi göl suyu rengidir, kış mevsiminde bir yeri buz tutar, sebebi suyun tatlılığıdır. Derler ki esasen Hârezm'in Ceyhûn'undan büyüktür. Bu nehirden 70 tane çay çıkar, ondan sonra kalanı Abeskûn Gölü'ne dökülür. Vallahû alem.¹⁸⁶

Mihrân; Mekrân tarafında, Sind hudûdunda büyük bir nehirdir, bu nehre Mihrân [yani İndus] derler. Büyüklükte Mısır'ın Nîl'ine yakındır. Derler ki; Nîl gibi bu nehirde de timsah bulunur. Bu nehre Desîs de derler. Mihrân, dağların ardından çıkar ki Hârezm'in Ceyhûn'unun bazı parçaları da buradan gelir. Dağlardan çıktıktan sonra Sind Denizi'ne ve Mekrân'a kadar gider ve

¹⁸⁰ *Sûret.*, s.363.

¹⁸¹ *Özkend. Ahsen.*, s.275.

¹⁸² *Sûret.*, s.386, 387.

¹⁸³ *Ahsen.*, s.274.

¹⁸⁴ *Ahsen.*, s.276, *Sûret.*, s.388, 389.

¹⁸⁵ *Hudûd.*, s.25, 26, *Ahsen.*, s.43, *Takvîm.*, s.69, 70, *Sûret.*, s.385 ve 398.

¹⁸⁶ *Sûret.*, s. 298-302, *Murûc.*, s.143-146, *Mesâlik.*, s.107, 131, *Hudûd.*, s.28, *Takvîm.*, s.71, 72, *Ahsen.*, s.363, 375.

Deybel¹⁸⁷ [yani Delhi] şehri doğusunda [denize] dökülür. Sind Nehri, Multân'dan 3 menzillik [mesafe] gider ve Mihrân'a dökülür.¹⁸⁸

Geng; Hindûstân'da büyük bir nehirdir, Tibet dağlarından gelir, bazı Hindûstân şehirlerinden geçer ve yine büyük bir şehir olan Geng yakınlarından geçer. Hind Denizi'ne dökülür.¹⁸⁹

Kür; Berda'a şehrine 3 fersah mesâfede, Azerbâdgân hududunda bir nehirdir. Bu nehre Kür derler. Kaynağı Alân nahiyesinden dağlardır, Tiflis ve er-Rân arasından geçer ve Ress nehrine eklenir ki Ress'i bundan sonra zikredeceğiz.¹⁹⁰

Ress; bu dahi Azerbâdgân hududunda bir nehirdir, Ress derler. Kaynağı İrminiye hududundadır. Versân yakınlarından geçer ve Şîrvân hududuna gelir. Sonra Kür nehri Ress'e eklenir, ondan sonra [s.51] Abeskûn Gölü'ne dökülür.¹⁹¹

Ebîz; Azerbâdgân'daki bir diğer nehirdir, buna Nehr-i Ebîz derler. Farsça'da Sepîd rûd [yani Ak Nehir] derler. Bu nehir İrminiye ve Azerbâdgân dağlarından çıkar, Erdebil ve Zengân arasından geçer, Abeskûn Gölü'ne dökülür. Bu nehir diğer nehirlerden küçüktür (kem bûd).¹⁹²

Hirmend; bilinen bir nehirdir. Gur dağları hududundan ve Garcistân'dan çıkar, sonra Dâver bölgesinden geçer, sonra Büst'den geçer, sonra Sîstân vilayetine gider ve Zerre Gölü'ne dökülür.¹⁹³

Tâce; Magrib sınırındaki Endelüs memleketinde (vilâyet) Tulaytula [yani Toledo] dedikleri şehir yakınlarındaki büyük bir nehirdir. Bu nehre Tâce derler. Büyüklüğü Dicle-i Bağdâd gibidir.¹⁹⁴

Ceyhan; Rûm sınırından çıkan bir nehirdir, Maraş ve Misîse arasından geçer, buna Ceyhan derler. Şâm Denizi'ne; Rûm Denizi'ne dökülür.¹⁹⁵

¹⁸⁷ *Sûret.*, s.252.

¹⁸⁸ *Sûret.*, s.256, *Nefîse.*, s.108, *Ahsen.*, s.44, *Takvîm.*, s.70, *Hudûd.*, s.24, 25, *Mesâlik.*, s.149, *Murûc.*, s.78.

¹⁸⁹ *Nefîse.*, s.108, *Takvîm.*, s.70, 71, *Murûc.*, s.83 ve 177.

¹⁹⁰ *Hudûd.*, s.31, *Nefîse.*, s.108, *Sûret.*, s.263, 268, 269, *Murûc.*, s.173, 174, *Takvîm.*, s.68, 69, *Ahsen.*, s.393.

¹⁹¹ *Hudûd.*, s.30, *Mesâlik.*, s.150, *Nefîse.*, s.108, *Ahsen.*, s.44 ve 393, *Takvîm.*, s.68, *Murûc.* s.173, 174, *Sûret.*, s.263, 268, 269.

¹⁹² *Murûc.*, s.174, *Hudûd.*, s.30, *Mesâlik.*, s.150, *Nefîse.*, s.108.

¹⁹³ *Takvîm.*, s.68, *Sûret.*, s.317, 318, *Ahsen.*, s.314 ve 339, *Mesâlik.*, s.51, *Murûc.*, s.177, *Hudûd.*, s.26.

¹⁹⁴ *Hudûd.*, s.32, Ebû'l Fidâ Şenterin yani Santaren'i ve Tulaytula yani Toledo'yu anlatırken bu nehirde isim zikretmeden bahseder. mür.; *Takvîm.*, s.159 ve 164, *Sûret.*, s.108.

Seyhan; Rûm sınırından çıkan bir diğer nehirdir, Misîse ve Sugûr-i Şâm'dan Ezne ortasından geçer, Tartus şehri yakınlarında Şâm Denizi'ne; Rûm Denizi'ne dökülür. Bu nehre Seyhan derler.¹⁹⁶

Zâb-ân; İrminiyye ve Azerbâdgân dağlarından çıkan iki nehirdir; Dicle-i Bağdâd olurlar, her ikisine Zâb-ân [yani İki Zâb] derler. Zâb'ın büyük kısmı Bağdâd tarafındadır, ikisi bir olunca Dicle olur.¹⁹⁷

Habûr; Cezire şehirleri hududunda bir nehirdir. Dicle [s.52] ve Fırat arasındadır. Kaynağı Resu'l-Ayn'dır. Bu bir şehrin yakınlarındaki dağlardan üçyüze yakın kaynak çıkar, bunlar bir olup Habûr adını alır. Kerkisyâ şehri yakınlarında Fırat Nehri'ne dökülür.¹⁹⁸

Düceyl; Dicle-i Bağdâd'dan çıkan bir nehirdir. Sevâd-i Samerra'yı ve Sevâd-ı Bağdâd'ı sular. Ta Bağdâd yakınlarına kadar gelir. Buna Dicle'yi küçültmeyle Düceyl derler. Küçük bir nehirdir, anlatmaya gerek yoktur.¹⁹⁹

Zend-Rûd; bazıları [bu nehre] Zern-rûd der. Sipâhân dağlarından çıkar ve bazı köyleri sular. Sonra Revîdeşt dedikleri bir köyün yakınında kuma batır, Kirmân hududunda yüzeye çıkar. Kirmân vilayetinin bazı bölgelerini sular ve doğu denizine dökülür. Kuma battığı yerden yeryüzüne çıktığı yere kadar olan mesafe 60 fersaktır. Buradan suyun azlığı ya da çokluğunu bilmek mümkün olur: Eğer kuma battığı yerde az ise çıktığı yerde de az, çok ise çok olur. Derler ki; kaynağı Dâmgân'da sur gibi olan beş nehirdir.²⁰⁰

Batâyih; bu bir nehir değildir, durgun sudur.²⁰¹ Fırat Nehri'nin [oluşturduğu] bu suda tarım alanları, tarlalar pek ziyadedir. Suların birleştiği her yerde böylesi şeye batâyih derler. Evvelce Kûfe hududunda birleşirdi, buna da Batâyih- Kûfe derlerdi. Sonra Basra hududunda birleşti ki buna da Batâyih-i

¹⁹⁵ *Mesâlik.*, s.152, *Takvîm.*, s.60, 61, *Nefîse.*, s.110, *Sûret.*, s.160, *Ahsen.*, s.43, 44.

¹⁹⁶ *Nefîse.*, s.110, *Mesâlik.*, s.152, *Takvîm.*, s.61, *Sûret.*, s.160, *Ahsen.*, s.43, 44.

¹⁹⁷ *Nefîse.*, s.108, *Mesâlik.*, s.150, *Hudûd.*, s.29, *Murûc.*, s.89, *Ahsen.*, s.154, *Takvîm.*, s.64 ve 233, *Sûret.*, s.190.

¹⁹⁸ *Mesâlik.*, s.151, *Murûc.*, s.89, *Takvîm.*, s.62 ve 235, 236, *Sûret.*, s.185 ve 190, *Nefîse.*, s.109.

¹⁹⁹ *Mesâlik.*, s.151, *Takvîm.*, s.65, *Nefîse.*, s.109, 110.

²⁰⁰ *Mesâlik.*, s.34 ve 152, *Nefîse.*, s.110, *Takvîm.*, s.57, *Sûret.*, s.282, *Ahsen.*, s.413, *Hudûd.*, s.89.

²⁰¹ Bataklık araziler. Dehhodâ'da tanımı şöyledir: 'Cây-i cem' şoden-i âb'. Ebû'l-Fidâ, Batîha göl manasına da gelir diyor. Batîhanın çoğulu batâyih'dır, Vasıt Basra arasındaki bölge batîha adlanılır. Bu bölge İran İmparatorluğu'nun bölge sularını ıslah çalışmalarında sular altında kalmış ancak Abbasî devrinde bölge ihya edilebilmiştir.

Basra dediler. Basra batâyihı daha büyüktür, bu batâyihın ortasında/üzerinde köyler vardır, sandallarla köylere ulaşılır. Suyun derinliği çok fazla değildir.²⁰²

[s.53] Böylece büyük nehirlerin, ceyhûnların durumlarını malum kıldık. Basra, Soğd-i Semerkand, Nehrevân, Gâv-hevâre-i Hârezm²⁰³, Merv ilâ ahirihi akarsularını zikretmedik. Sebebi budur ki bu akarsular nehlere göre daha küçüktür.

²⁰² *Takvîm.*, s.49 ve 54.

²⁰³ Öküz Yiyen Kanalı. bkz.; *Sûret.*, s.361.

2.2.10. Dağlar

Malumdur ki dağların çoğunun nihayeti yoktur; bunlar birbirlerine eklenirler. Dağların tamamını teker teker anlatmak işi zorlaştıracığından bunların bilinenleri zikrolundu.

Cebelü'l-Kamer; Hatt-ı Ustuvâ [yani ekvator] ve Rây hududundan Mağrib ve Zengibâr'a uzanan büyük dağlardır. Buna Kûh-i Mâh derler.²⁰⁴ Bu dağdan pek ziyade nehirler çıkar ki bunların toplamı Mısır'ın Nîl'ini oluşturur.²⁰⁵ Nitekim bunu daha evvel zikrelemiş idik.

İlk iklimde büyük bir dağ vardır, buna Cebelü'l-Esved derler.²⁰⁶

Cebel-i Atlas; Mağrib hududunda büyük iki dağdır ki her ikisine de Atlas derler; birisine Büyük Atlas, ötekine de Küçük Atlas derler.²⁰⁷

Cebel-i Kebek; bu kelimeyi kitaplarda müphem bulduk.²⁰⁸ Bu dağ için şöyle derler: Bâbü'l-Ebvâb bu dağın üzerindedir; Bâbü'l-Ebvâb yani Derbend-i Hazer. Bu dağ uzun ve büyüktür; ta Şâm taraflarına uzanır. [s.54] Şâm taraflarından geçip Kulzum Denizi'ne varır. Nitekim daha evvel zikr eyledik. Bu dağın üzerinde, Derbend-i Hazer hududunda bir yer vardır, buraya Edneb derler. Burası gözcü yeridir, üzerinde ateş yakarlar, böylece Müselmânlar kendilerini kafirlerden korur.²⁰⁹

Lukkâm/Behrâ/Tenûh/Lübnân; bunların hepsi bir dağdır. Her bir yerde zikrolunan bu adlardan birisine sahiptir. Bu dağın aslını daha evvel zikrettik; Derbend-i Hazer'den gelen Cebel-i Kebek. Başka bir parça Rûm sınırından çıkar ve bu dağa Malatya, Şamşâ ve Kâlîklâ yakınlarında eklenir. Sonra Sugûr-ı Şâm ve Cezîre arasına uzanır, buradan da Antâkiyye ve Mîsise hududuna ulaşır. Buna Lukkâm derler. Lâzkiyye'den geçer ki burada da Behrâ derler. Daha sonra Hums'a uzanır, burada Tenûh derler. Bundan sonra ise Lübnân

²⁰⁴Hatt-ı Ustuvâ yani Ekvator. Kûh-i Mâh Farsça'da Ay Dağı. bkz.; Samy Bey Frascery, Dictionnaire Universel d'Histoire et de Geographie, c.3, s.1769, Constantinople.

²⁰⁵ Hudûd., s.8 ve 22, Mesâlik., s.151, Murûc., s.77, Takvîm., s.73, Ahsen., s.40.

²⁰⁶ Arapça'da Kara Dağ.

²⁰⁷ Takvîm., s.74.

²⁰⁸ Yani Kafkas Dağları. Takvîm tercümesinde 'Kaytak', Murûc tercümesinde 'Kabh' okunmuştur. Hudûd ve Mesâlik tercümelerindeki okunuşu ise metinlerdeki diğer okunuşlar gibi ne yazık ki yanlış ve hatalıdır.

²⁰⁹ Hudûd., s.19, 20, Mesâlik., s.106 ve 148, Murûc., s.132, 133, Takvîm., s.79, Sûret., s.148 ve 270.

derler. Lübnân'a Cebel-i İbrahîm de derler. Bu dağ Şâm hududundan geçip Kulzum Denizi'ne varır.²¹⁰

Hâris; büyük bir dağdır.²¹¹ Dübeyl/Debîl şehri yakınlarındadır. Bu dağa Hâris derler. Fevkalade yüksek bir dağdır, nitekim onun doruğuna az kişi erişmiştir. O kadar yüksektir ki aşağısındaki diğer bir dağ ondan küçük kalır. Bu aşağıdakine Hâris'i küçültmeyle Huveyris derler.²¹²

Sebelân; büyük bir dağdır. Erdebîl şehri yakınlarındadır, bu dağa Seblân derler. er Rân'a kadar uzanır. Büyük ve yüksek bir dağdır. Derler ki; Denbâvend'den²¹³ yüksektir.²¹⁴

[s.55] **Bû Kubeys**; Kâ'be yani Mekke'nin doğu tarafında bir dağdır. Bu dağın doğu tarafı üzerinde Sefâ bulunur.²¹⁵

Kuaykian; Mekke'nin batı tarafındadır. Merve bu dağın üzerindedir. Her kim Merve üzerinde durursa karşısında Rûkn-i Irâkî²¹⁶ olur.²¹⁷

Hirâ; bu da Mekke'de bir dağdır. Kuzeybatı tarafındadır. Bu dağ bilinen bir dağdır. Buna Cebel-i Muhammed derler.²¹⁸

Minâ; Arafat yolunda bir dağdır.²¹⁹

Sebîr; Minâ ve Müzdelefe'den görülen bir dağdır. Yakınındaki bir yol Horâsân'dan gelir.²²⁰

Rezevî; Mekke hududunda bir köy olan حجه yakınlarındadır.

Uhud; Peygamber şehri yakınlarında bilinen bir dağdır. Medîne'nin kuzey tarafından iki fersah uzaklıktadır.²²¹

²¹⁰ *Hudûd.*, s.20, *Mesâlik.*, s.148, *Takvîm.*, s.76, 77, *Ahsen.*, s.202, 203, *Sûret.*, s.147, 148.

²¹¹ Yani Ararat Dağı, Ağrı Dağı.

²¹² *Hudûd.*, s.19, *Takvîm.*, s.80, *Sûret.*, s.270, *Ahsen.*, s.394.

²¹³ Denbâvend yani Demâvend Dağı.

²¹⁴ *Hudûd.*, s.18, *Sûret.*, s.270 ve 287, 288, *Takvîm.*, s.318.

²¹⁵ *Sûret.*, s.38

²¹⁶ Kâ'be'nin dört rûknundan birisi. Şâmî rûknlardan olup kuzeydoğu yönünü ima eder.

²¹⁷ *Sûret.*, s.38, *Takvîm.*, s.85

²¹⁸ *Takvîm.*, s.85.

²¹⁹ *Sûret.*, s.38.

²²⁰ *Sûret.*, s.39, *Takvîm.*, s.87.

²²¹ *Sûret.*, s.40.

Tûr-i Sînâ; Kulzum şehrinin doğu tarafında bir dağdır. Deniz tarafından bu yere Lisânü'l-Bahr derler. Yine bu Tûr-i Sînâ dağına Şâm hududundan olarak Cebel-i Musâ da derler.²²²

Şâm hudûdunda bir başka dağ daha vardır. Bu dağa Tûr-i Zeytâ derler.²²³

Cûdî; Tûfân zamanında Nûh'un gemisinin üzerinde durduğu dağdır. Nitekim Kur'ân'da zikr olunur. Bazıları der ki; bu dağ Şâm hudûdundadır ve Nusaybîn yakınlarındadır, bu yerin yakınlarında bir köy vardır, bu köye Sûk-i Semânîn derler.²²⁴ Nûh Peygamber gemisinden çıkıp burada bu köyü bina etmiştir, Nûh Peygamber beraberinde 80 kişi bulunuyordu, bu sebeple bu köye Sûk-i Semânîn derler. Bazıları da der ki; bu dağ [s.56] Kûfe yakınlarındadır. Bu dağa Cebel-i Nûh derler.²²⁵

Cebelü't-Tayy; Feyd yakınlarında, Tay diyarında iki dağdır. Her iki dağı da Tay Kabilesi ile anarlar. Bu dağlardan birisinin adı Acâ, ötekinin adı da Selmâ'dır. Selmâ üzerindeki koruluk ortasından geçen bir yol bulunur. Bu korulukta pek çok arslan vardır. Bu yola, Şirî derler, yine Leysü's-Şirî de derler.²²⁶

Tihâme; Yemen sınırından başlayan dağlara Tihâme derler. Tihâme Dağları'nın batısında Kulzum Denizi, doğusunda Negrân ve Sa'de, kuzeyinde Mekke ve dahi güneyinde San'â bulunur.²²⁷

Senâm; Yemen'de maruf bir dağdır.²²⁸

Mukattam; Nîl'in doğusunda büyük bir dağdır. Bu dağ Mısır'dadır, Mısır'ın merkezi (kasaba) Fustât yakınlarındadır. Mukattam Dağı Mısır'dan Nûbe memleketine (vilâyet) kadar uzanır.²²⁹

el-Vâhât; Mısır'ın batı ve güney tarafındaki dağlardır. Eski zamanlarda bu dağların arasında şehirler, köyler; mamur yerler bulunurdu. Şimdi bunlar harap olmuştur, meskun değillerdir. İnsanlar buralara pek gitmezler. Bu dağlarda pek

²²² *Hudûd.*, s.19, *Takvîm.*, s.77 ve 109, *Ahsen.*, s.230, *Murûc.*, s.53.

²²³ *Takvîm.*, s.77, *Ahsen.*, s.230.

²²⁴ Sûk Arapça'da çarşı, pazar manasına gelir, Semânîn ise seksen manasınadır.

²²⁵ *Hudûd.*, s.19, *Mesâlik.*, s.71, *Takvîm.*, s.77, 78, *Ahsen.*, s.139, 147, *Sûret.*, s.148, 188, *Murûc.*, s.42, 43, 183, *Nefîse.*, s.216.

²²⁶ *Hudûd.*, s.19, *Takvîm.*, s.75, 76, *Ahsen.*, s.90, *Sûret.*, s.32 ve 42.

²²⁷ *Hudûd.*, s.19, *Takvîm.*, s.85, 86.

²²⁸ *Hudûd.*, s.19.

²²⁹ *Hudûd.*, s.21, *Ahsen.*, s.229, 230 ve 234, *Nefîse.*, s.136.

ziyade meyva bulunur fakat bunlar yararsız, nâ-müntefî' şeylerdir, bu sebeple insanlar buraya gitmezler. Burada kalmış olan hayvanlar birbirlerinden doğar dururlar, vahşileşmişlerdir. Sa'îd-i Mısır'dan buraya üç günlük yoldur.²³⁰ Mısır'ın batı ve güney taraflarına Sa'îd derler. el-Vâhât Dağları güney taraflarındadır. Bu dağlardan sonra büyük bir çöl vardır; Mağrib siyâhîlerinin bölgesine kadar uzanır.²³¹

Kûhistân-ı Irâk; bu vilayete Cibâl de derler.²³² Şu şehirler bu vilayettedir : [s.57] Rey, Hemedân, Kum, Kâşân, Sipâhân. Bu bölgede pek ziyade dağ bulunur. Rey, Kum ve Hemedân arasında dağ daha azdır. [Burası] Kûhistân suretinde bilinir. Tûn ve Kâin buradadır²³³ ; kitaplarda bunlara dair bir şey göremedik.²³⁴

Denbâvend; Rey hududundadır. Derler ki büyük ve yüksek bir dağdır. Denildiğine göre yüksek bir yerden bakmak suretiyle 50 fersah öteden görünür. Ve yine derler ki Pârs'dan, Şîrâz'dan görünür. Sâve'den de görünür. Cibâl-i Karen'den mütemeyyizdir. Cibâl-i Karen'i daha sonra zikr eyleyeceğiz. Denbâvend Dağı, diğer dağlardan kubbesi cihetiyle daha görkemlidir. Tepesinden dumanlar çıkar. Çevresinde köyler vardır. Doruğuna ulaşılmaz. Doruğundan asla kar eksik olmaz.²³⁵

Behistûn; Bîstûn da derler. Hemedân ve Bağdâd arasındadır. Ardında yola yakın bir kovuk vardır, bu kovuktan kaynaklar çıkar. Bu dağda bir at sureti vardır ki fevkalade nefistir. Bu suret taş oyuyla yapılmıştır. Denildiğine göre Şebdîz-i Kîsrâ suretidir, bu dahi fevkalade güzeldir.²³⁶ Bu dağda taş oyuyla pek ziyade suret bulunur.²³⁷

²³⁰ Sa'îd-i Mısır yani Yukarı Mısır.

²³¹ *Hudûd.*, s.21, *Takvîm.*, s.107, *Ahsen.*, s.207, *Sûret.*, s.137, 140.

²³² Arapça'da dağlar, kûhlar.

²³³ Bu iki yer doğu İran'dadır ve Kûhistân'ın merkezi Kâin'dir, müellif Kûhistân ile Cibâl'i karıştırmış, bkz; *Ahsen.*, s.310 ve 332. Ayrıca, Marco Polo'da Tunacain suretinde geçer bu iki yer.

²³⁴ *Ahsen.*, s.396-417, *Takvîm.*, s.321-335, *Sûret.*, s.277-288, *Hudûd.*, s.89-91.

²³⁵ *Ahsen.*, s.415,416, *Takvîm.*, s.79, *Sûret.*, s.287, 288 ve 292, *Muruc.*, s.74, 75, *Hudûd.*, s.94.

²³⁶ Şebdîz; Döldül. Maruf at. Burada fevkalade tasvirler ve mühim yazıtlar vardır. Hahâmenîşî Şehinşeh'i Büyük Dâryûş devrinde hazırlanmıştır. Behistûn Yazıtları'nda Şehinşeh Dâryûş (Darius) şöyle der: 'Şehinşeh Dâryûş diyor: Yaptığım şey bu. Her cihetten Ahuramazda lütfuyla yaptım. Siz bu yazıyı atide mütalaa edeceksiniz...'

²³⁷ *Ahsen.*, s.413-415, *Takvîm.*, s.78, 79, *Sûret.*, s.287.

Kerkes Kûh; Kirmân ve Horâsân çölünde, Rey ile Sipâhân arasında bir dağdır. Bu dağa Kerkes Kûh derler.²³⁸ Çevresi tamamen çöldür. Bu dağ hiçbir dağa eklenmez. Ortasında bir su vardır ki buna Râbende derler. Bu dağın eteğinin çevresi 2 fersahtır. Rey'den Sipâhân'a, Kerkes Kûh üzerinden, sol taraftan gidilir. Siyâh Kûh sağ taraftadır. Bu iki dağın arası 9 fersahtır. Kerkes Kûh eşkıyanın meskenidir; eşkıyalar çölde yol keserler, [s.58] ele geçirdikleri yol levazımı ve malları burada saklarlar. Kerkes Kûh'un aksine Siyâh Kûh, zikr olunan Cibâl- Kuhistân dağlarına bitişiktir.²³⁹

Cibâlü'l-Kufs; Kirmân hududundaki dağlardır. Hormoz şehri batı, Mekrân hududu da doğu tarafındadır bu dağların. Bu dağları kitaplarda Kufs ve Belûs suretinde yazıyorlar; Farsça'da Kûç ve Belûç denilir. Bunlar yedi dağdır, yedisi de meskun ve mamurdur. Kûç ve Belûç halkı arasında savaşlar olur. Onlar iddia ederler ki nesepleri Arap kabilelerindenidir.²⁴⁰

Cibâl-i Kârin; Taberistân, Rey, Bistâm ve Dâmgân arasındaki büyük bir dağdır. Bu dağı kitaplarda Cibâl-i Revenc yani Revene suretinde yazarlar. Anlamı malum değildir. Denbâvend bu dağdan ayırır.²⁴¹

Akabe-i Mezdûrân; aslı Merztûrân'dır.²⁴² Büyük ve uzun bir dağdır. Gûr hududundan başlar, Herât ve Puşeng'in kuzeyinden, Serahs, Bâverd, Nesa ve Yezer'in güneyinden geçer. Daha sonra kuzeyden Kûmş yani Bistâm ve Dâmgân nahiyesine ulaşır. Bu surette hududa varır. Burada ona Kûh-i Kâren derler, daha evvel zikr eylemiş idik. Taberistân'ın nihayetinde, denize kadar gider. Burada son bulur.²⁴³

Garcistân ve Gûr hududundan başlayan büyük bir dağdır.²⁴⁴ Bâmyân ve Pencehîr üzerinden geçer ve bilâd-i Vehân'a -müphemdir- ulaşır. Ardı Tibet'dir. Burada dağılır. [s.59] Büyük bir parçası Türkistân'ın içine gider; Hırhız hududundan geçip Çin hududuna uzanır. Diğer parçası Huttalân'a yönelir ve Fergâna hududuna ulaşır. Daha sonra Ustrûşene şehri yakınlarındaki Cibâl-i Büttem gelir. Buhârâ hududuna kadar uzanır. Bir dağ vardır ki adını

²³⁸ bkz.; Dehhodâ.

²³⁹ *Sûret.*, s.307-310, *Hudûd.*, s.83.

²⁴⁰ *Ahsen.*, s.478, *Takvîm.*, s.272, 273, *Sûret.*, s.244, 245, *Hudûd.*, s.17, 18 ve 81.

²⁴¹ *Takvîm.*, s.79, *Sûret.*, s.289, 290, *Hudûd.*, s.90.

²⁴² Akabe, Arapça'da, sarp, dar, tehlikeli geçit-boğaz manasına gelir.

²⁴³ *Hudûd.*, s.17.

²⁴⁴ Metinde herhangi bir ad bulunmuyor. Müellif Büttem adlı dağlık bölgeyi anlatıyor.

işitmedik; bu dağı, her ulaştığı yerde o memleketin (vilâyet) adıyla anarlar. Ustrûşene'den başlayan bir çöl vardır, Fergâna hududundan geçip Hırhız'a kadar uzanır. Bitişğinde bir dağ vardır.

Bu dağda pek ziyade maden bulunur. Hassaten Ustrûşene hududunda maden bulunur. Bu dağlara da Büttem derler. Madenler şunlardır; altın, gümüş, bakır, kurşun, cıva, petrol, katran, zift ve gayrihûm.²⁴⁵ Horâsân'da Hocendî dedikleri pîrûze de bu dağda çıkartılır.

Nişâdır da bu dağdan getirilir.²⁴⁶ Şöyle ki; dağın tepesindeki yerlerde rutubet görülür, geceleyin tutuşur ve ateş alır, gündüz duman görünür ve ateş kaybolur. Sonra bu yerin üzerine bir yapı kurarlar, bu yapının bütün yerlerini berkitirler, buhar bir yerde toplanır, yanar ve ayrılamaz. Sonra buhar tedricen, günlerce bu yapının tavanında birikir; nişâdır dönüşür. Sonra aniden bu yapıdan bir yol açılır, yapının tavanındaki nişâdır belli olur. Sıcaklık yüzünden bu hiçbir surette hasat olunamaz. Sonra bir kişi nemli bir keçe elbise giyer ve aniden yapıya girer; bu nişâdırı kazımak için gereklidir, işi bitince çıkar. Elbette ki bu hasat hiç sabit kalmaz ; [s.60] buhar ve rutubet bir yerde azalırken başka bir yerde belirir; yer değiştirir. Yapıdaki madde (maddet) tükendiği vakit diğer bir yere gidilir ve orada rutubet bulunur, o vakit oraya diğer bir yapı kurarlar. Eğer yapı kurmazlarsa buhar dağılır; nişâdır toplanamaz.

Yine bu dağda, Fergâna hududunda, siyah bir taş vardır. Ateşte kömür gibi yanar, altın gibi kıymetlidir. Bunu demirciler kullanır. Bu taş yandığı vakit külü donar, kıyafetleri yıkamada bunu kullanırlar, kıyafeti temizler (sepîd mi ayed).

Bu dağ üzerinde bir dağ vardır. Bu dağdaki taşların bazıları siyah, bazıları beyaz, bazıları al, bazıları sarı, bazıları mavi renktedir. Bütün renklerden taş bulunur. Yine bu dağda, Öz? Şehri yakınında nişâdır da bulunur.²⁴⁷

Cebel-i Sîrâf; Sîrâf, Pârs'ın şehirlerinden deniz kenarında bir şehirdir. Bu şehre yakın, şehre bakan bir dağ vardır. İşittik ki bu dağın bazı derelerinde [bazı] taşlar bulunur, bunların çevresi ve her iki tarafı keskin olup bira testisine

²⁴⁵ Katran, 'Kîr' Grekçe.

²⁴⁶ Nişâdır; bir tür tuz. Amonyum Klorür. bkz.; Dehhodâ.

²⁴⁷ *Sûret.*, s.369 ve 382-384. *Hudûd*'da Horâsân ve Maverâü'n-nehr anlatılır iken parça parça bilgiye erişmek kabil; *Hudûd.*, s.56-79, Yine aynı surette Ebû'l-Fidâ coğrafyasında da Zâbulistân ve Maverâü'n-nehr anlatılır iken parça parça bilgiye ulaşılabilir; *Takvîm.*, s.361-64 ve 370-386, *Ahsen*'de de aynı şekilde; *Ahsen.*, s.265-302.

benzerler. Bu taş kırıp içerisinde bir cevher elde ederler ki yâkûta benzer, fakat yâkût değildir. Görünüşe göre taşın dışı bir deri gibidir, bu cevhere, kabuk açılıp içerideki şeker-i geven geçildiği vakit ulaşılır.²⁴⁸ Taşın ortasında cemset ya da billûr gibi belirir.²⁴⁹ Uzun vakitler Rûm'a nakledilen ergûvânî renkli cemset, meydana çıktıktan sonra [s.61] lâl rengini alır.²⁵⁰ Derler ki uzun müddet geçince bunun rengi kemale erer; yâkût-i rommanîe döner.²⁵¹ Bu taş başlangıçta küçükcedir, zeminde gelişir, büyür. Biz, huduttan gelmiş bir şahsın elinde bu taştan bir pare görmüş idik; kabuğunun rengi sabit renge muhalif olup ortası yakınlarında cemset rengi almış; ortasından ergûvânî rengi başlamıştı.²⁵²

Böylece bu bölümde de söz söylemiş olduk.

²⁴⁸ Geven bir ottur. Bundan bir zamk elde edilir. Belki taşın içerisindeki cevher de benzer surette elde ediliyor, misalen denilmiş olabilir.

²⁴⁹ Cemset için bkz.; Dehhodâ.

²⁵⁰ Ergûvân rengi Roma'da iktidar alametidir. İmparatorlar ergûvânî purpurlar giyer. Ayrıca bkz.; *Cemâhir*, s.51.

²⁵¹ Romman Arapça'da nar manasına gelir.

²⁵² *Sûret*, s.226 'Cem Dağı'.

2.2.11. ölller

Bu konu pek geniştir. Ol babda bu konuda söz söylemek lafı uzatmak olacaktır fakat bu risalenin bu konudan boş kalmamasını istedik. Şu halde bazı çölleri anlattık, bazı çöllerin ise ismini zıkr eylemekle yetindik.

Mağrib Çölü ve Mağrib Siyâhîleri; büyük bir çöldür; hiçbir çöl bu çölden büyük değildir. Uzunluğu ve genişliği 700 fersahtır.²⁵³ Bu çölün bazı yerleri mamurdur; buralarda Mağrib Siyâhîleri yaşar, yine bazı yerlerinde göçebeler yaşar. Mamur olan yer çölün ortasında bir memleketdir (vilâyet), buraya Gâne²⁵⁴ derler. Mağrib'in nihayeti de mamurdur fakat Gâne kadar mamur değildir. Mağrib memleketi (vilâyet),İfrikiyye ve Mısır tarafından [olan yollardan başka] bu çölde yol yoktur; var ise de bu yollar meçhul ve tehlikelidir. Bu çölde su da bulunmaz, bu sebeble mamurluk azdır, ekseriya çöldür ve zemini kumdur.[s.62] Mağrib siyâhîlerinin bizdekilere benzer meyvaları vardır fakat onlar bu meyvaları yemezler. Meyvaların başka bir türünü yerler.²⁵⁵ Mağrib Siyâhîlerinin yakınında demir cevheri bulunmaz, bu sebeble deve ve sair hayvanat kemikleri ile harp ederler. Daha ziyade çıplaktırlar; kıyafet giymezler. Bunların bazıları insan avlayıp yer.²⁵⁶

Bâdiye-i Arab; Kâ'be yolu üzerindedir. Bu çöl maruftur. Hacılardan bu çölün durumlarına dair haberleri işitmişim. İnsanların bu çölde fazla birşeye ihtiyacı olmaz. Çölün zemini kum ve taşlıktır.²⁵⁷

Tih-i Benû İsrâil; Şâm hududundan başlar ve Beytü'l-Mukaddes ve Filistîn yakınlarına kadar uzanır.²⁵⁸ Uzunluğu ve genişliği 40 fersahtır. Tûr-ı Sînâ'ya bitişik olup zemini kumdur.

Bu çölün ardına bir çöl gelir ve Tih-i Benû İsrâil'e eklenir. Bu çöle Cîfâr derler. Cîfâr Çölü ise ta Kulzum Denizi'ne kadar uzanır.²⁵⁹

Bahreyn, Yemâme ve Ommân arasında büyük bir çöl vardır. Bu çölde hiç mamurluk bulunmaz. Çöl Arap kabilelerinden boştur, meskun değildir. Yine bu

²⁵³ 'Sudan ülkesinin 700 fersaha 700 fersahlık alanı olduğu söylenir.' bknz.; *Hudûd.*, s.126.

²⁵⁴ Yani Gana, bknz.; *Takvîm.*, s.148, *Sûret.*, s.88.

²⁵⁵ Meyvalar için; *Ahsen.*, s.255.

²⁵⁶ *Hudûd.*, s.35, 36 ve 113 ve 126, *Takvîm.*, s.125 ve 144 ve 153, *Ahsen.*, s.255, *Sûret.*, s.65, 66 ve 88 ve 95-97.

²⁵⁷ *Mesâlik.*, s.108-110, *Hudûd.*, s.34, *Nefise.*, s.196.

²⁵⁸ Tih labirent manasına gelir. Musa Mısır'dan çıkıp kavmiyle burada dolanmıştır. Yani Arap Hindi.

²⁵⁹ *Sûret.*, s.32 ve 123 ve 130 ve 140-142, *Ahsen.*, s.208 ve 230 ve 233, *Takvîm.*, s.118, *Hudûd.*, s.35.

Çölde su ve yol da yoktur; seyahat etmek imkansızdır. Buraya insanlar ulaşamaz.²⁶⁰

Kirmân, Pârs ve Horâsân ölü; bu çölün çevresinde şu vilayetler vardır :

Pârs, Kirmân, Sîstân, Kuhistân, -Tûn ve Kâin bu cümledendir- Horâsân, Kûmş, -Bistâm ve Dâmgân- Rey, Kum, Kâşân ve Sipâhân.

[s.63] Bu çölün bazı yerleri taşlık, bazı yerleri ise kumluktur. Çölde mamurluk yoktur ve meskun değildir. Bu ölde pek ziyade yol vardır, bunlara zikredeceğiz. Bu yollar ile bir şehirden yekdiğerine gidilir ki bunlar maruf yollardır. Bu ölde her yerde su bulunur.

Hiçbir ölde yol kesiciler ve eşkıyalar bulunmaz fakat bu çölde bulunur. Eşkıyalar ele geçirdikleri yol levazımı ve malları bu çölde mesken tuttıkları yerlerde; Kerkes Kûh ve Siyâh Kûh gibi yerlerde gizlerler.

Tabes'den Kirmân'a uzanan yere bu ölde Beyâbân-ı Yezd derler, Zevzen ve Kuhistân'dan Kirmân'a uzanan yere de Beyâbân-ı Mehtû derler.

Bu çölün genişliği, Horâsân'dan tâ Kirmân ve Pârs hududuna kadar 70 fersaktır, bir yerde 50 fersah olur. Uzunluğu ise Sîstân ve Kuhistân hududundan ta Rey, Kum ve Kâşân'a hududuna kadar 220 fersaha yakındır.

Bu ölde, Horâsân'dan Kirmân'a uzanan yol üzerindeki Yezd bölgesi yanık ve çoraktır. Buraya Kevîr derler. Buraya az yağmur yağsa buradan geçmek mümkün olmaz, şu sebeple ki hayvanların ayakları yere batar. Bu yanık zeminin genişliği 3 ila 5 fersaktır. Uzunluğu ise bu yoldan ta Sipâhân hududuna uzanır. Zeminin rengi beyazdır, tuzlaya benzer. ölün kumunun rengi böylece aşıkâr olur.

Yine bu ölde, Kuhistân'dan Kirmân'a giden yolun sol tarafından doğuya doğru 15 fersah mesafede bir bölge vardır, [s.64] uzunluğu doğuya doğru 20 fersah, genişliği kuzeyden güneye 8 fersaktır. Bölgede köyler ve hisarlar olup cümlesi taştan yapılmıştır. Burada insanlar, hayvanlar, meyvalar ve türlü araç gereç bulunur. Araç gereçler de taştandır; öyle ki beşikler bile taştandır. Burada çocukluk, kafese konulmuş gibi iki taş arasında geçer. Bu bölgede kafesteki keklik taş olur.

²⁶⁰ Sûret., s.43.

Bu çölde, Tabes'den Kirmân'a doğru çöl kenarından gidilen yolda kara ve küçük bir akrep cinsi olduğunu işittik. Bu akrep geceleyin yerden sıçrayıp vücudun çıplak yerlerine ulaşır, sokar ve öldürür.²⁶¹

Bu çevik akrep Mısır hududundan Asvân şehrinde de çoktur. Buranın halkı bu akrebin korkusundan geceleyin damlarda uyur. Zikrettiğimiz çölde damda uyumaya dair birşey işitmedik.

Hârezm Çölü; Horâsân ve Hârezm arasındaki maruf bir çöldür. Bu çölün durumları daha ziyade müşahede ile malum olur.²⁶² Eğer bu çölün durumlarını anlatmaya başlarsak laf uzar. Kısa tutalım. Bu çölün genişliği 100 fersah olup ya bundan biraz daha az ya da biraz daha fazladır.²⁶³

Bundan sonra, çölleri, risale uzun olmasın diye kısaca zikr eyledik:

Bâdiye-i Semâve; Dûmetü'l-Cendel çölüdür.²⁶⁴

Rakka'dan Şâm'a giden yolun sol tarafında bir çöl vardır, bu çöle Husâf derler.²⁶⁵

[s.65] Hazremût; küçük bir çöldür. Zemini kumdur. Buraya Reml-i Ehkâf derler.²⁶⁶

Fırat ve Dicle arasındaki Cezîre'de bir çöl vardır. Rebîa ve Muzar kabileleri burada yaşar.²⁶⁷

Kulzum Denizi sahilinden batıya doğru bir çöl vardır. Bu çölde hiç mamurluk yoktur. Büca sınırına kadar uzanır.²⁶⁸

Barka Ifrikiyye'de bir şehirdir. Etrafı çöldür. Bu çölde Berber kavminden göçebe bir bölük yaşar.²⁶⁹

Irâk hududunda Hulvân ve Deskere arası küçük bir çöldür.²⁷⁰

Bilâd-ı Nûbe'de büyük çölleri vardır.²⁷¹

²⁶¹ *Hudûd.*, s.33, 34 ve 80, 81, 83, *Mesâlik.*, s.50, 52, *Takvîm.*, s.265, 272, 276, *Nefise.*, s.192, 193 ve 195, 196, *Sûret.*, s.307-314.

²⁶² Müellif büyük ihtimal burada seyahat etmiştir.

²⁶³ *Hudûd.*, s.34, *Sûret.*, s.342, 360.

²⁶⁴ *Mesâlik.*, s.111, *Sûret.*, s.43.

²⁶⁵ *Sûret.*, s.43, 44.

²⁶⁶ *Hudûd.*, s.34, *Sûret.*, s.46.

²⁶⁷ *Hudûd.*, s.99, *Sûret.*, s.175, 190.

²⁶⁸ *Sûret.*, s.28, 56.

²⁶⁹ *Sûret.*, s.67, *Mesâlik.*, s.78, *Hudûd.*, s.35.

²⁷⁰ *Sûret.*, s.202.

Kirmân vilayetinde küçük çöller vardır.²⁷²

Herât ve İsfezâr arası küçük bir çöldür.

Sîstân ve Büst arası çöldür.²⁷³

Abeskûn Gölü karasında, Dîhistân hududundan Siyâh Kûh ve Hazer'e kadar çöldür.²⁷⁴

Sîstân'ın doğu tarafından Mekrân ve Sind'e kadar çöldür.²⁷⁵

Amûv Zem, Belh hududundan başlayıp Hârezm'e kadar uzanan bir çöldür. Zemini tamamen kumdur.²⁷⁶

Buhârâ hududundan Hârezm hududuna kadar çöldür. Zemini kumdur.

Nahşeb ve Hârezm'in Ceyhûn'u arası çöldür. Huttalân'da da bir çöl vardır.

Ustrûşene, Fergâne ve Hırhız'a kadar çöldür. Bitişğinde bir dağ vardır ki bu dağı, [s.66] dağlar faslında zikr eylemiş idik.

Denizler, dağlar, çöller, adalar ve büyük nehirler kısaca zikrolundu. Bu sayılan şeylerin her birinin havi olduğu denizlerin, dağların, çöllerin ve sair, şerhini yapmak mümkün değildir. Bununla birlikte böylesi bir iş risaleyi uzatıp okuyucuyu usandırır.

²⁷¹ *Hudûd.*, s.34, 35, *Sûret.*, s.22 ve 28.

²⁷² *Sûret.*, s.243, 248.

²⁷³ *Sûret.*, s.321.

²⁷⁴ Yani Guz Çölü. *Sûret.*, s.297 ve 325.

²⁷⁵ *Sûret.*, s.315.

²⁷⁶ *Sûret.*, s.342.

2.2.12. Bazı Şehirlerin İsimleri

Bazı şehirlerin adlarını kitaplarda diğer bir ad ile zikrederler. Bunları da ayrı bir bölüm olarak zikretmek istedim; böylece okuyucuya malum olur, örtü kalkar; aşîkar olur.²⁷⁷

Mekke; adı Mekke'dir. Arap şiirinde Mekke yerine kullanılır.²⁷⁸

Yesrib; medîne-i Resûl'e derler. Medîne havalisine zemîn-i Yesrib derler.²⁷⁹

İrem Zâtu'l-İmâd; Kur'ân-ı Mecîd'de geçen Dımaşk'dır.²⁸⁰

Medînetü's-Selâm²⁸¹ Bağdâd'dır. Buraya Dârü'l-Hilâfe de derler. Dicle şehrin ortasından geçer. Dârü'l-Hilâfe, Horâsân tarafına doğru Dicle'nin doğu yakasındadır. Şuralara Dârü'l-Hilâfe derler: Asker-i Mehdî, Bâbü't-Tâk, Rusâfe, ²⁸²قطيعة الربى ve Şemmâsiy mahalleleri ve gayrihûm. Hicâz'a doğru Bağdâd'ın batı tarafına Kerh derler. Pek ziyade şehrin halkı burada yaşar. Şimdi buraya [s.67] Dicle Bağdâd'ına Zûrâ derler, bazılarına göre Zûrâ-i Zâhir Bağdâd'dır.²⁸³

Dicle ve Fırat'ın her ikisine Râfdân derler.

Ûrşelîm; Rûmca'da Beytü'l-Mukaddes'dir. Beytü'l-Mukaddes bölgesine İlyâ derler.²⁸⁴

Cey; Sipâhân'a derler.²⁸⁵

Ninova; Musul'un merkezine (kasaba) derler.²⁸⁶

²⁷⁷ Bu bölümde zikr olunan şehirlere ekseriya Guy Le strange'nin pek mühim eserini işaret yoluyla dipnotlar ekledim. Zira onun eseri bu şehirler hakkında detaylı bilgileri içermektedir ve kaynaklardaki bilgiler alakadar yerlerde derli toplu bir vaziyettir.

²⁷⁸ *Ahsen.*, s.94, 97, *Nefise.*, s.40 vd.

²⁷⁹ *Ahsen.*, s.98, 101, *Nefise.*, s.76 vd.

²⁸⁰ *Mesâlik.*, s.71. Ayrıca bkz.; Kur'an Sûre-i Fecr.

²⁸¹ Yani 'Barış Şehri' Ahsen tercümesindeki bir dipnotta Himyerî'nin er-Ravzü'l-Mi'târ adlı eserinden şu bilgiyi Ahsen mütercimi nakl ediyor: 'Dicle vadisine Vadii's-Selâm derlerdi, buraya kurulan şehre de Medînetü's-Selâm dediler.'

²⁸² bkz.; Kamûsi'l-Muhîr'de 'قطيعة' maddesi. Bu mahal maruf Vezîr er-Rebi'el-Hacîb'in adıyla anılıyor. Bu zat için bkz.; *Nefise.*, s.229-31 ve Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s.142, Nâşir; WÜSTENFELD Ferdinand, Leipzig, 1869.

²⁸³ LE STRANGE Guy, Doğu Hilafetinin Memleketleri, s. 54-63, Haz.: ESKİKURT Adnan ve TOMAR Cengiz, Yeditepe, İstanbul, 2015 Bundan sonra sadece 'Le Strange', *Nefise.*, s.126, 127, *Ahsen.*, s.122-125.

²⁸⁴ *Mesâlik.*, s.73.

²⁸⁵ bkz.; Le Strange, s.263, Ayrıca Isfehânî olup bu mahalli pek güzel tasvir eden eden İbn Rüsteh'e mür.; *Nefise.*, s.170-183.

²⁸⁶ Le Strange, s.126 vd.

Sâmerra; Surra men raa'ya derler. Cezîre bölgesinden Fırat ve Dicle arasındadır.²⁸⁷

Tister²⁸⁸; Şûşter'e derler.²⁸⁹

Bîzâ; Pars'da İstahr'a derler. Bazı kimseler Fırat Nehri kenarındaki Hîre'ye²⁹⁰ el Hîretü'l-Bîzâ derler.²⁹¹

Kirmâsîn; Kirmânşâhân'dır.²⁹²

Mâh-ı Kûfe; Dînever'e derler. Bu iki şehre –yani Dînever ve Nihavend'e-Mâhîn derler.²⁹³

Meyfer; Azerbâdgân'dan Meyyâfârikîn'e derler.²⁹⁴

Cenze; Azerbâdgân hududundan Gence'ye derler.²⁹⁵

Neşûy; Nahcevan'a derler.²⁹⁶

Azerbâdgân bir memlekettir (vilâyet), merkezine (kasaba) Erdebîl derler.²⁹⁷

İrmenîyye merkezine (kasaba) Debîl derler.²⁹⁸

er-Rân merkezine Berda'a derler.²⁹⁹

[s.68] Hormoz; Ahvâz şehrine derler.³⁰⁰

Sitanbûl; Kostantîyye'ye derler ki Rûm'da bir merkezdir (kasaba). Bu şehrin adı eski zamanlarda Bizantîyye'dir, daha sonra buraya Sitanbûl demişlerdir ki sebebi malum değildir. Eski zamanlarda Rûm memleketinin (vilâyet) başkenti (kasaba) Rûmîyye şehri idi.³⁰¹ Rûmîyye, Frenk topraklarında ve deniz kenarında bir şehirdir. Memleketi bu şehrin ismiyle anarlar. Sonra Rûm

²⁸⁷ Le Strange., s.87 vd., *Ahsen.*, s.125-127. Mukaddesî, 'sürûr men raa' yani gören kimsenin bahtiyarlığı manasına. Mahal harağ olunca 'sâc men raa' yani gören üzüldü demişler. *Murûc.*, s.293

²⁸⁸ Kesre-i hafife ile tahrir olunmuştur. Tuster olsa gerektir, Araplar böyle söyler.

²⁸⁹ Le strange., s.297, 299.

²⁹⁰ Hire İstahr bölgesinin şehirlerinden biridir. *Ahsen.*, s.441. Kûfe dolaylarındaki Hire ile karıştırılmış olsa gerek.

²⁹¹ Le Strange., s.343 vd.

²⁹² Le Strange., s.245 vd.

²⁹³ Le Strange., s.247-248.

²⁹⁴ Le Strange., s.155-157.

²⁹⁵ Le Strange., s.234-235.

²⁹⁶ Le Strange., s.221.

²⁹⁷ Le Strange., s.212-226.

²⁹⁸ Le Strange., s.238, 239.

²⁹⁹ Le Strange., s.232, 235.

³⁰⁰ Le Strange., s.296-297.

³⁰¹ Roma.

memleketine (vilâyet) büyük bir İmparator (pâdişeh) geldi ki adı Kostantin'dir. Kostantin payitahtını Sitanbûl şehrine nakl eyledikten sonra Sitanbûl şehrini onun adıyla; Kostantiniyye olarak andılar.³⁰²

Irâk; Kûfe ve Basra'ya derler. Bu iki şehre Irâkeyn de demişlerdir. Sonra Irâk sınırları genişlemiş, ta Rey'e dayanmıştır. Buradaki bütün şehirleri Irâk ya da Irakeyn farzederler. Aslı zikrettiğimiz gibidir.³⁰³

Bazılarına göre Babil bölgesi Bağdâd'dır, bazılarına göre ise Irâk'dır.³⁰⁴

Hımlıh; Hazer'in merkezine (kasaba) derler İtil de onunla hem-nâmdır.³⁰⁵

Şamâhı; Şirvân'ın merkezine (kasaba) derler.³⁰⁶

Berdesîr; Kirmân şehirlerinden Kûvâşîr'e derler.³⁰⁷

Kûmş; Bistâm ve Dâmgân ve bu bölgelerdir. Muarrebî Kûms'dur. Böyle söyleyip yazarlar.³⁰⁸

Eberşehr; Nişâbûr'a derler.³⁰⁹

Kubbetü'l-İslâm; Belh'e derler. Eski zamanlarda adı Belhbâmyîn'dir. [s.69] Bazılarına göre Belh-i Bâmyîn'dir.³¹⁰

Nesef; Nahşeb'e derler.³¹¹

eş-Şâş; Çaç şehridir. Kitaplarda eş-Şâş yazarlar.³¹²

³⁰² *Mesâlik*., s.89 vd.

³⁰³ Le Strange., s.243-244.

³⁰⁴ Le Strange., s.52 vd.

³⁰⁵ *Ahsen*., s.355, 356 ve 363-365.

³⁰⁶ Le Strange., s.235-237.

³⁰⁷ Le Strange., s.375-378.

³⁰⁸ Le Strange., s.446-450.

³⁰⁹ Le Strange., s.567-473.

³¹⁰ Le Strange., s.508-511 Belhü'l-Behiyye?

³¹¹ Le Strange., s.566-568.

³¹² Le Strange., s.577-579.

2.2.13. Bazı Hoş ve Bilinen Yerler

Tanrı bazı yerleri hoşluk ve fazilet üzere yaratmıştır, kitaplarda bu paklıkları zikretmek meşhurdur. İstedik ki bunları da bir bölümde zikr eyleyelim.

Bu cümleden olarak Gûta-i Dımaşk'ı zikretmek gerekir. Gûta, Dımaşk'ın bağ ve bostanlarıdır, şehrin dört fersah üzerinde bulunur.³¹³

Kerh-i Bağdâd; Bağdâd'ın batı tarafına Kerh derler, nitekim daha evvel zikretmiş idik. Mamurluğun çoğunluğu ve kalabalık nüfus Bağdâd'ın bu tarafındadır, hoş ve bilinen bir yerdir. Şimdi Bağdâd'ın doğu tarafı da mamur olmuş ve kalabalık nüfus buraya da ulaşmıştır. [Bağdâd'ın] her iki tarafı da bir hükmündedir.³¹⁴

Enderâb; Azerbâdgân'da bilinen bir şehir vardır, buraya Berda'a derler. Berda'a er-Rân'ın merkezidir (kasaba), Berda'a'ya bir fersah mesafede Enderâb diye adlandırılan bir yer vardır. Burası fevkalade nezih, hoş ve bilinen bir yerdir.³¹⁵

er-Rân vilâyetini Lâm ile ve Lâm-sız olarak yazarlar yani Errân. Fakat Alân küffâr hududunda bir başka bölgedir.³¹⁶

[s.70] Şi'b-i Bevvân Pârs hududundan bilinen ve hoş bir vadidir (dere).³¹⁷

Diğer bazı hoş ve bilinen yerler kısaca şunlardır:

Nevbendcân, Pârs hududundan Şi'b-i Bevvân yakınlarında bir vadidir (dere).³¹⁸

Şâpûr da Pârs hududundandır.³¹⁹

³¹³ *Ahsen.*, s.176, *Sûret.*, s.152.

³¹⁴ *Sûret.*, s.199-201, Mukaddesî'nin Kerh adındaki yerlere müteallik açıklamaları için mür. *Ahsen.*, s.46.

³¹⁵ *Sûret.*, s.262,263.

³¹⁶ *Murûc.*, s.156 vd.

³¹⁷ Şi'b Arapça'da dağ yolu manasına. Ayrıca mür.; Vankulu Lügati'nde 'Bevvân' maddesi. Ahsen mütercimi burayı 'Şıab Bevvân' suretinde okuyor. Biraz aşağıda zikrolunan mahalli müellif farklı bir yer sanmış olsa gerek.

³¹⁸ Müellif İbn Havkal'dan nakiller yapıyor. Sûret'deki açıklamalara göre bahsedilen yer Bevvân Vadisi olsa gerektir. Hatta büyük Arap şairi Mütenebbî'nin bu vadi hakkındaki bir şiiri İbn Havkal tarafından nakl olunmuş. *Sûret.*, s. 217 ve 226 ve 356, Sûret mütercimi buradaki yer adını 'Nûbendecan' (s.217) suretinde okuyorsa da daha sonraki okuyuşu Nevbendecan (s.226) olmuştur. Ayrıca bkz.; *Ahsen.*, s.347 ve 452. Ahsen mütercimi bu yer adını 'Nevbendican' suretinde okuyor.

³¹⁹ *Sûret.*, s.223, 224 ve 356, *Ahsen.*, s.440, 441.

Cûr da Pârs hududundandır.³²⁰

Nehr-i Übülle Basra şehri yakınlarındadır.³²¹

Soğd-ı Semerkand; bazıları سغد yazıp sin ile telaffuz eder, bu bölgeye Semerkand derler, Horâsân tarafından bir bölgedir.³²²

Fergâne Mâverâü'n-nehr hududundan bir şehirdir.³²³

Çâç da Mâverâü'n-nehr ve Ustrûşene³²⁴ hududundan bir şehirdir.³²⁵

İşte bu surette hoş ve bilinen yerleri zikr eyledik.

Besîlâ³²⁶ Çîn memleketinin (vilâyet) nihayetinde bulunur.³²⁷ Bazıları buraya Çîn-i Enderûnîn, bazıları da Mâçîn der. Dağlar arasında bir vilayettir. Buradan sular çıkar, buna Besîlâ derler. Fevkalade nezih yerdir, burada pek bol nimet bulunur. Buraya pek az kimse gitmiştir, giden de hoşluğuna kapılıp geri dönmez.³²⁸

Kerûh-i Herât'ı da bazı kimseler bu cümleden sayarlar, Kerh-i Bağdâd makamında tutarlar.³²⁹

Takdir olunur ki bundan fazlası lafı uzatmak olacaktır.

³²⁰ *Sûret.*, s.213, 214 vd. ve 356, *Ahsen.*, s.450, 451.

³²¹ *Ahsen.*, s.121 ve 133, *Sûret.*, s.195, 196 ve 356.

³²² *Sûret.*, s.316-317. Müellif yukarıdaki birkaç satırı da anlaşıldığına göre İbn Havkal'dan nakl etmiştir. *Ahsen.*, s.53 ve 271.

³²³ *Sûret.*, s.357 ve 389 vd. İbn Havkal diyor ki; 'Fergâne bir iklimin adıdır.' *Ahsen.*, s.268.

³²⁴ *Sûret.*, s.382, *Ahsen.*, s.270.

³²⁵ *Sûret.*, s.385, *Ahsen.*, s.270.

³²⁶ eş-Şilâ.

³²⁷ Sillâ olasa gerektir. Yani Kore.

³²⁸ *Murûc.*, s.123, *Mesâlik.*, s.146, *Nefise.*, s.102.

³²⁹ *Ahsen.*, s.317, *Sûret.*, s.333.

2.2.14. Bazı Kavimlerin Durumları

[s.71] Bazı kavimler (ecnâs-ı merdom) muhtelif sebeplerle vatanlarını değiştirir; bir başka yerde sakin olurlar. Bu bölümde bunları zikrettik, risale bu bilgilerden boş kalmasın istedik.

Berber; Berberîler eski zamanlarda Şâm bölgesinden Filistîn hududunda sakin bir kavim idiler, bunların hükümdarı Câlût³³⁰ idi. Dâvûd Peygamber Câlût'u öldürdüğü vakit Berberîler Filistîn'den ayrıldılar; yolları gurbete düştü. Kulzum Denizi kenarına vardılar, vardıkları yer denizin batı tarafında 'Îdân dolayları idi.³³¹ Denizin kenarında makam tuttukları için bu kavme Berber denilmiş olabilir!³³² Daha sonra buradan da meçhul bir sebep ile göçmüş, Mağrib hududuna varmışlardır ki şimdi burada yaşamaktadırlar. Dağlarda, çöllerde yaşarlar. Berberîler'den bazıları Ifrikiyye hududunda, bazıları Bestîf'de, bazıları ise Mağrib'in nihayeti Sûs-i Ednâ'da yaşar. Berberîlerin bir bölüğü de Endelüs'e varmıştır.³³³

Hıtâ³³⁴ ; Hıtâlı haşemler Çîn memleketinden³³⁵ gelirler, Hıtâ lafzı bunlar için kullanılır. Bu Hıtâ Kıtâ (قِطَا) olsa gerektir. Kıtâ, Çîn şehirlerinden olup büyük bir şehrin adıdır.

Çîn memleketi (vilâyet) fevkalâde büyük bir memlekettir. Çîn'de pek ziyade şehir vardır, pek mamur memlekettir. Çîn'de 300 büyük şehir olduğunu söylerler. Çîn iki kısımdır: Bir kısmı mamur taraftır, buraya [s.72] Çîn-i Mutlak derler, bazıları ise Çîn-i Bîrûnî der. Diğer kısım doğu tarafındadır, Çîn-i Enderûnî derler, yine Mâçîn de derler.

Kıtâ başbuğlarından (ümerâ) bir başbuğ (emîr)³³⁶, -Çîn İmparatoru'nun (pâdişeh) Emîr-i Ahur'u olduğunu rivayet ederler³³⁷- Kıtâ'dan [nüfusun?]

³³⁰ Mes'ûdî'nin zehabına göre Calut bir unvandır. bkz.; *Murûc.*, s.293.

³³¹ İstahrî 'Îzâb. Bu dipnotu Doktor Riyâhî eklemiştir.

³³² Peyveste ber berr-i deryâ bûde-end. 'berr' Arapça'da kara manasına, yine 'ber' Farsça'da yönelme bildirir. Müellif iştikak yapıyor.

³³³ *Sûret.*, s.95, 97-98 vd., *Murûc.*, s.58-59 ve 293-294, *Ahsen.*, s.252,257, *Mesâlik.*, s.81-82. Ayrıca, Fransız solcularından bir coğrafyacının begayet muteber bir tetkiki için bkz. LACOSTE Yves, İbn Haldûn Tarih Biliminin Doğuşu, Ayrıntı, İstanbul, 2012.

³³⁴ Kök-Türk kitabelerinde bu kavim Türk düşmanı olarak zikr edilir: "Otuz Tatar, Kıtay hep yağı imiş" bkz.; Barthold'un maddesi; İA., 'Karahıtay', c.6 ve BARTHOLD V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, VII.Ders, TTK, Ankara, 2013. Bundan sonra sadece 'Dersler' Müellifin Hıtay'ları Kara sıfatı ile zikretmemesi bence sayan-ı dikkatdir.

³³⁵ Çîn'in fevkalade tesirinde oldukları Barthold'un açıklamalarından malum oluyor. bkz.; İA., 'Karahıtay', c.6 ve Dersler., VII.Ders.

çoğalmas³³⁸ sebebiyle hareket etmiş, yolda savaşlar yaparak ta Balasagun hududuna kadar gelmiş.³³⁹ Kimse bunlara engel olmamış ve burada sakin olmuşlar. Sonra Kıtâ lafzını bilerek değiştirip sakin oldukları yere Koto (قوتو) adını vermişler.³⁴⁰ Sıradan halk onlara hataen Hıtâ der.³⁴¹

Guz; Guzların asıl yurdu Târâb ve Cend Gölü arasındır. Çâç Nehri'nin her iki tarafında [oturan] onlardan bir bölük (kavm) malum olmayan bir sebepten Belh hududundan Huttulân³⁴² hududuna inmişlerdir ve Şehîd Sultân Sancar b. Melikşâh ,Tanrı yattığı yeri nurlu kılsın, zamanına kadar burada sakin olmuşlardır. Sonra 547 (Milâdî 1152-53)³⁴³ aylarında buradan ayrılıp Horâsân taraflarına yönelmişler, daha sonra da Kirmân hududuna varmışlardır. Tanrı kalanlarını yok etsin !³⁴⁴

³³⁶ Bu başbuğ Avrupalılar tarafından Rahip Kral Joannes olarak bilinen Yeh-lü (Barthold'un zehabına göre Lioa İmparatorluğu'nun aile adıdır.) Ta-shih olsa gerek. En makbul açıklamalar için bkzn.; GUMİLEV L.N., Muhayyel Hükümdârlığın İzinde, Selenge, İstanbul, 2003 Bundan sonra sadece 'Muhayyel' Yelü Daşı'nın İslam şövalyesi Sancar'ı Katvân'da bozguna uğratış tarihi 5 Safer 536/9 Eylül 1141 (TURAN Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s.241, Ötügen, İstanbul, 2014. Bundan sonra sadece 'Selçuklular') senesidir ki takriben 70 sene sonra Cihân-name telif edilmiştir. İbnü'l Esir Yelü Daşı'yi (okunuşu böyledir) Ku Han adıyla anıyor. Onun Yelü Daşı portresi için bkzn.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c.11, s.82-84 Bahar, İstanbul, 1986. Bundan sonra sadece 'el-Kâmil'.

³³⁷ Bu bilgi özgündür fakat Emir-i Ahur makamı falanca prens için münasip bir makam değildir. Cüveynî Yelü Daşı'nın 80-100 kişi ile huruc ettiğini zikrediyor. bkzn., *Cihân-güşâ*, Zikr-i Hanân-ı Karahıtay u Ahvâl u Hurûc İstisâl-i İşân faslı. Gumileff kaynak göstermiyor fakat onun birkaç satırını zikretmek lazım gelir; Han-Lin Akademsindeki genç prensin edebiyat tedrisine devam ederken fevkalade bir binici olduğunu bu büyük alim zikrediyor. Yeh lü ta sih, T'ai ve Hsia -chou valiliğine atanmıştır. bkzn.; Muhayyel., s.130.

³³⁸ İstizdâtî; artma, çoğalma. Dizionario Turco Arabo e Persiano, Milano, 1834

³³⁹ Bu bilgi dahi özgündür. Cüveynî : 'bazı önemli sebeplerden dolayı terketmek zorunda kaldılar'. bkzn.; *Cihân-güşâ*, Zikr-i Hanân-ı Karahıtay u Ahvâl u Hurûc İstisâl-i İşân faslı

³⁴⁰ Bu bilgi dahi özgündür. Hıtayların Milâdî IX. asırda Emil adında bir şehir kurduklarını Barthold zikr ediyor. Dersler, VII.Ders., s.101. ve İA., 'Karahıtay', c.6 fakat Cüveynî, Emil yakınlarında bugün yegane harabeleri baki bir şehir kurdular diyor. *Cihân-güşâ*, Zikr-i Hanân-ı Karahıtay u Ahvâl u Hurûc İstisâl-i İşân faslı , Gumileff Orhun Nehri vadisinde Kotun Kal'asını 1003 senesinde bina ettiler diyor, Muhayyel., s.118. Fakat arada epeyce zaman farkı bulunuyor ki Cihân-nâme müellifinin zikrettiği yerin burası olması imkansızdır, yine burası bir karakol vazifesi görür imiş. Hıtayların burada makam tuttıkları zikr edilmiyor. Belki de Cüveynî'nin zikrettiği yerin adı budur.

³⁴¹ Bu satırlar ve devam eden satırlar bu telifin en özgün ve en mühim bilgilerini hâvidir ki Barthold meşhur eserinde bu durumu zikrediyor. bkzn.; BARTHOLD V.V., Turkestan v Epohu Mangolskava Haşestviya, s.83, İzdatelstva Bastoçnoy Literaturi, Maskva, 1963.

³⁴² Osman TURAN'ın açıklamalarına mür. Selçuklular., s.243 -244.

³⁴³ Bu sene Sancar Gurlular ile savaşmıştır. Taraf değiştiren Oğuzlar sayesinde Gurlular Belh'i ele geçirebilmiştir. *el-Kâmil*, c.11, s.144 ve 156. Gur başbuğu meşhur Alâ-üd-dîn Cihân-sûz'dur. O, Gazne'yi talan eylediğinden dünya-yakan namıyla anılır.

³⁴⁴ Bu Oğuzlar doğu İran'ı talan eylemişlerdir. Müellifin bedduasının sebebi budur. Matbah-i Sultânî'ye verilecek koyunlar yüzünden husumet çıktığı rivayet edilir. Cihân-nâme'nin haberleri Râvendî'nin haberleri ile muvafıktır bkzn.; Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr u Âyetü's-Sürûr*, c.1, s.173-180, TTK, Ankara, 1999 ve *el-Kâmil*, c.11, s.154 vd. Râvendî Oğuz hâdisesi 548 sonlarında vaki oldu diyor. Anlaşıldığına göre Oğuzlar'ın ilk hareketi Cihân-

Mankışlağ; Türkler'den bir bölük (kavm)³⁴⁵ ile Guzlar arasında düşmanlık vardı, bu sebeple bu bölük (kavm) yurtlarını terk edip Abeskûn Gölü yakınlarındaki Siyâhkûh³⁴⁶ hududuna geldi, burada su kaynakları ve otlaklar bulup makam tuttular. Bunlara Ehl-i Mankışlağ derler. Başbuğlarına (sâhib) ise Han derler.³⁴⁷

[s.73] **Yazır;** Türkler'den bir bölük (kavmî) Balhân hududuna ve o dolaylardaki dağlara geldiler, Mankışlağ'dan gelen bir başka bölük (kavmî) de onlara katıldı. Daha sonra kalabalık bir Türk bölüğü (kavmî) daha geldi, bunlar kuvvetlendiler. Sonra Hisâr-ı Tâk'da yerleştiler, şimdi bunlar üç bölüktür (tâife): Yazır-i Hâlis, Mankışlağî ve Pârsî.³⁴⁸

Halac; Türkler'den bir bölük (kavmî) خَلَج hududundan Zâbulistân hududuna geldi, Gazneyn dolaylarında bir sahrada yerleştiler. Sonra havanın sıcaklığı dolayısıyla bunların [ten] rengi değişti; renkleri siyaha mail oldu.³⁴⁹ Aynı şekilde lisanları da değişikliğe uğradı; başka bir lisana dönüştü. Bunlar Bâverd hududuna geldiler. Gez vadisinde (be dere-i Gez) makam tuttular. خَلَج¹, halk, tashîf ile Halac okur.³⁵⁰

nâme'nin zikrettiği tarihte başlamıştır ki bu hareketlenme Hitay tazyikiyle alakalı görünmektedir. Nerşâhî'nin haberine göre Oğuzlar 548 Ramazan'da Buhârâ'dadır. DUMAN Abdullah, *Nerşâhî'nin Târîh-i Buhârâsı*, s.259, Ayışığı, İstanbul, 2013. Oğuzlar ile Sancar'ın savaşının dokuzuncu ay olan Ramazan'dan evvel vaki olması lazım gelir ki İbnü'l-Esîr'in verdiği tarihler bu hale muvafakat eder. *el-Kâmil.*, c11, s.1156-1157. Burada benim dikkatimi çeken husus Oğuzların ne denli süratli hareket ettiğidir. Ayrıca Oğuzlar için bkz.; İbn Fazlan, *Seyahat-nâme*, Tercüme: ŞEŞEN Ramazan, Bedir, İstanbul, 1995 ve Dersler., VI.Ders ve AGACANOV Sergey Grigoreviç, Oğuzlar, Selenge, İstanbul, 2013 (6. Baskı) ve Selçuklular., s.243-246 ve dahi KÖYMEN Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı, DTCF Dergisi, 1947.

³⁴⁵Bu Türkler Karluklar olsa gerektir. *el-Kâmil.*, c.11, s.156 Oğuzlar ile bir anlaşmazlıklarını İbnü'l-Esîr zikrediyor. Ayrıca Osman TURAN'ın açıklamaları pek mühimdir. Selçuklular., s.69 vd., hassaten s.73. Yine Olemyan PRITSAK'ın maddesine mür.; İA., 'Karahanlılar' Mahmûd-ı Kâşgarî : 'Oğuzlar buraya yakın oturdukları için her zaman Çiğillerle harp eylerler imiş, düşmanlık aralarında bugüne değin sürüp gelmiştir.' Mahmûd-ı Kâşgarî, *Dîvân-ı Lügati't-Türk*, c.1, s.393-394, Ankara, 2013.

³⁴⁶Siyâhkûh'ın Türkçe'de karşılığı Mankışlağ'dır.

³⁴⁷Ebû İshâk el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.219, ed. M.J. De GoejeBrill, Leiden, 1927.

³⁴⁸Selçuklular., s81.

³⁴⁹bkz.; *Murûc.*, s.303, 304.

³⁵⁰Ebû İshâk el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.245, ed. M.J. De GoejeBrill, Leiden, 1927, *Sûret.*, s.318, *Kitâb el-Coğrafya*, Beyrut, 1970, nakl eden ŞEŞEN Ramazan, İslâm, Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s.207, TTK, Ankara, 2001.

Ehl-i Buhârâ; derler ki Buhârâ halkının aslı Pârs'daki İstahr'dır. Hassaten Sâ mânî Melikleri, ki bazı olaylar sebebiyle Buhârâ'ya gelmişlerdir, Buhârâ'da makam tutmuşlardır.³⁵¹

³⁵¹ Sûret., s.352-355 ve 371.

2.2.15. Bazı Keyfiyetler

Tanrı bazı yerleri başka yerlere göre muhtelif hususiyetler üzere yaratmıştır. Bu bölümde kısaca onlar zikr olunacaktır.

[s.74] Her kim Tibbet'e gitse benliğini mutluluk ve sevinç kaplar.³⁵²

Her kim Ahvâz'da ikamet etse aklı ziyana uğrar. Ahvâz'ın ıtrları ve hoş kokularını bir müddet yanında taşır, derler ki koku üç ay müddetince baakidir.³⁵³

Yine Antâkiyye'nin de hoş kokuları kolayca unutulmaz.³⁵⁴

Her kim Musul'da ikamet etse kuvveti ziyana uğrar.

Bahreyn memleketinde (vilâyet) bir tür hurma vardır, bu hurmadan şarap yaparlar. Her kim bu şaraptan içse terler, kıyafeti turuncu rengini alır.³⁵⁵

Her kim Sugûr-i Şâm'dan Misîse şehrinde yazın bir gün geçirirse sevdâ onda galip olur. Sevdânın deliliğe erişmesi mümkündür.³⁵⁶

Her kim Zengibâr'a gitse tabiatı harap olmağa mail olur. Zeng halkının bir keyfiyeti de budur ki devamlı mutlu ve neşelidirler.³⁵⁷

Rûm'da geyik bulunmaz. Falan yerden Rûm'a bir geyik gelse burada hayatta kalamaz.³⁵⁸

Derler ki; Hindûstân'da domuz bulunmaz.

Çîn'de kedi bulunmaz. Falan yerden Çîn'e bir kedi gelse burada üreyemez.

Fîl Hindûstân'dan başka bir yerde gebe kalmaz.

Timsah Mısır'ın Nîl'i ve Hindûstân'ın Desîs'inden [yani İndus Nehri] başka yerde bulunmaz.³⁵⁹

³⁵² Mesâlik., s.146, Nefîse., s.102, Hudûd., s.46.

³⁵³ Mesâlik., s.146, Hudûd., s.88. Hudûd müellifinin zehabına göre Ahvâz'da kokular iklim sebebiyle yok olur. Kazvînî *Asâru'l-Bilâd*'da şöyle diyor: 'Ahvâz'a bir parfüm getirsen kokusu hemen yok olur.' Nakl eden Ahsen mütercimi.

³⁵⁴ bâ Antâkiyye nîz bûy-i hoş zûd mütegayyir şod. bknz.; Mesâlik., s.146.

³⁵⁵ Nefîse., s.102.

³⁵⁶ Sevdâ سوداء; karasevdâ, illet-i mâlihülyâ, şimdi melankoli derler. Yine, Cenûn جنون Arapça'da aşkın galebe çalması, delilik, çıldırma manasına gelir. Mesâlik., s.146, Nefîse., s.102.

³⁵⁷ Aşağıda Zengîler hakkındaki dipnota mür.

³⁵⁸ Bu satır ve devam eden birkaç satır müellifin öteden beriden yaptığı iktibaslardır. Bunların hiçbir kıymeti yoktur. Bu sebeple bu satırlara kaynak göstermedim.

Şâm hududundan Hıms şehrinde akrep pek azdır. Buradaki akrepler sokmaz, sokarsa da bir tesiri olmaz, acıtmaz. [s.75] Bir kimse kıyafetini Hums şehrinin suyunda yuyup giyerse, kıyafetini bir başka suda yuyana kadar akrep sokmasından emin olur.³⁶⁰

Hûzistân'da bir şehir vardır, buraya Asker-i Mükrem derler, şeker-i Askerî buradan getirilir.³⁶¹ Bu şehirde bir tür akrep vardır, bu akrebe Cerrâre derler. [Bu akrep] hareket edeceği vakit kuyruğunu yere değdirir ve siyah olur. [Bu akrebe] bu şehirde Gerâre derler. Bu akrep her kimi soksa telef eder. Bu şehirde bu akrepten çokça bulunur, öyle ki su testilerinde bile bu akrebe rastlanılır. [Buranın halkı] su testilerinin ağzında bir alamet kullanır, böylece akrep su testisinden uzak durur, derler.³⁶²

Evvelden bu akrebin sokması durumunda tiryâk yaparlardı, tiryâk otuz kûsür ilaçtan mürekkep idi. Şimdi Kâmilü's-Sînâ'a³⁶³ müellifinden³⁶⁴ nakl ediliyor: 'Bizim zamanımızda tiryâk yapmayı zorlaştırdılar, öyle ki en ufak birşeyde hacamat yapıyorlar, beceriksizce bir kumarbaazlıkla kâfur içiriyorlar; Allah'ın izniyle kişi akrebin zehrinin ziyanından kurtuluyor !'

Taberka Ifrikiyye'de bir şehirdir. Burada Asker-i Mükrem'dekiler gibi öldürücü akrep pek ziyadedir.³⁶⁵

Mısır memleketinde (vilâyet) kar ve yağmur yağmaz, yağsa dahi fevkalade nadir yağar.³⁶⁶

³⁵⁹ Heredotos da bu durumu zikrediyor; Heredotos, *Târîh*, s.312, İş Bankası, İstanbul, 2011, Câhiz, meçhul kalan telifi Kitâbu'l-Emsâr'da bu sebeple ikisinin kaynağını bir gösterir. Mes'ûdî onu istihza ile tenkit ediyor; *Murûc.*, s.78. Mukaddesi'nin tenkitleri ise daha şeditir; *Ahsen.*, s.21-23 Ayrıca şuradaki tartışmaya mür.; TOUATI H., Ortaçağda İslam ve Seyahat, s.106-112, YKY, İstanbul, 2016. Bu müellifin zehabına göre bu galat cennet nehirleri inancı ile alakadardır. Bu hususa Hristiyan aleminden bir mehaz için bkz. Natalis de Wailly, *Histoire de Saint Louis*, Paris, 1874, Du Nil yani Nil'e dair faslında şöyle deniliyor: ' Il nous faut premierement parler du fleuve qui vient par l'Egypte et du Paradis terrestre; et je vous raconte cela pour vous faire comprendre certaines choses qui touchent a ma matiere...' İslamlarca da kaynağı cennet olan nehirlerden olarak Fırat, Ceyhun, Nil ve sair zikrolunur. Muhtelif hadis külliyatları bu tür faraziyeleri havidir.

³⁶⁰ *Ahsen.*, s.199, *Sûret.*, s.154.

³⁶¹ *Hudûd.*, s.88 şeker kamışlarının buraya nakl edildiğini, burada şeker kamışı üretilmediğini İbn Havkal zikrediyor. Ola ki buradakiler imalathanedir. *Sûret.*, s.207, *Ahsen.*, s.418 ve 427.

³⁶² *Sûret.*, s.208, *Ahsen.*, s.427.

³⁶³ Bu eser çok erken tarihlerde Latinceye de tercüme edilmiştir. Yine Türkçe'ye tercümesi de yapılmıştır. Bir aşağıdaki dipnota mür.

³⁶⁴ Alî b. el-Abbâs el Mecûsî bkz.; ADIVAR Adnan, Osmânlı Türklerinde İlim, s.20-21, Remzi Kitâevi, İstanbul, 1982.

³⁶⁵ *Sûret.*, s.73, *Hudûd.*, s.114.

³⁶⁶ *Sûret.*, s.133.

Hûzistân'da garip bir şehir vardır, bu şehre Mesrûkân derler. Mesrûkân'da bir tür hurma bulunur. Bir kimse bu hurmanın tazesinden yeyip üzerine bu şehrin suyunu içerse onu ateş basar, asla hata yapmaz/günah işlemez.³⁶⁷

Halkların Huyları:³⁶⁸

[s.76]**Hûzistân halkı**; kötü huyludur, birbirleriyle küçük bir şey için münakaşa eder; birbirlerine husumet güderler. Cimridirler. Benizleri sarı olup zayıf kimselerdir. Saç, sakal ve diğer tüğleri seyrektr.³⁶⁹

Gîl ve Deylem halkı; zayıf kimselerdir. Saçları seyrektr. Buğday tenlidirler. Aceleci ve pis kimselerdir.³⁷⁰

Zengîler tabiatları itibariyle gaflet üzeredirler.³⁷¹

Taberistân halkının ; saçları çoktur, saçları kaşlarına kadar iner. Hızlıca konuşurlar, aceleci kimselerdir.³⁷²

Mâzenderân hududundan olan diğer yerlere göre Gürgân halkı daha vekarlı ve daha sakindir.³⁷³

Irâk halkı ; itimada şayan kimseler değillerdir. Nifak ve gadr onların tabiatında üstündür.³⁷⁴

Mâverâü'n-nehr halkı ; şarap sever, misafirperver kimselerdir, hayata meyl ederler fakat sarhoşlukları katlanılmaz olur. Arsız ve derbeder kimselerdir.³⁷⁵

Horâsân halkı ; Horâsân'da her bir şehre birşey nisbet ederler: Merv halkına cimrilik, Serahs halkına sert konuşma, Nişâbûr halkına fena konuşma³⁷⁶, Belh

³⁶⁷ *Sûret.*, s.207.

³⁶⁸ Bu tür bilgileri müellif öteden beriden eserine iktibas ediyor. Böylesi bilgiler gezi yazılarına şayan bilgilerdir. Heredotos da okuyucusunu meraklandıracak böylesi bilgileri mütemadiyyen zikreder. Yine bu hal, astronomik coğrafyadan sıyrılıp beşeri coğrafyaya yönelişin bir alametidir. Mesela büyük bilgin Birûnî'nin et-Tefhîm adlı eserinde verdiği coğrafyaya müteallik bilgileri büyük coğrafyacı Mukaddesî'nin verdiği bilgiler ile mukayese etmek bu durumu izah ve ispat eyler.

³⁶⁹ Mukaddesî daha açık olarak buranın halkını çok kere yerer ki onun falan şehrin kadınlarına orospu diyerek hakaretleri malumdur,müellif kibarca ifade ediyor; *Ahsen.*, s.419-436, *Sûret.*, s.207

³⁷⁰ *Ahsen.*, s.352-379, *Sûret.*, s.289, 290.

³⁷¹ Zengîbârlılar. Bu tür mütalaalar rasisizm olarak telakki edilmemelidir. Kaldı ki rasisizm taslakları çok sonra zuhur etmiştir. bknz.; *Sûret.*, s. 207 İbn Havkal diyor ki 'sıcak memleketlerin halkı...' burada müellif zengî kelimesini eklemiştir. Ayrıca Ebû Reyhân'ın şu tasviri pek mükemmeldir: ' Zencî, çalgısına tel bulunca ve onu sarhoş eden Hindustân cevizinden içkisi de varsa dünyayı umursamaz ve dünyadakileri hesaba katmaz.' *Cemahir.*, s.321.

³⁷² *Sûret.*, s.293, *Ahsen.*, s.352-379.

³⁷³ *Sûret.*, s.293.

³⁷⁴ *Ahsen.*, s.116-138, *Sûret.*, s.193-204.

³⁷⁵ *Sûret.*, s.347-350.

halkına برعونت,boş konuşma ve ağzı bozukluk, Herât halkına şefkat, Tûs halkına nisbet edilen şey de malumdur.³⁷⁷

Bazı Yerlere Mahsûs Hastalıklar:

Hûzistân bir vilayettir, burada hastalıklar ve illetler pek ziyadedir. [s.77] Bilhassa yabancılar burada hastalanır. Asker-i Mükrem ve Ahvâz'da sıtma çokça görülür, öyle ki burada bir kimse kendini sıtmasız düşünemez! Tüccarlar buraya vardıkları günde sıtmaya yakalanırlar; buradan ayrılmadan da kurtuluş bulamazlar.³⁷⁸

Merv şehrinde rişte (رشته)³⁷⁹ görülür, yine Merv dolaylarında da bu illet görülür. Pencdih, Merv-i Rûd³⁸⁰ ve Bâverd bu hastalığa ırk-ı medenî der. Sanki bu hastalık ilk önce şehirde çıkmış gibidir!

Belh şehrinde ve o dolaylarda bir illet vardır, bu illete peşe-i hordegî derler. Et ve derinin üzerinden bir yara belirir, bu yara zamanla iyileşir. Onlar bunun sivrisinek ısırmasıyla var olduğunu sanırlar fakat öyle değildir, kişinin kendi yarasıdır. Tabipler buna Karhe-i Belhî³⁸¹ derler.

Dîhistan ve dolaylarda da bir yara illeti vardır, bu yara büyükçedir, ona senâker derler. Karhe-i Belhî gibidir.

Nişâbûr ve havalisinde hûn-i sûhte pek ziyadedir. Ya ayak parmakları ya da ayak ziyana uğrar.³⁸²

Şâm memleketinde (vilâyet) veba çokça görülür.³⁸³

Yemen memleketinde (vilâyet) bir şehir vardır, bu şehre Zefâr³⁸⁴ derler. Himyerîler buralıdır. Dünyada başka hiçbir yerde sıtma buradaki kadar çetin değildir.

³⁷⁶ Kebâîr Goften. mür.; Dehhodâ. Kebâîr; günah-ı bozorg, fena konuşmak dedim.

³⁷⁷ Mukaddesî eserinin bir bölümünü mahalli hususiyetlere ayırmıştır. Orada böylesi bilgileri zikrediyor; Merv halkının cimriliği ve sair. Müellif Horâsân'ı çok iyi bilen bir kimsedir. O, tecrübelerini de tahrir etmiş olabilir.

³⁷⁸ Ahsen., s.428 sıtmanın bu denli cari olmasının sebebi Mukaddesî'nin mütemadiyyen şekve ettiği sineklerdir. Mesâlik., s.146.

³⁷⁹ Kamburluk?

³⁸⁰ Merv-i Rûd metinde 'مرود' suretinde yazılmış.

³⁸¹ Arapça'da yara manasına gelir. Ferheng-i Reşîdî'deki izahata göre peşe-i hored'in Arapça'daki mukabilidir ki Cihân-nâme'de peşe-i hordegî suretinde tahrir olunmuş. Peşşe/peşe Farsça'da sivrisinek manasına gelir. bkz.; Ferheng-i Reşîdî 'peşe-i hored' maddesi.

³⁸² Cüzam ile alaakalı bir zahmet olsa gerek. Şuraya mür.; Burhân-ı Katı 'بادز' maddesi, 1818 tabı. Ayrıca yine Dehhoda 'بادز' maddesine mür.

³⁸³ Kıyılardaki yoğun ticari faaliyetler vebanın yayılmasını kolay kılar.

Bahreyn halkında süprüz zahmeti çokça görülür. Her kim buraya giderse gidenin süprüzü hareket ettiği yerden zahmet verir.³⁸⁵

[s.78] Ifrikiyye hududundan Taberka şehrinde veba çok görülür.³⁸⁶

Kitaplarda bulunan bu tür şeyler böylece bu bölümde beyan olundu.

³⁸⁴ Suret mütercimi bunu ‘Zafar’ okumuştur; *Sûret.*, s.47, Ahsen müterciminin ‘Zemâr’ okuduğu bir yer vardır. *Ahsen.*, s.104.

³⁸⁵ Şuraya bkz.; Hekîm Seyyid İsmâîl Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, c.2, s.231-232, The Academy of Medical Sciennes İslamic Repuclic of İran, Tehrân, 1382.

³⁸⁶ *Sûret.*, s.73 ‘burası hastalıklı bir yerdir...’

2.2.16. Bazı Tuhafliklar

Dünyanın her yerinde Tanrı pek ziyade tuhafliklar yaratmıştır. Bunların tamamını zikretmek mümkün değildir, bunların bilinenleri zikrolundu.

Rûm'da, Rûmiyye şehri yakınlarında yüksekçe bir kümbet (gonbedî) vardır. Her sene zeytin [hasadı] vakti kuşlar [zeytinliklere] gelip iki zeytin alır, bu zeytinlerden birisini gagasıyla tutup götürürler. Bu kümbetin tepesinde bir delik bulunur, kuşlar zeytinleri işte bu delikten aşağıya atarlar, böyle birkaç seferde kümbeti zeytinle doldururlar. Buranın halkı bu zeytinleri alıp kullanır, bu zeytinler halk için bir gelirdir.³⁸⁷

Endelüs tarafında okyanusa yakın bir yer vardır. Burada insan pek azdır. Burada, bakırdan bir süvari şekli yapmışlardır. Yolu buraya düşenler bu süvari şeklinin şöyle dediğini farzederler: 'Geri dön ve buradan geçme!' Eğer bir kimse buradan geçmeye çalışırsa buradaki devekuşları geçmeye çalışanı helak edip yer. Bu devekuşu fevkalade büyüktür. Cüssesinin büyüklüğünün tuhaf şeyler gibi olduğunu söylerler.³⁸⁸

[s.79] İskenderiyye Rûm Denizi kıyısında bir şehirdir. İskenderiyye'de suyun ortasında, taştan, fevkalâde büyük ve yüksek bir kule vardır.³⁸⁹ Bu kulede 300'e yakın basamak (hâne) olduğunu söylerler. Eski zamanlarda bu kule üzerinde çapı 12 arşın olan bir ayna asılı imiş. Her kim bu aynanın altında durup [ileryi/etrafı] temaşa eylese Kostantiniyye şehrinde toplanan askerleri [bile] görür imiş. İskenderiyye ile Kostantiniyye arasında geniş bir deniz vardır. Bu çok tuhaftır.

Derler ki; bir ordu İskenderiyye'ye kasd eyledikde bu aynanın üzerini yağ ile kaplarlar, güneş doğunca aynanın üzerini aydınlatır, ayna, güneşin aksini ateş olarak 2 fersah öteye düşürür. Sonra bir düşman gelmiş ve türlü hileler ile bu aynaya ulaşmış, aynayı söküp denize atmış. Bu büyü (tılsım) böylece hükümsüz kalmış. Bu büyüü İskender yapmıştır.³⁹⁰

³⁸⁷ *Mesâlik.*, s.99, 100, *Nefise.*, s.98. Ayrıca, insanların hayvanların azıklarını yağmalaması için bkz.; KROPOTKİN P. A, Karşılıklı Yardımlaşma, s.52, Öteki, İstanbul, 2016.

³⁸⁸ *Mesâlik.*, s.99, *Murûc.*, s.90, *Nefise.*, s.97.

³⁸⁹ Metinde 'minâre' aşikar ki İskenderiyye Feneri.

³⁹⁰ *Mesâlik.*, s.99, *Hudûd.*, s.112, *Sûret.*, s.135, 136, *Ahsen.*, s.232, 233, *Nefise.*, s.97 ve 137, 138.

Mısır memleketinde, (vilâyet) Fustât şehrinde, güney tarafından olarak şehrin 2 fersah ötesinde, Nîl'in doğusunda, büyük yapılar vardır. Bunlar arasında iki tane fevkalade büyük yapı vardır ki bunlara Heremeyn derler. Çehârsû.³⁹¹ Bu yapının uzunluğu 400 arşındır, genişliği de yine bu kadardır. Yine yapının yüksekliği de 400 arşındır. Yapı yükseldikçe darlaşır, en tepeye ulaştığı yerde bir devenin uyuyabileceği kadar alan vardır.

Bazıları şöyle der; bu Hermeyn tek bir yapıdır, Hermeyn sıfat ve lafz-ı tesnîhinin [verilişi] şu sebebedir; onun tepesi iki kere yapılmıştır. Bu boş laf değildir.[s.80] Parçanın ortasında bir yol vardır ki tepeye bu yolla erişilir.³⁹²

Yine şöyle derler; bu yapıda İon hattıyla³⁹³ bir yazı vardır, [bu yazı şöyle demektedir:] ‘Bizim imkanımız oldukça mülkümüzde bu yapıyı bina eyledik! Bizden sonra iktidar davası güdüp de bu yapıyı harap eyleyene malum olsun ki mamurluğun harap olması pek kolaydır!’

Yine şöyle derler; Kısra Enûşîrevân zamanında Irâk mülkünün tamamen harap olduğunu gördükleri için bu yapıyı harap eylemeyi; buradan Irâk’a sarf için kaynak elde etmeyi düşündüler. Balta ve kazmalarla bu iş için biraz uğraştılar. Bir günde ondan az birşey elde edebildiler. Bu işin nihayetinde ne olduğu malum değildir.

Yine bu yapıda şöyle bir yazı olduğunu söylüyorlar: ‘و النس الواقعة فى السرطان’ Bunun aslı yoktur. Uyduruyorlar. Fakat şüphesiz ki bu yapı fevkalade yaşlıdır. Bu yapının tepesinde Mısır firavunlarından birisinin³⁹⁴ alameti olarak yaptırdığı bir mezar³⁹⁵ bulunduğunu da söylerler.³⁹⁶

³⁹¹ Dört bir yan, kinaye ile dünya. Bu kelime cümleden ayrıca duruyor.

³⁹² Ba’zı guyend ki in Heremeyn yek binâ est bedin sıfat u lafz-ı tesnîh ez ân est ki ser-i o do sâhte est in comle musammat est u miyân-i per amma râhî dâred ki der vey tevân reft u ber ser-i o tevân şod.

³⁹³ Hiyeroglif hattı olsa gerek. Yine İon hattı olması da mümkündür. Müellif bu satırları İbn Hurdâzbih’in eserinden nakl ediyor. İbn Hurdâzbih’in mehazı meçhul olmakla birlikte onun zehabına göre bu kitabe Ptolemeler devrine aittir. Şampolyon hiyeroglif hattını de-şifre eyler iken Rosetta Taşı’ndaki İonca yazıdan hareket etmiştir fakat Mısır’daki İon hatlı eserler daha geç bir tarihe aittir.

³⁹⁴ Melîkî ez mülûk-i Mısır, buna Firavun dedim.

³⁹⁵ Piramitler hakkındaki en sıhhatli mütalaalar Mukaddesî’ye ve İbn Hurdâzbih’e aittir. İbn Havkal Nûh Tûfân’ı ile alakadar görüp mezar oldukları iddiasını redd ediyor. Bunlar Mısır İmperatorları’nın muhteşem mezarlardır. İbn Hurdâzbih’in nakl eyledikleri de tutarlıdır.

³⁹⁶ Nefise., s.99 ve 135, Mesâlik., s.136, 137, Hudûd., s.112, Ahsen., s.230, 231, Sûret., s.124, 136.

Pârs'ın İstahr bölgesinde, taştan, büyük yapılar vardır.³⁹⁷ Bu yapılardaki sütunlar pek büyük olup bunlarda pek çok tasvirler bulunmaktadır ki böylesi pek azdır. Süleymân Peygamber Ma'bed'i³⁹⁸ olduğunu söylerler.³⁹⁹

Eyvân-ı Kısra; [Bağdâd] yakınlarındaki Medâin'de tuhaf bir yapı vardır, bu yapı fevkalade büyük bir sofadır. Uzunluğu 100, genişliği 50, yüksekliği de 100 arşındır. Şimdi daha ziyade harap vaziyettedir, pek azı [ayakta] kalmıştır.⁴⁰⁰

Hing But ve Sorh But; Bâmyân'da da bir tuhaflık bulunur. [s.81] Burada taştan yontulmuş iki suret bulunur.⁴⁰¹ Bu suretler dağ yontularak yapılmıştır. Yine bu dağda bir revak da vardır. Bu revak da taştan yontulmuştur. Suretlerin yukarısında, yüksekçe bir kule olduğunu söylüyorlar.⁴⁰² Bu suretlerin bütün uzuvlarının içi boştur, suretlerin ayak tabanından bir yol vardır. Ayaklardan başlayan merdivenlerle bu suretlerin bütün uzuvlarının içi parmak uçlarına kadar dolaşılabilir.

Bu iki suretin yakınlarında bir başka suret daha vardır ki bu yaşlı bir kadın suretidir. Bu üçüncüsü diğer ikisinden daha küçüktür. Bu suretin diğer ikisinin bakıcısı/dadısı⁴⁰³ olduğunu söylerler.⁴⁰⁴ Bazıları da şöyle der: Bu iki but Câhiliyyet Devri'nde oyulmuştur; bunlara [insanlar] tapmışlardır. Yine bunların Yegûs⁴⁰⁵ ve Ye'ûk⁴⁰⁶ olduğunu da söylerler. Bir üçüncü bölüm de, bunlar Lât, Uzzâ ve Menât'dır der.⁴⁰⁷ Vallâhu a'lem.

Şâdervân-ı Tüster; Hûzistân'daki büyük ve tuhaf eserlerden birisi de Şâdervân-ı Tüster'dir.⁴⁰⁸ Bu eser bir ırmağın üzerine bina edilmiş fevkalade büyük bir köprüdür. Uzunluğu 300 ayaktır (gâm), köprüde 22 büyük tak ve

³⁹⁷ Burası Erdeşîr I devrinde imparatorluk payitahtı idi. Ola ki bunlar hükümet binasıdır ya da büyük ihtimal ile ateşkededir.

³⁹⁸ Mescid-i Süleymân Peygamber; Süleymân Ma'bed'i, ki Beytü'l-Makdis'dedir, burayı Müselmanların Buhtunnasr dedikleri Nabukadnezar talan eylemiştir. Sonra Kral Herod buranın üzerine yenisini bina etti. Buradaki aynı ada sahip bir mesciddir.

³⁹⁹ *Sûret.*, s.220, 223, *Ahsen.*, s.460, *Hudûd.*, s.83, *Murûc.*, s.315, 316.

⁴⁰⁰ *Ahsen.*, s.408, *Sûret.*, s.202, *Murûc.*, s.229, 230, *Nefîse.*, s.102, *Hudûd.*, s.96, *Mesâlik.*, s.139.

⁴⁰¹ Bunlar Taliban'ın yok ettiği Bâmyân Budhalarıdır.

⁴⁰² Bu dağda kule gibi doğal şekiller var.

⁴⁰³ Pehlevîce Dâye; sûtanne, dadı, bakıcı.

⁴⁰⁴ Le Strange., s.507.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s.94, 101, Ankara Okulu, Ankara, 2017.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, s.41, 94, Ankara Okulu, Ankara, 2017.

⁴⁰⁷ Türkiye'de bu üç put ananevî tedris yoluyla herkesçe bilinir. Yine bu üç put için İbnü'l-Kelbî'nin eserinde muhtelif sayfalara müracaat olunabilir.

⁴⁰⁸ Pehlevîce Şâdervân; otağ, gölgelik, su bendi.

dahi 22 küçük tak bulunur. Köprünün iki tarafına, taştan, yarım fersahlık bir su bendi (şâdervân) eklenmiştir. Böylece o, suyu şehre getirir.⁴⁰⁹

Bâbü'l-Ebvâb; Bâbü'l-Ebvâb'da da büyük yapılar vardır. Buradaki şehre Hazer Derbendi derler ki [şehrin] bir tarafı dağdır. Bu dağa Cebel-i Kebek derler, [şehrin] diğer tarafı ise deniz yani Abeskûn Gölü'dür. Bu şehrin iki sur duvarı dağdan başlayıp suya uzanır. Bu duvarlar taştandır. Şöyle derler: Sudaki bir kalıba(?) bakır eritip [s.82] su yüzeyine erişinceye dek bunu dökerler, ondan sonra taştan [yapıyı] yükseltirler. Bu iki duvar suya yaklaştıkça daralır, yine birbirlerine yaklaşırlar; iki duvarın arasındaki mesafe epey azalır. Yan taraftan gelen bir kimse bu iki duvarın ortasına çıkar, pazarın ortasına kadar gidebilir. Bu iki duvarda, bir duvardan ötekine uzanan bir zincir asılıdır. Gemiler onların izin ve işaretiyle girip çıkabilir; zincir bunun içindir.⁴¹⁰

Gürgân hududuna bir duvar çekilmiştir.⁴¹¹ Duvar tuğladır⁴¹²; Alî-Abâd Dağı'nın tepesinden Siyâvuşek bölgesine, Abeskûn'a kadar uzanır. Duvarın her bir tuğlası 30 ila 40 batman⁴¹³ ağırlığındadır.

Bu duvar Dere-i Gez⁴¹⁴ ve Bâverd üzerinden Begûde karyesi yakınlarından geçer. Bâverd şehrinin altında, çölde, Serahs'a doğru aşağı iner. Bu duvarın bir başka duvarın uzantısı mı olduğu yoksa bir başına ayrı bir duvar mı olduğu malum değildir.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ *Sûret.*, s.206, *Nefise.*, s.102, 429, *Le Strange.*, s.298,300.

⁴¹⁰ *Mesâlik.*, s.106, 107, *Hudûd.*, s.104, *Murûc.*, s.132-134, *Sûret.*, s.264.

⁴¹¹ Duvar aynı Çin Seddi gibi bir savunma hattı olup devasa bir Sâsânî yapısıdır, 121 mil uzunluğu vardır ve Çin Seddi'nden sonra dünyanın en büyük duvarıdır. Biraz aşağıda zikrettiğim haberler daha kadim zaman için de münasiptir, yani behemehal Türk akınlardan esirgenmek için bina olunmuş bir savunma hattıdır. Kudâme b. Ca'fer'in haberine göre bu duvarı Cürcân halkı Türk talanlarından korunmak için bina eylemiştir fakat bu duvar Türkleri durduramamıştır. *Kitâb el-Harac*'dan naklen ŞEŞEN Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.191, TTK, Ankara, 2011. Yine İbn Havkal burasının Oğuz cephesi olduğunu aşikaren haber veriyor; *Sûret.*, s.294. Ahsen mütercimi Himyerî'nin *Ravzu'l-Mi'târ* adlı eserinden böylesi bir haberi Ahsen tercümesinde nakl ediyor. Gerdizî *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eserinde duvarı Yezdiger I'ın bina ettiğini söyler, ekser tarihçiler Anuşîrevân yapısıdır der. Ayrıca şuraya mür. Sa'id-i Nefîsî, *Târîh-i Temeddün-i İrân-ı Sâsânî*, Kitâb-ı Pârse, Tehrân, 1388.

⁴¹² Heşt-i Puhte; pişmiş kerpiç yani tuğla.

⁴¹³ Men, değişiklik gösteren 3 ila 6 kg'lık bir ölçü.

⁴¹⁴ mür.; Dehrodâ 'Dere-i Gez'

⁴¹⁵ Duvar Hazer Denizi'nden Gürgân Irmağı yatağını takiben kuzeydoğuya doğru uzanır. Serahs Meşhed'in de doğusunda bulunmaktadır ki bu pasajda zikredilen mahaller daha güneyde kalmaktadır. Duvarın bu yöne uzandığına dair bir bilgiye erişemedim. Yapının zamanın hışmına uğradığı malumdur.

Gürgân hududundaki bu duvara Tecnibâr derler.⁴¹⁶

Behistûn Dağı Nakşları; dünyadaki tuhaf şeylerden birisi de bunlardır. Hosrev-i Pervîz Bîstûn Dağı'na yapılmasını buyurmuştur. Bunlar taştan oyulmuş suretlerdir. Çeng [icrâ eden] mutrıbları işlemişlerdir, çengden başka bir saz yoktur. Bunun sebebi diğer mûsikî aletlerinin Hosrev'in zamanından sonra icad edilmesidir.⁴¹⁷ Yine taşa su yolları kazılmıştır. Bunları yazılar kaplar, [bu eserlerin] dağdan olarak çatıları vardır. [Hosrev-i Pervîz için] şöyle söylerler; memleketin servetini bunlara sarf etmiştir! Yine, bunların çatısına bir delik açıldığını, [s.83] bu deliğin uzunluğunun dıştan 412 arşın olduğunu, buna 60.000 dinar harcadığını söylerler.⁴¹⁸

Pârs hududunda Bişâpûr adında bir şehir vardır. Şehrin yakınlarında bir dağ bulunur. Bu şehrin tüm hakimlerinin sureti bu dağa oyulmuştur.⁴¹⁹

Mekrân hududunda, Kirmân tarafından bir dağ vardır ki buna Pelengân⁴²⁰ derler. Bu dağdan bir parça⁴²¹ koparılmış, bu koparılan parçanın yerinde [bir rivayete göre] oturmuş, [bir başka rivayete göre de] uyumuş, [yine bir üçüncü rivayete göre de] dikilen bir insan sureti belirmiştir. Başka defa kalanı koparıldığında da yine aynı suret belirmiştir. Ne kadar koparılsa hep aynı olmuştur. Eğer bu parça ezilip sulandırılırsa, kil haline getirilir sonra da kuru bir yere konulursa aynı koparıldığı [halindeki] gibi belirecektir.⁴²²

Pârs hududunda bir şehir vardır. Bu şehre Dârâbgird⁴²³ derler. Bu şehrin yakınlarında tuzdan dağlar vardır, bunlar muhtelif renkler üzeredir. Bazısı beyaz, bazısı ise siyahtır. Yine kırmızı, sarı, yeşil ve mavi renk de vardır.

⁴¹⁶Bilgi özgündür. Bu duvara Al Yılan (tuğlanın renginden dolayı), Sedd-i İskenderî adları da verilir. Tecnibâr adını zikreden Cihân-nâme müellifidir.

⁴¹⁷ Sâsânî devri İrân'ında mûsikî için bkz.; Sa'îd-i Nefîsî, Târîh-i Temeddün-i İrân-ı Sâsânî, Kitâb-ı Pârse, Tehrân, 1388.

⁴¹⁸ Ahsen., s.413, 415, Sûret., s.287, Nefîse., s.102, Murûc., s.243, 244.

⁴¹⁹ Burada iki ateşkede vardır bkz.; Hudûd., s.85 ateşkedelerin adlarını İbn Havkal zikr ediyor; Sûret., s.220, Ahsen., s.461.

⁴²⁰ Bedî'î Rebî, Coğrafyâ-i Mufasssal-i İrân, İkbâl, Tehrân, Milâdî 1983.

⁴²¹ Koluhi, kesek, Türkçe'de avam lisanında parça manasına.

⁴²² Bu bilgiye başka bir eserde yine rast geldim. Ne var ki hezeyandır.

⁴²³ Kürevî bir Sâsânî şehridir. İbn Havkal diyor ki; Dârâ ve mahdumu bina eylemiştir; Sûret., s. 223, Ayrıca Ahsen., s.444, 445.

Sofralar ya da diğer işler için tuzu bunlardan yontarlar ve yerlerine götürüp satarlar. Diğer şehirlerin tuz ihtiyacı buradan karşılanır.⁴²⁴

Çîn hududunda bir taş vardır. Bu taş Hacerü'l-‘İfâf⁴²⁵ derler. Bu taş kımıldatıldığı vakit taştan ses gelir sanılır; göya onun içinde birşey vardır. Bu taşın parçaları kırılıp kımıldatıldığı için bu ses işitilir. İçinde hiçbir şey yoktur.

[s.84] Denbâvend Dağı'nda yeşil renkli bir taş vardır. Bu taş ateş üzerine konulup yakıldığında taştan yeşil renkte duman çıkar. Bunun sebebi taşta kükürt bulunmasıdır. Bu taştan muskalar yapıp kollarına takarlar. Mübarek olduğunu, gözden esirgediğini söylerler. Derler ki; bu taş başka bir taşı üzerine konulup su verilirse ve bu su içilirse yılan ve akrep zehrine tiryâktır.

Türkistân'da خَلْج ile Huttalân arasında bir geçit vardır. Buradan geçen kimse, taşlar ses çıkartmasın diye bineğinin toynağına keçe diktirir. Eğer böyle yapmazlarsa buradaki iri taşlar birbirlerine değip ses çıkartır, hava kararınca yağmur veya kar belirir.⁴²⁶

Türkler yağmur ve kar için kullandıkları Yud'u (ﻯ) buradan alırlar.⁴²⁷

Hindûstân'da da büyük ve yüksek bir dağ vardır. Buradan geçen kimse kısık sesle konuşmalıdır, eğer naralar atar, sesini yükseltirse şiddetli bir yel eser, gök gürler ve şimşekler çakar; yağmur yağmağa başlar.

Türkistân'ın uzak bir köşesinde (aksâ-i Türkistân) her ne vakit büyük şimşekler çaksa bir cevher zemine düşer. Bu, demire benzer fakat bakır rengindedir. Şekli temren veya sice benzer, bazısı büyükçe bazısı da küçükçedir. Eğer bir insanın üzerine düşerse, o vakit o kişiyi öldürür, hiçbir yerde bundan sakınmak mümkün değildir. Demir bu cevhere tesir edemez. Cevherin sertliğinden dolayı bundan hiçbir şey yapılamaz.

⁴²⁴ CONDER Josiah, The Modern Traveller a Popular Descriptict Geographical Historical and Topographical of The Vairous Contries of The Glabe, Persia and China, s.104 'Kuh-i Nemek', 1789-1855, Ayrıca Sûret., s.239.

⁴²⁵ Ola ki الحَقَف be manâ-i rig tude gec. Bu dipnotu Doktor Riyâhî eklemiştir.

⁴²⁶ Yani taşlar ses çıkartırsa yağmur ve kar yağar. er-Râzî *Kitâbu'l-Havas*'dan naklen Ebû Reyhân. el-Cemâhir adlı eserinde. Yine Birûnî'nin açıklamalarına göre bu hal yegane Zekerîyya er-Râzî tarafından anlatılmaz, pek ziyade kaynak bu hali zikreder bkz.; *Cemâhir.*, s.287.

⁴²⁷ Türklerin meşhur Yada Taşı. Burhân-ı Katî'da: 'berf u bârân âverden râ guyend be tarîk-i amel-i sihr-i sâhirî' Ala çalar kara bir rengi olduğu *Kitâbu'n-Nuhâb*'dan naklen el-Cemâhir'de zikr olunur; *Cemâhir.*, s.287. Büyük üstat Ebû Reyhân'ın fevkalaade bir üslup ile mütalaaları için bkz.; *Cemâhir.*, s.287-289.

[s.85] İşittik ki Mâzenderân ve Deylem hududunda buna benzer bir cevher bulunur. Büyüklüğü harbe kadardır. Onlar buna hişt-i asmânî diyor.⁴²⁸

Hûzistân'da, Pârs tarafından olarak bir dağ vardır, bu dağda bir ateş yanar; gündüz duman gece de ateş görülür.

Şirvân ve Bâküye hududunda da ateş yanan böyle bir yer vardır. Burası ateşin yandığı yerin başlangıcıdır. Birisi daha büyükçedir; 1000 arşına 1000 arşına ebatındadır. Diğeri ise daha küçükçedir; 100 arşına 100 arşın ebatındadır. Aynı şekilde gündüz duman tüter gece ise ateş yanar. Bu iki yer arasındaki mesafe 200 arşına yakındır. Hayvanlar bu ikisi arasında yetişen otları yer; bu ikisi arasında otlanırlar. Ateşin yüksekliğı yazın adam boyunca, kışın ise kargı boyuncadır. Buradan ateş hiç eksik olmaz.

Hindûstân hududundan Câbâ Adası'nda da böyle bir dağ vardır. Dağın tepesinde 100 arşına 100 arşınlık bir [alanda] ateş yanar. Ateşin boyu kargı boyu kadardır. Gündüz duman gece ise ateş görülür.

Rûm ve Freng hududunda, kuzey tarafından olarak bir dağ vardır. Dağın güney cihetinde aynı şekilde ateş yanar, taş ve toprak alev alır. Dağın kuzey cihetinde ise kar bulunur.

Pârs hududunda bir yer vardır. Buraya Berkave⁴²⁹ derler. Burada, külden, begayet büyük tepeler vardır. Bazıları Ken'ân İbn Nemrûd makamıdır der, küller de onun ateşinin külleridir derler. Fakat Nemrûd Bâbil'de mukimdir.⁴³⁰

Yemen San'â'da büyücek bir tepe vardır, pek büyüktür. Bu, evvelden bir yapı olup sonradan harap olmuştur. Buraya Gumdân derler. [s.86] Bu köşk Yemen memleketinin hakimlerinin köşküdür.⁴³¹

Bahr-i Maşrıkî'de, ki burada ona Bahr-i Ahzer derler, Aden şehri yakınlarındaki bu sulara bir tür balık yaşar ki uzunluğı 100 ya da 200 arşındır. Bu balık gemilere çarpar, gemiyi kırıp batırır. Mellâhlar [yani denizciler] bu balıktan çok korkarlar.

⁴²⁸ *Cemâhir.*, s.335.

⁴²⁹ mür. Dehhodâ. Yezd ile İstahr arasında bir şehir.

⁴³⁰ *Ahsen.*, s.461.

⁴³¹ *Murûc.*, s.308.

Yine bu denizde, Pârs'ın karşısındaki kısımda da bir balık bulunur. Bu balığın uzunluğu 20 arşın ya da bundan daha azdır. Bu balığı hileyle avlarlar. Balığın karnında kendisinden daha küçük başka balıklar bulunur. Aynı surette bu balığın daha küçük olanları da başka balıklar gibi bu balığın karnında bulunur. Bu şekilde dört beşe kadar birbirinin içerisinde olan balıklar vardır.

Bu denizde bir balık daha vardır. Bu balığın boyu bir arşından ya biraz az ya da biraz fazladır. Bu balık havaya sıçrar. Yüzü baykuşa benzer.

Yine bu denizde kaplumbağa vardır. Kaplumbağanın boyu (dovr-i o) 20 arşın kadardır. Karnında 1000 tane yumurta bulunduğunu söylerler. Deniz kaplumbağasının kabuğundan yapılan yüzükler ve başka şeyleri Horâsân'a getirirler. Bu hayvan adalarda bulunduğundan avlanamaz.⁴³²

Bu denizde bir balık vardır ki inek gövdesi şeklindedir [diyebiliriz] ya da bu balık ineğe benzer [diyebiliriz]. Bunun husyeleri yoktur [fakat yine de] çiftleşebilir. Yavrusunu emzirdiğini söylerler. Bu balığın derisinden derek (دَرَق) yaparlar.⁴³³

Yine bu denizde bir tür kuş yaşar. Denizin yüzeyindeki çerçöpü toplayıp yuvasını denizin yüzeyine kurar. Yumurtalarını buraya kor, yavruları dışarı çıkar [fakat] asla karaya gelmezler.

[s.87] Hindûstân denizinde bir hayvan vardır, şekli u sureti balığa benzer fakat dişleri ve pençesi vardır. Bir vakit bu hayvan ırmaklarda, büyük akarsularda görülmüştür. Hindûlar bu hayvana Meker derler.

Pârs'da Dârâbgird adlı bir şehir vardır. Bu şehrin bir hisarı ve etrafında büyücek bir hendeği bulunur. Bu hendekte balık avlarlar. Balıkların hiç kılçığı yoktur ve etleri pek lezzetlidir.⁴³⁴

Pârs'ın bazı köylerinde kuyular vardır. Her sene belirli bir vakitte bu kuyulardaki sular yükselip yeryüzüne ulaşır, böylece değirmenleri döndürür, yerleri sular ve sarnıçları⁴³⁵ doldurur. Ondan sonra su azalır ve tekrar kendi kararına döner.⁴³⁶

⁴³² *Mesâlik.*, s.59.

⁴³³ *Mesâlik.*, s.59.

⁴³⁴ *Sûret.*, s.38.

⁴³⁵ Âbdân; derin su toplama çukuru, su kuyusu, sarnıç.

⁴³⁶ *Ahsen.*, s.461.

Pârs'da Cûr adında bir şehir vardır.⁴³⁷ Buradaki bir çukurda bir kaynak bulunur. Derinliği ters çevrilmiş bakır kazan gibidir, altta bir yarık vardır. Su buradan tazyik ile dışarı çıkar ve yeryüzüne gelir. Bunu büyüyle yapmışlardır, derler.⁴³⁸

Yine Pârs'da bir köy vardır, burada da hoş, içilebilir bir kaynak bulunur. Kaynağın suyu yerleri sular fakat burada çamaşır yıkanır ise çamaşırın rengi yeşile döner.

Pârs hududunda bir başka köy daha vardır. Burada iki dağ arasında bir kuyu bulunur, bu kuyudan buhar (dûd; duman) yükselir, sıcaklıktan dolayı hiç kimse bu kuyunun başına yaklaşamaz. Bu kuyunun üstünden bir kuş geçse hararet sebebiyle düşer ve orada yanar.⁴³⁹

[s.88] Dâver hududunda bir toprak vardır. Bahar yağmurları zamanı yağmur toprağa düştüğünde kum biraz...⁴⁴⁰ Kumun altından küçük bir kuş⁴⁴¹ yavrusu dışarı çıkar, birkaç güne büyüyüp buradan uzaklaşır.

Büst hududunda yerden çıkan bir kaynak vardır. [Su] yerden çıktıktan sonra donup taşla dönüşür. Birkaç yerde daha bu sûrette suyun taşla dönüştüğünü işittik.

Mazenderân hududunda bir kaynak vardır. Eğer bu kaynağa bir pislik atılırsa yel eser, gök gürlür, şimşek çakar ve fevkalade yağmur yağar. Kaynaktaki su akıp pisliği temizlemedikçe hava durulmaz.

Taberistân hududunda köyün birisinin yakınlarında bir kaynak vardır. Köyün halkı kaynaktan [hanelerine] su götürüp içerler. Bu köyün bulunduğu sahrada bir tür böcek vardır, su getirmeye gidenler bu böceğin üstüne basmamak için dikkat ederler. Eğer bir kimse hataen böceğin üzerine basarsa testisindeki su kötü kokulu ve acı olur. Elbette bu su içilmez. Aynı şekilde her kim bu böceğin ardından giderse testisindeki su bozulur/çürür, ziyana uğrar.

Şâm'da Beytü'l-Makdis hududunda küçük bir çöl vardır. Bu çöle Cufâr derler. Nitekim daha evvel bu çölden bahs etmiş idik. Bu çölün kumlarında

⁴³⁷ خور حور

⁴³⁸ Ahsen., s.461.

⁴³⁹ Sûret., s.236, 237, Ahsen., s.461.

⁴⁴⁰ Metin eksik. Belki terkiden/çatlamak. Bu dipnotu Doktor Riyâhî eklemiştir.

⁴⁴¹ Bencişk yani goncişk; küçük kuş manasına.

bir tür yılan vardır, bu yılan bir el miktarınca zeminden sıçrar ve insanın üzerine atlayıp onu sokar ve öldürür. Devenin üzerindeki tahterevan ve mahfeye de zıpladığını işittik.

Yılan türleri hakkında tuhaflık ve ihtilaf pek ziyadedir. Bazı yılanlar öldürücüdür, [s.89] bazıları ise öldürücü değildir. Öldürücü olan yılanlar [soktuktan] sonra bir ya da iki gün, ola ki on gün, belki bir ya da birkaç ay içerisinde bir sene zamana kadar öldürür. Öldürücü olmayan yılanlar ise [soktuktan sonra insanı] hasta eder. Fevkalade bir hastalık belirir, bu zahmetin hiç belirtisi olmaz. [Bu tür zahmet] Kûs⁴⁴² gibi türlerin [sokmasından ötürürdür]. Böyle birkaç tür vardır.

Azerbâdgân tarafında, Rûm tarafından olarak bir ırmak vardır. Bu ırmakta bir yılan bulunur ki bu yılanın gözü her kim üzerine düşerse o kişiyi helak eder.

Çîn hududunda bir yılan vardır. Bu yılan bağırtılar çıkarır. Her kim sesini işitse helak olur. Sesi işiten ya derhal ya da birkaç vakit sonra ölür.

Şöyle hikaye ederler; Rûm'da bir yerde süvarinin biri gördüğü yılanı kargısını eline alıp öldürmüş. Süvari ve atı yere düşüp ölmüşler. Birkaç gün sonra adamın biri ölmüş atın yanından geçer iken ayağı ve başı atın midesine değmiş. Bu adam derhal oracıkta düşüp ölmüş.

Hatt-ı Ustuvâ'nın [yani ekvator] güneyinde bir kumluk vardır ki fevkalade sıcaktır, sıcaklıktan dolayı hiçbir kuş ayağını zemine koyamaz, toprağın sıcaklığı yakıcıdır. Bu kumlar arasında bir yılan yaşar. Bu yılan, başını kumdan bir arşın kadar çıkarır, gövdesi kumda gizlidir, başını uzatır. Kuş onu gördüğünde yılanı yerden yükselen bir dal parçası sanır ve inip oraya konar. Böylece yılan onu [s.90] yakalayıp yer. Bu yılan böyle beslenir.

Yılanlar hakkında bu kadar söz kafidir.

Endelüs memleketinde (vilâyet) Bahr-i Muhit'e [yani okyanus] yakın bir şehir vardır. Bu şehre Şenterîn derler. Yılın bir vakti, okyanustan bir hayvan gece vakti çıkıp kendini taş ya da ağaç üstüne atar. Kollarından bir miktarını burada bırakır. Bu şehrin halkı sonradan denizin kıyısına gelip bu kolları bulur. Bu kollar altın renklidir, altın gibi parlaktır. Sonra bunları toplayıp eğirirler ve

⁴⁴² Kûs, Ola ki Lûs. 'لوس - كوس' Esterabâd'da çokça olan bir tür zehirli yılan. mür.; Dehhodâ.

bundan kıyafet dilerler. Bu kıyafetin ederi 1000 dinardır. Ömürlük bir kıyafettir. Melikler giyer, başka memlekete (vilâyet) gönderilmez. Bu kıyafet tıpkı bukalemun gibi birkaç rengi gösterir. Sıradan halk dilinde [bu kıyafete] bukalemun derler.⁴⁴³

Mısır'ın merkezine (kasaba) Fustât derler. Buralarda bir bitki vardır, bu bitkiye Belsem derler. Belsân yağı bu bitkiden çıkartılır. Başka hiçbir yerde bulunmaz. Bu bitkinin [belirli] bir parça toprakta yetiştiğini, tohumunun bir başka toprakta yetişmediğini söylerler ki bu toprağa 'aynü's-şems derler.⁴⁴⁴

Pârs'ın Dârâbgird adlı bir şehri vardır. Şehrin yakınında bir dağ vardır. Bu dağda bir vadi bulunur, vadinin ucunda bir köy vardır, köye Abîn⁴⁴⁵ derler. Burada bir delik/yarık vardır, mûmyâyî buradan getirilir. Sonra buna mûmyâyî derler, bazıları da mûm-i ayîn der. Bu mûmyâyîden azar azar [s.91] toplanır; yılın bir vakti, bir elma ya da nar kadar toplanır ve Sultan'a götürülür. Mûmyâyînin aslı budur. Horâsân'da elde edilen mûmyâyî esas değildir, onun menfaati daha azdır.⁴⁴⁶

Yemen'de, deniz kenarında, pek ziyade maymun vardır. Bir araya toplandıklarında önde giden bir başları olur, ötekiler onun ardından ilerler. Bal arıları gibi bir nizam⁴⁴⁷ oluştururlar.⁴⁴⁸

Pârs memlekeeti (vilâyet) sıcak, begayet sıcak bir yerdir. Güvenilir bir kimse şöyle dedi: ' Evdeydim, nehre yöneldim, sonra öğlen sığağında⁴⁴⁹ çatlayan bir taş gördüm; ateşten çatlamış idi!'

Hûzistân'da bir şehir vardır, buraya Şûş derler. Burada bir tür turunc bulunur ki parmaklarıyla beraber bir insan eli ayasına benzer.

Yemen'de Süheyl Yıldızı görünüp kaybolur.⁴⁵⁰ Bu yıldızın hususiyeti şudur: Deve ile beraber olan her kim bu yıldızı görürse helak olur. Devesi olan

⁴⁴³ Der efvâh-ı âm est inest. *Sûret*, s.102.

⁴⁴⁴ *Sûret*., s.143.

⁴⁴⁵ Ayin?; Bîrûnî: ' Kitâbu'l-Ayin Kısraların hazinelerindeki mumya ilaçlarını ve ihtiyaç duyanlarca bunlara harcananları anlatır.' *Cemâhîr*., s.263. Şimdiki Kazerûn yakınlarında Abyân dedikleri bir köy vardır.

⁴⁴⁶ Bu bilgi Eşkâlu'l-Ekâlîm'den nakl olunmuş olsa gerek; *Cemâhir*., s.263, ayrıca bkz.; *Cemâhir*., s.263-266 ve Burhân-ı Katı 'mumyayi' maddesi.

⁴⁴⁷ İn ber misâl-i zenbûr-i engûbîn bâşed. Zenbûr eşek arası manasına, engûbin Pehlevîce bal manasına.

⁴⁴⁸ *Murûc*., s.161-164, *Sûret*., s.47, *Hudûd*., s.107.

⁴⁴⁹ der tabistân-ı germgâh; yazın sıcak vakti, öğle sığağı dedim.

kimseler bunu bilirler, nazardan sakınmak için deveyi bir yere gizlerler, Süheyl Yıldızı yükseldiğinde deveyi bırakıp ters yöne giderler.

Bilâd-ı Vâkvâk'da bir tür bitki vardır. Bu bitki bir insana benzer; insan uzuvları gibi uzuvlar bu bitkide de vardır. Bu bitkiye Setreng derler, halk giyâh [yani ot] da der. Her kim bu bitkiyi yolarsa helak olur. [s.92] Sonra, aç bir it bulup bitkiyi ite bağlarlar. Öteden ite ekmek gösterirler, it seğırtip bu otu yolar. İt ölür.

Bazıları şöyle der; Mekrân çölünde başı zeminden yükselmiş, insan suretinde bir taş bulunur. Bu taşın yaz mevsiminde rutubetli olduğunu söylerler. Ve'l-ahd fî küllihâ alî rûvathâ.

Bu bölüm uzunca oldu, sözü uzatmadan nihayete ersin! Ne var ki tuhafıklar bakidir. Lafı uzatmadan söylemek evladır!

⁴⁵⁰ Be Yemen kevkeb-i Süheyl râ tulû' u gurûb bâşed.

2.2.17. Madenler

Madenler hakkında da söz söylemek lazım gelir.

Altın; altın ve gümüş madeni (kân) dünyada çoktur, saymak kabil değildir. Altının taştan çıkarılmadığı yerler vardır. Buralardan birisi doğuda ; Çîn'in uçlarında bir yerdir ki buraya Bilâd-ı Vâkvâk derler. Yine altının taştan çıkarılmadığı bir başka yer daha vardır, buraya Besîlâ⁴⁵¹ derler. Buralarda altın çoktur, taştan çıkartılmaz; olduğu gibi bulunur. Öyle ki itlerin tasmaları [bile] altındandır.⁴⁵²

Kulzum Denizi kenarında bir çöl vardır. Yine burada altın parçaları bulunur.

[s.93] Mağrib Çölü'nde bir memleket (vilâyet) vardır, buraya Gâne derler. Burada büyük bir maden/maden ocağı vardır, altın parçaları çıkarırlar. Altın yüzeyde de bulunur.⁴⁵³

Gümüş; doğu dolaylarında bir ada vardır, bu adaya Cezîretü'l-Fezze derler. Bu adanın sularının yataklarında gümüş parçaları bulunur. Bu gümüşlerin bir miskalden on miskale, hatta on miskalden yarım batmana kadar ağırlıkta olduğu söylenir.⁴⁵⁴ İlki daha doğrudur.

Behrem? (بحرم), Bedehşân ve başka yerlerde gümüş madeni çoktur. Gümüşü buralarda taştan çıkartırlar.⁴⁵⁵

İnci; Bahr-i Maşrikî'de bulunur. İnciyi bu denizdeki Ommân, Aden, Bahreyn ve Serendîb Adası gibi özel yerlerden getirirler.

Cenâbe'nin karşısında bir ada vardır, bu adaya Hârek derler. Burada fevkalade güzel inci bulunur. Dürr-i Yetîm'in⁴⁵⁶ buradan getirildiğini söylerler⁴⁵⁷.

⁴⁵¹ eş-Şîlâ.

⁴⁵² *Mesâlik*, s.66.

⁴⁵³ *Cemâhir*, s.311-322, *Sûret*, s.145.

⁴⁵⁴ Dirmseng dirhemin muhaffefidir, der vezn + seng; miskal.

⁴⁵⁵ *Hudûd*, s.9, *Cemâhir*, s.323-326.

⁴⁵⁶ Dürr-i Yetîm; büyük inci, sedef içindeki tek büyük inci. Kinaye ile Muhammed Peygamber. Bu bilgi büyük ihtimal Kitâbu Eşkâli'l-Ekâlîm'den nakl olunmuştur; *Cemâhir*, s.180.

⁴⁵⁷ *Sûret*, s.53.

Kirmân hududunda bir ada vardır, bu adada bir şehir bulunur ki bu şehre Kîş derler. Buradan da inci çıkartılır. İnci sedeften çıkarıldığı vakit et gibi kırmızıdır, yel ona değdikçe beyazlaşır ve parlaklaşır.⁴⁵⁸

Sedef; bir hayvandır, bunu tutarlar. İnci, bu hayvanın karnından çıkartılır. Nitekim daha evvel söyledik.⁴⁵⁹

Yâkût; bazı kimseler yâkûtun bir maden olmadığını söylerler. Hakikatte yâkût madeni [s.94] doğuda bir adadadır ki bu adaya Cezîretü'l-Yâkût derler. Bütün yâkût renkleri bu adada bulunur: Rommanî⁴⁶⁰, Behremânî⁴⁶¹, Verdî,⁴⁶² Sarı, Mavi. Serendîb Adası'nda da yâkût olduğunu söylerler.⁴⁶³

Lâl; madeni Bedehşân'da bulunur, başka bir yerde bulunmaz.⁴⁶⁴ Irmağa bakan maden ve madenin yüzeyinde görülen her bir lâlin iki günde çıkıp boncuk şeklini aldığını, kalem çekildikten sonra istenilen bir şey olduğunu söylerler. Bazı lâller bir kından çıkar; hâyesk⁴⁶⁵ ile yavaş ve zarifçe vurulup kın kırılır. Lâl kırılan kının ortasından çıkar ki buna lâle soğanını teşbih yoluyla piyâzkî derler. Bu lâlin kıymeti fazladır. Sarı lâl de vardır fakat bunun kıymeti daha azdır. Bunun sebebi, bu sarı lâlin, tam lâl hâlini almamasıdır. Yeşil lâlin de olduğunu işittik.

Geçmiş yıllarda tüccârın birisi, Şâdyâh'a yeşil lâlî bir yüzük getirdi. Mücevherciler (cevherîyân) arasında ihtilaf çıktı; kimisi bunun lâl olduğunu, kimisi de zümrüt ya da bir başka cevher olduğunu söyledi. Sonra bunu sınıdılar; piritle kapladılar.⁴⁶⁶ Lâl piritle kaplandığı vakit taş dönüşür; böylece bunun lâl olduğunu anladılar. Nitekim her bir cevher bir başka şeyle kaplanabilir.⁴⁶⁷

⁴⁵⁸ *Cemâhir.*, s.129, 200.

⁴⁵⁹ *Cemâhir.*, s.129, 200. İnci bölümünde Bîrûnî etraflı bilgi verir.

⁴⁶⁰ Romman Arapça'da nar manasına.En makbul yâkût türü. bknz.; *Cemâhir.*, s.46.

⁴⁶¹ Behremânî bir tür kırmızı yâkût. Rommanî yâkûtdan sonra en makbul olan yâkût türü. bknz.; *Cemâhir.*, s.46.

⁴⁶² el-Kindî'nin açıklamalarına göre hafif beyazlıktaki gül rengi yâkûtdur bknz.; *Cemâhir.*, s.46.

⁴⁶³ *Cemâhir.*, s.45-99, *Hudûd.*, s.39.

⁴⁶⁴ Bîrûnî şöyle der: 'lâl hiçbir strette Bedahşân'dan çıkmaz. Buraya nispet edilmesinin sebebi lâlin Bedahşân üzerinden taşınması ve burada cilalanıp düzleştirilmesidir.' *Cemâhir.*, s.100. Yine de müellifin haberleri tutarsız değildir. Bîrûnî ,devamla, lâlin Bedahşân yakınlarındaki Vahân'da Varzanc adlı karyede çıkarıldığını söyler. *Cemâhir.*, s.100.

⁴⁶⁵ Hâyesk potk'dur demircilerin kullandığı bir tür balyoz.

⁴⁶⁶ Mârkeşîşâ yani merkeşîşâ. Pirit. Âb horden fiilini Endûden; kaplamak, metale su vermek, yağ sürmek fiiliyle değiştirmek lazım gelir.

⁴⁶⁷ bknz. Bir evvelki dipnot ve dahi Bîrûnî'nin açıklamaları; *Cemâhir.*, s.99-100.

Elmâs; Serendîb Adası'nda bir nehir vardır, elmâs buradan getirilir. Elmâs madeninin doğuda bulunduğunu söylerler. Hindûstân kıyılarında, deniz yakınlarında dağlar bulunduğu, buradaki bir vadiden de Kerkes⁴⁶⁸ ve گوشت tarikiyle elmâs getirildiğini işittik. Nitekim [bu haber] bilinir ; [s.95] herkes işitmiştir.

Elmâs⁴⁶⁹ lafzında da ihtilaf vardır. Bazıları şöyle der: Alef ve lâm fazladır, aslı mâs dır; mesela ecûfdan⁴⁷⁰ dâr ve bâb gibi. Başkaları ise şöyle der: alef cem'dir, lâm kelimenin ortasıdır; mesela sehîhden⁴⁷¹ ehbâb, eshâb gibi. Yine bir başka bölük şöyle der: Bütün harfler asldır; mesela hırgâl? ve behrâm gibi.⁴⁷² Bir başka bölük daha vardır, bunlar da şöyle der; alef ve lâmın her ikisi de fazladır, fakat sîn şeddelidir; mesela mezâ'îfden⁴⁷³ hârr gibi.⁴⁷⁴

Zümrüt; zumurrud öylesine bir maden değildir, insanların elinde o kadar çok bulunmaz. Zü'l-karneyn'i karanlıktan çıkartmıştır, bu sebeble kırılmayla kıymeti azalmaz. Hindûstân'da çokça bulunduğunu söylerler. Bazıları zümrüt ve zebercedin her ikisinin de aynı şey olduğunu söyler. Fakat hakikat budur ki zeberced bir başka cevherdir, nitekim biraz sonra zikr olunacak.⁴⁷⁵

Pîrûze; madeninin aslı Nişâbûr'da Beşân ve Erdelân dağlarındadır. Bu madene/maden ocağına Bû İshâkî derler. Bû İshâk adında bir kişi bunu bulduğundan dolayı bu adı verirler. Yine pîrûzeye Bû İshâkî de derler. Bu madenin/maden ocağının pîrûzesi öteki pîrûzelerden daha güzel ve daha hoştur, yine daha payidardır.

Semer kand ve Fergâne hududunda bir başka maden/maden ocağı vardır. Dağlardadır ki daha evvel dağlar faslında zikretmiş idik. Fakat buradan gelen pîrûzenin rengi hoş değildir. Hocend'den getirilen bu pîrûzeye Hocendî derler,

⁴⁶⁸ Isfehân ve Keşân arasında bulunur. mür.; Dehhodâ.

⁴⁶⁹ Elmâs الملس.

⁴⁷⁰ Ecûf; Arap gramerinde ikinci harfi vav ve yâ olan üçlü fiiller.

⁴⁷¹ Sehîh; kelimenin aslî harfleri.

⁴⁷² Hırgâl? Hırçâl? Büyücek kuş?

⁴⁷³ Mezâ'îf; Arapça'da üçlü kökünde ikinci ve üçüncü harfleri aynı olan kelime.

⁴⁷⁴ Cemâhir., s.111-124.

⁴⁷⁵ Cemâhir., s.201-211.

bunun rengi [s.96] tekdüze ve benzer değil muhtelifdir. Rengi hemen değişir, sarıya çalar.⁴⁷⁶

Hârezm'e, Türkistân'dan, Barshân hududundan pîrûze gelir, burada da bir maden vardır.

Zeberced; zumurrud gibi yeşil renkli bir cevherdir. Bazıları zumurrud ve zebercedin her ikisinin de aynı şey olduğunu söyler fakat doğru değildir; zeberced, kendi başına ayrı bir cevherdir. Zeberced madeni Mısır'da, Nîl'in güneyindeki dağlarda bulunur. Bu dağların ardı Mağrib Çölü'dür ve burada mamurluk bulunmaz, buraya el-Vâhât derler. Nitekim daha evvel zikr olundu. Bu cevherin madeni, dünyada başka yerde yoktur.⁴⁷⁷

Hatu; cevherlerden değil de hayvanlardan [elde edilir]. Kymetlidir, bu risalede bunu da zikretmeği istedik. Bazıları bunun ejderha boynuzu (şâh-i ejdehâ) olduğunu söyler. Ale'l-cümle tuhaf bir hayvanın boynuzudur.⁴⁷⁸ Çîn'den getirilir, bazıları Rûm'dan getirildiğini söyler.⁴⁷⁹

Mercân; bu da cevher türlerinden değildir, bir tür bitkiden [elde edilir]. Bu bitkiye Bussed⁴⁸⁰ derler. Halîc-i Mağribî denilen Rûm Denizi'nde bulunur. Yine Ifrikiyye memleketinde bir yerde ve Freng [memleketinde] başka bir yerde de bulunduğunu söylerler. Buraların dışında başka bir denizde mercân bulunmaz. Mercânı, denizin dibinden söküp çıkarırlar. Bu bitki, bulunduğu yerde sökülmiş iken yumuşaktır, sonra yel buna çarpar, hava tesir eder ve sertleşir. Bir tür taşa dönüşür.⁴⁸¹

[s.97] **Sinbâde;** topraktan ya taştan bir cinstir, şöyle derler: Toprakta cevherler bunu parlatır/aşındırır. Cevherler üzerine çokça yazanlar Sinbâde hakkında bundan başka şey yazmamışlardır. Sinbâdeyi Serendîb Adası'ndan getirirler, evvela Hindûstân'a uğrar. Yine Semerkand'dan da getirirler fakat Semerkand'a sinbâdenin nasıl geldiği belli değildir; ya Hindûstân'dan getirilir ya da Semerkand'da çıkartılır.

⁴⁷⁶ *Cemâhir.*, s.213-215.

⁴⁷⁷ *Cemâhir.*, s. 201-211. Bu bilgi büyük ihtimâl Eşkâlü'l-Ekâlîm'den nakl olunmuştur; *Cemâhir.*, s.203, *Hudûd.*, s.21.

⁴⁷⁸ *Türkçe'de* deniz gergedanı. Bu tuhaf bir balınadır. Boynuzu vardır. Birûnî'nin açıklamalarına mür.

⁴⁷⁹ *Hudûd.*, s.48 ve *Cemâhir.*, s.269-271. Ayrıca Burhân-ı Katî'ye mür.

⁴⁸⁰ Sıradan halk bu ad ile bilir imiş. *Cemâhir.*, s.164.

⁴⁸¹ *Cemâhir.*, s.164-189.

Billûr; bilinen bir taştır. Serendîb Adası'nın çaylarında bulunur. Bunu Serendîb'den getirirler, evvela Hindûstân'a uğrar. Billûrun bir türü beyaza çalar fakat şeffaflığı daha azdır. İşte buna Ebtâzimehâ derler, Farsça'da <yeh-i enderâb> ve bir parçasına mehât⁴⁸² derler.⁴⁸³

Akîk ve Cez'; bunların her ikisi de Yemen'den getirilir. Sahrada bulunan bir taşı alıp akîk ya da cez' belirinceye kadar yüzünü törpülerler. Bu taşın görünüşü akîk ya da cez'in kabuğu gibidir. Dışının rengi içinin renginden farklıdır. Şettân mâbeyn-i hümâ⁴⁸⁴; akîkten fal bakılır, cez'den fal bakılmaz.⁴⁸⁵

Ciz'in aslı cimin fethasıyla cez'dir, fakat daha ziyade kesreyle okurlar. Galattır.

Dehene⁴⁸⁶; bu cevher iki türdür; birisine şîrîn (tatlı), ötekine torş (ekşi) derler. Tatlı [olanı] Freng [memleketlerinden] getirirler, buna Dehene-i Frengî derler. Ekşi olan ise Kirmân tarafından getirilir. Kirmân tarafından getirilenin yine bir başka türü vardır ki buna da torş-i şîrîn derler. Şîrîn altın madeninde, torş da bakır madeninde bulunur. Bu taşın, bir parçasının bir yüzü şîrîn öteki yüzü de torş olanı vardır; şîrîn olan yeşile, torş olan siyaha çalar. [s.98] Şîrîn, içildiği vakit, [şîrînin] suyunun kapanmış göze aydınlık verdiğini, göze faydasının dokunduğunu söylerler. Yine başka göz illetlerine de devadır. Bunu göz ilaçlarından sayarlar fakat tıp kitaplarında bu husus noksandır; tıp kitaplarında bundan bahsolunduğunu görmedik.⁴⁸⁷

Hemâhen; bazı kimselerin yüzüklerdeki yüzük kaşına yerleştirmek için kullandığı bir taştır. Mısır'da, Nîl'in doğusunda Mukattam dedikleri bir dağ vardır, -nitekim dağlar faslında zikr olundu- bu dağda ve o civarlarda hemâhen taşları bulunur, bu taş buradan getirilir.⁴⁸⁸ Bazıları Habeş taşına hemâhen der, bu iki taş arasında bir fark bulunmaz. Fakat hakikat budur ki Habeş taşı bir başka taştır. Horâsân hududunda bulunur.⁴⁸⁹

⁴⁸² u vahid râ mehat guyend; mehat aftâb, billûr, pare-i billûr.

⁴⁸³ *Cemâhir*., s.229-243.

⁴⁸⁴ Şettân mabeyn i hümâ yani her ikisinin arasında çok fark vardır.

⁴⁸⁵ *Cemâhir*., s.217-219.

⁴⁸⁶ Dehnec yani Malakit'dir.

⁴⁸⁷ *Cemâhir*., s.249-251 ayrıca İA.; 'Dehnec' c.3.

⁴⁸⁸ Bu bilgi Eşkâlû'l-Ekâlîm'den nakl olunmuş olsa gerek; *Cemâhir*., s.281.

⁴⁸⁹ *Cemâhir*., s.281-282.

Yeşim; madeni Çîn memleketinde (vilâyet) ve Türkistân hududunda bazı yerlerde bulunur, fevkalade sert bir taştır. Rengi, yeşimin rengine yakın olan fakat dokundukça/törpüledikçe yumuşaklaşan bir başka cevher vardır ki buna yâş⁴⁹⁰ derler, bu da Türkistân'dan getirilir. Yeşim ve yâşdan daha yumuşak bir cevher daha vardır, bu cevhere yeşb⁴⁹¹ derler.

Tûs'da bir dağ ve bu dağın eteklerinde de bir tepecik vardır, bu tepecikte, bu tür taş bulunur, bu taşı topraktan çıkarırlar, altıgen şeklindedir. Bu taştan tavlâ pulları yontarlar,yine yüzük gibi şeyler de yontarlar.⁴⁹²

Lâjûrid⁴⁹³;bir taştır, madeni, Bedahşân'da lâl madeni ile beraber vadilerde bulunur. Yine Rûm'da da madeni vardır. Lâjûridin bir türü vardır, buna Lâjûrid-i Zehebî derler, altın parçalarında görülebilir.⁴⁹⁴

[s.99] **Kehribâ;** taş türünden değildir, yağlıdır ki bu sebeble ateşe tutulduğunda yanar. Bunu daha ziyade Bulgar ve Sıkin tarafından getirirler. Suda bulunduğunu söylerler. Hakkında bundan fazla bilgi yoktur.⁴⁹⁵

Bîcâde; kırmızı bir cevherdir, yâkûta benzer fakat yâkût değildir. El değdikçe/törpüledikçe yumuşaklaşır, Serendîb dolaylarında [bulunur].Bunun, tam halini almamış yâkût olması mümkündür.⁴⁹⁶

Benefş⁴⁹⁷; yâkût-ı verdî gibi bir cevherdir fakat rengi menekşe⁴⁹⁸ rengine çalar. Bu da Serendîb'de bulunur.⁴⁹⁹

Mînâ, Hemrî ve Melevvet; bunların üçü de mamüldür, maden değildir.⁵⁰⁰

Mînâ, kristalin yeşil renklisidir, buna mînâ derler, sıradan halktan bazı kimseler zümrüt yüzük kaşı yerine bunu kullanır. Şimdi mînânın kırmızı, sarı ve mavi renklisi vardır.⁵⁰¹

⁴⁹⁰ Bîrûnî, Buhârâlîlar yeşime 'beyaz çîn taşı ' da derler, bazen baş dedikleri de olur. Baş diyenlerin bir kısmına göre o yeşim değil,bir yeşim benzeridir, diyor. bknz. *Cemâhir.*, s.254.

⁴⁹¹ İbn Mâse; rengi sarıya çalar, mür. *Cemâhir.*, s.254.

⁴⁹² *Cemâhir.*, s.253, 254.

⁴⁹³ el-lâzeverd; lapis lazuli taşıdır.

⁴⁹⁴ *Cemâhir.*, s.247, 248.

⁴⁹⁵ Bu eserin anber bölümüne bknz.

⁴⁹⁶ *Cemâhir.*, s.106-110.

⁴⁹⁷ Cemest yani amatist olsa gerek.

⁴⁹⁸ Benefsec yani benefşe.

⁴⁹⁹ *Cemâhir.*, s.245,246.

⁵⁰⁰ el-Cemâhir'de Billûr bölümüne mür. *Cemâhir.*, s.229-238.

⁵⁰¹ *Cemâhir.*, s.297, 298.

Hemrî; kristal ya da billûrun kırmızı renklisidir, buna hemrî derler.

Melevvet de kırmızı renkli kristaldır.

Bir başka tür daha vardır, buna çekânîde derler. Billûr ya da safire bir hayesk⁵⁰² ile nazikçe, az bir şey çatlayana kadar vurulur. Sonra bunun çatlaklarının rengi kaybolana kadar kırmızı renge maruz bırakırlar. Parçaları birbirlerinin tersine döndüğü vakit tamamı kırmızı olur.

[s.100] **Kalay;** madeni Rusya'da bulunur, Rusya'dan getirirler. Bahr-i Ahzer'deki Mihrâc⁵⁰³ memleketinin Kele Adası'nda da fazlaca kalay bulunur, öyleki taştan çıkartmaları bile gerekmez.⁵⁰⁴

Bakır (Mes); madeni Fergâne hududunda bulunur; daha evvelki bölümde zikrettiğimiz, oradaki dağda bulunur. Yine kurşun (sorb) madeni de burada bulunur. Batı Horâsân'da da bakır madeni vardır.⁵⁰⁵

Şimdi, cevher olmayan fakat daha evvel zikredilenler mesabesinde olan şeyler zikir olunacak, böylece bu tür şeylerin zikri tamam olacak!

Cıva (Sîmâb); madeni Pârs hududunda, Dârâbgird ve İstahr yakınlarındadır. Cıvayı bir toprak ortasında bir kuyudan çıkartırlar. Daha evvel zikrettiğimiz Fergâne'deki dağda da cıva bulunur.⁵⁰⁶

Naft; halk buna neft (نفت) der ve bu surette yazar. Fakat aslı tâ iledir yani naft (نפט).⁵⁰⁷ Naft bir yağdır, yerdeki kuyulardan çıkarılır, yeşil, beyaz ve siyah renktedir. Yeşili Derbend-i Hazer yakınlarında, beyazı بياکه ve Mokân'da, siyahı Balhân hududunda bulunur. Bu naft yataklarının⁵⁰⁸ üzerindeki yerlerde siyahı nafttan ayırırlar ve yerlerine götürürler. Siyah naftı, damıtarak beyaz kılarlar, bu işe taktir yani damıtma derler.⁵⁰⁹

Anber; hakkında ihtilaf vardır. Bazı kimseler denizdeki gâv-i abînin⁵¹⁰ gübresi olduğunu, bu sebeple denizin üzerinde bulunduğunu söylerler. Bir başka bölüm de, denizin derinliklerinde bir kaynak olduğunu, anberin buradan

⁵⁰² Daha evvel zikrolundu, demiş idim ki potkdur yani demirci balyozu.

⁵⁰³ Mihrâc, Sanskritçe. Meharaca, Raca'dan büyük hükümdar olan kimse.

⁵⁰⁴ Cemâhir., s.333-335.

⁵⁰⁵ Cemâhir., s.327-330.

⁵⁰⁶ Cemâhir., s.309, 310.

⁵⁰⁷ Naft نفت, neft kelimesinin نفت muarrebidir.

⁵⁰⁸ Poşte; yatak dedim.

⁵⁰⁹ Hudûd., s.104, Murûc., s.148.

⁵¹⁰ Gav-i âbî; büyücek deniz memelisi, bknz. gav-i bahrî ya gav-i deryâ.

çıktığını, suyun üzerine gelip [s.101] toplandığını söyler. Herkesin bu hususta bir sözü vardır, ancak çokça araştırma ile bu husus aydınlığa çıkar. Adalarda, yüzü denize dönük dağ gediklerinde arılar bal yaparlar, insanlar buralara erişemez.⁵¹¹ Zamanla bu bal toplanır, güneşin hararetiyle erir ve denize akar, bu bal suyla karışıp yitip gider. Mûm suyun üzerinde kalıp donar, bir vakit gemiler gelir ve suyun üzerindeki alırlar; işte bu anberdir.⁵¹² Tacirler buna erişmekte geç kalırlarsa, suyun üzerinde kaldıkça kokusu azalır ve rengi siyaha döner. Bu mumun hoş kokulu olmasının sebebi şudur: Arılar mamurluğun olmadığı adalardaki hoş kokulu güllerden beslenir.⁵¹³

Anber deniz üzerinde birkaç yerde bulunur, bunlardan birisi Bahr-i Maşrikî'de Aden, Ommân ve Pârs'dır. Bir başka yer ise Bahr-i Mağribî'de Endelüs'ün Şenterîn şehridir, yine Rûm sahillerinde de anber bulunur.

Soğuk günde bir kimse çabucak ona ulaşsa da denizin üzerinde çokça bulunmaz, [soğuk günde], anberde güneşin hararetiyle siyahlık oluşmaz. Henüz tam petek⁵¹⁴ şeklini almamış olana Aynü'l- Cerâd derler. Birkaç kere bu mum yekdiğerinin üzerinde donar. Buna da <kûh ber kûh> derler.⁵¹⁵

Ûd; Hindûstân ile Çîn arasında, deniz kıyısında büyük dağlar vardır. Ûd ağacı burada bulunur. Ûdun aslı ûd ağacıdır, iyisini buradan [s.102] getirirler. Aksâ-i Hindûstân'da bir ada vardır, buraya Kumâr derler. Buradan da ûd getirilir. Kumâr Adası'nın karşısında, deniz kıyısında Sanf dedikleri bir şehir vardır, yine buradan da ûd getirilir. Ûdun bazen Kumârîsi bazen de Sanfîsi daha evladır. Ezcümle ûd, Hindûstân taraflarında bulunur.

Kâfûr; Halîc-i Maşrikî'deki Bahr-i Ahzer'de bir ada vardır, bu adada maymun pek fazladır. Bu maymunlar büyükçedir, insanları öldürürler. Kâfûr işte bu adadan getirilir. Buna kâfûr-i rebâhî⁵¹⁶ derler, böyle denilmesinin sebebi maymuna rebâh denilmesidir.⁵¹⁷ Kâfûrun bir başka cinsi vardır ki buna da Fensûrî derler - bunu da müphem bulduk -, bu da oradaki bir adadan getirilir. Rebâhî, diğer tüm kâfûr cinslerinden daha iyidir. Hindûstân memleketinde

⁵¹¹ Şehd Arapça'da bal, zenbûr-i engûbin; zenbû; eşek arısı, engûbin bal manasına.

⁵¹² Anber, bugün malum olduğuna göre ispermeçet balinasının sindirim sistemi atığıdır.

⁵¹³ Bu görüş, insanın doğayı bozması hususu için önemlidir.

⁵¹⁴ Hâne-i zenbûr; petek dedim.

⁵¹⁵ Cemâhir., s.273-280, Murûc., s.118, 119, İA. 'Anber' c.1.

⁵¹⁶ İbnü'l-Baytar el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye; 'Riyâhî'.

⁵¹⁷ Mes'ûdî: 'Yemenliler maymuna rubbah derler.' Murûc., s.163.

(vilâyet) de kâfûr bulunur, buna ise Hindevî derler, bu iyi değildir; ilaç yapımında daha az kullanılır.

Kâfûrun aslı zamk ağacıdır, bir bıçakla bu ağaca vurulup fazla zamk ağaçtan çıkartılır, [sonra bunu] toplayıp kuruyana kadar bir yere koyarlar. Böylece kâfûr elde edilir.⁵¹⁸ Kâfûrun rengi siyahtır, kâfûru sütle beyazlaştırır.⁵¹⁹

Sandal ağacı da bu adada bulunur. Sandal kırmızı değildir, buna Çenden derler.

Mişk; en iyi mişki Hoten'den getirirler, daha sonra Tibbet'den gelen mişk daha iyidir. Sonra Tatarî mişk, sonra Hırhızî mişk, sonra Keşmîrî mişk ondan sonra da Bahrî mişk iyidir. En kötü mişk cinsinin Bahrî mişk olmasının sebebi şudur: [s.103] Denizin buharı, mişkin kokusunun kuvvetini azaltır.⁵²⁰

Mişk, büyücek ceylanın (âhûy-i bozorg) karnında⁵²¹ toplanır. Buna Dâbbetü'l-Misk derler. Bu hayvanın alnında boynuzu vardır. Mişk, esasta, bu hayvanın karnında toplanıp oluşan bir kandır.⁵²² Nâf, taşta, ağaçta ve odunlarda nâfe ondan ayrılıp düşene kadar ovuşturulur, ondan sonra onun kaşıntısı (hâriş) diner. Aynı şekilde Bahrî mişk Serendîb ve o havaliden getirilir.⁵²³ Bazen tacirler nâfeyi yırtarlar, nâfeden kan çıkar ki bu henüz tamamen donmamıştır. Tâcirler bunu eyb-i nâfe (kusurlu nâfe) olarak satıp ziyan etmezler.⁵²⁴

Bu bölüm için söylenecek sözlerin bu kadarı, bu kitap için kafidir.

⁵¹⁸ Araplar Medain'i ele geçirdiklerinde Kâfûra ilk defa rastlamışlar ve bunu tuz sanmışlardır. Belâzurî'ye mür.

⁵¹⁹ İA. 'Kâfûr' c.6.

⁵²⁰ Mes'ûdî: 'Tübbet miski iki sebepten ötürü Çin miskinden üstündür... Bir de Çin miski denizleri katederek, rutubetli ve değişik havalı yerlerden geçerek bize ulaşır.' *Murûc.*, s.127.

⁵²¹ Nâf; karın, göbek, orta ayrıca bkz. 'nâfe'.

⁵²² mür. Dehhodâ 'hâriş giriften' fiili, metinde; 'hâriş mî gired'.

⁵²³ Galiba bu cümleden evvel metnin bi parçası yitip gitmiş.

⁵²⁴ *Murûc.*, s.127, 128.

2.2.18. Ticaret Malları

Bu tarzı tacirler daha iyi bilirler, onların işine yarar. Bu kitap, bu tür bilgilerden eksik kalmasın diye birkaç külliyattan nakiller yapıldı :

Deryâ-i Mağribî'den [yani Akdeniz] [şunlar] götürülüp getirilir: Seklâb işi (Seklâbî), Rûm işi (Rûmî), Freng işi (Frengî), Endelüs işi (Endelüsî) ,kıymetli kıyafetler, ilaçlar. [Bunlar] Rûm limanlarında yüklenirler.

Deryâ-i Maşrıkî'den [yani Hind Okyanusu] ve Çîn'den Hatu getirilir.⁵²⁵ [Yine] Çîn işi (Çînî) kapkacak, misk, kıymetli demir (ahen-i govherdâr)⁵²⁶ ve bazı ilaçlar getirilir.

[s.104] Yine bu denize [kıyısı olan] Hindûstân tarafından sandal, ûd ve pek ziyade, Hind işi (Hindevî) ilaç, muhtelif kıyafetler, örtüler, yaygılar getirilir.

Serendîb'den türlü yâkûtlar getirilir, elmâs, billûr, sinbâde [de getirilir].⁵²⁷ Kele Adası'ndan kalay getirilir.⁵²⁸

Sind'den bazı ilaçlar ve kargı getirilir. [Yine] damızlık hecin devesi⁵²⁹ getirilir.

Kuzeyin en ucunda, Seklâb'ın ardında bir deniz vardır, buraya hiçbir gemi gidemez; buradan hiçbir şeycik getirilemez.

Aynı surette Bahr-i Okyanûs dedikleri Deryâ-i Mağribî'ye [yani Atlas Okyanusu] de hiç kimse gidemez, gemiler buraya erişemez; buradan bir şey yüklenip getirilemez.⁵³⁰

Bahr-i Buntas'dan, Mısır memleketinden iyi katırlar getirilir; bunlar uzunca kulaklı ve rahvan gidişlidirler ki Mısır'da bilinirler. Yine Mısır'da, uzun kulaklı bir cins vardır. [Bu hayvanın] anası ya da atasından birinin yaban eşiği

⁵²⁵ Bu eserde madenler bölümünde hatu'ya mür.

⁵²⁶ Govherdâr; soylu mücevherli.

⁵²⁷ Bu eserde madenler bölümünde muhtelif yerlere mür.

⁵²⁸ Bu eserde madenler bölümünde kalay'a mür.

⁵²⁹ Çift hörgüçlü deve hecin devesi, bahtî.

⁵³⁰ Başta İbn Havkal ve Mukaddesî olmak üzere İslam coğrafyacıları eserlerinin muhtelif yerlerinde ticarî emtiaya dair pek çok bilgi verir. Bunlara mehz göstermedim. Kaldı ki bu eserin muhtelif sayfaları da böylesi bilgileri içermektedir.

olduğunu söylerler, rahvan gider, eşkin yürür.⁵³¹Mısır'da Nübe taraflarından olarak memleketin uçlarında bir şehir vardır, buraya Esvân⁵³² derler.

Bu havalide bir cins uzun kulaklı vardır. Bu hayvan küçücek bir koyun gibidir, bir ihtimal ondan biraz daha büyüktür. Alaca renklidir, vücudunda siyah ve beyaz hatlar vardır. Bu uzun kulaklı buradan alınıp başka yere götürülürse yaşamaz. Bu cins uzun kulaklı bu yerden başkaca yerde bulunmaz.⁵³³

Bu bölümde de birkaç kelimelik. Bu kadarı kafidir.

⁵³¹ *Sûret.*, s.145.

⁵³² Asvân şehri. Buraya Mısır hükümeti devasa bir baraj bina eyledi. Meşhur Ebû Simbel tapınağı buradadır. Ayrıca *Sûret.*, s.142, 143.

⁵³³ Zebra hayvanını anlatıyor. Bu havalı derken kasdeylediği Yukarı Mısır'dır. Ayrıca *Hudûd.*, s.21, *Sûret.*, s.145.

2.2.19. Araplar'ın Bazı Durumları

[s.105] Arap fesahat ve şecaat sahibidir, faziletleri sebebiyle Tanrı kelamı onların dilinde nazil olmuştur. Sonra, bu kitapta muhtelif kavimlerin durumları evvelce zikrolundu, Araplar'ın durumu, [biraz evvel saydığımız] bu meziyetleriyle diğer kavimleri galebe çalar, [Araplar da burada zikrolunarak, bu kitap onların durumlarının anlatılmasından da] eksik kalmadı. Sonra, Arap kabilelerinin yerleri ve onlarla alakalı şeyler de [bu bölümde] zikrolundu.

Ommân ve Kulzum Denizi arası tamamen Araplar diyarıdır, iki deniz arası 500 fersaha yakın [mesafedir.]

Zemîn-i Arab⁵³⁴ çevresindeki yerler şunlardır: Basra yakınlarındaki Abbâdân'dan Bahreyn'e kadar 15 merhaledir, Bahreyn'den Ommân'a kadar 1 aylık yoldur, Ummân'dan Bilâd-ı Mehre'ye 1 aylık, [yine] Bilâd-ı Mehre'den Hazremût'a kadar da 1 aylık yoldur, Hazremût'dan حجه Sahili'ne kadar 5 merhale, حجه Sahili'nden Câr'a ise 3 merhaledir, Câr'dan Eyle'ye 20 merhale, Eyle'den Basra'ya 12 merhale, Basra'dan ilk zikredilen Abbâdân'a ise 2 merhaledir. İşte bu zemîn-i Arab'ın çevresidir, buralarda hep Araplar yaşamaktadır.⁵³⁵

Arap lüğatinde necd yukarı, gavr de aşağı manasındadır fakat zemîn-i Arab'da [s.106] aşağı taraflara Tihâme, yukarı taraflara da Bahreyn derler.⁵³⁶Yukarı Yemen (Necd-i Yemen) ve Yukarı Hicâz (Necd-i Hicâz) başka başka yerlerdir fakat bunların her ikisi de birbirlerine eklenirler; Yukarı Hicâz güney cihetinden Yukarı Yemen'in kuzeyidir. Yukarı (necd yani Bahreyn) ve aşağı (gavr yani Tihâme) arasındaki yerlere Hicâz derler, burada pek çok Arap kabilesi yaşamaktadır.⁵³⁷

⁵³⁴ Müellif Arap Yarımadası'nı kasd ediyor.

⁵³⁵ bkz. *Sûret.*, s.31. Mukaddesî Arap Yarımadası hakkında daha tafsilatlı bilgi verir, *Ahsen.*, s.89-115 *Hudûd.*, s.105-108. Ayrıca; Ayrıca, 'حجه' için bu eserin dağlar bölümüne bkz.

⁵³⁶ Kâmûsu'l-Muhît'de 'Gavr' maddesi şu açıklamayı veriyor: 'Tihâme ile Necd beynini hadd-i fâsıl olan Zât-ı Irak nâm mahalden bahre kadar arza ıtlak olunur ki hâlen Gavru Tihâme ta'bîr olunur.' Ve dahi Lugatnâme-i Dehhodâ'da Basra lisan mektebinin maruf siması Asmaî'den naklen şöyle deniliyor: 'Miyân-ı Zât-ı Irak u Deryâ-i Gavru Tihâme est. İntihây-i Tihâme ez taraf-ı Hicâz مدارج < عرق ذات مدارج > u evvel-i ân ez taraf-ı Necd < عرق ذات مدارج > est.'

⁵³⁷ bkz. *Sûret.*, s.32 ve 40 ve 44, *Ahsen.*, s.89-115.

Mekke dolaylarında, doğu tarafından olarak Benû Hilâl, Benû Sa'd ve Huzeyl [kabileleri] yaşamaktadır, batı tarafından olarak [ise] bazı Muzar kabileleri yaşamaktadır. Mekke ve Medîne arasında Bekr İbn Vâil [kabilesi] yaşamaktadır, başkaca bazı Muzar kabileleri de burada bulunur. Tâif hududunda Benû Sakîf [kabilesi] yaşamaktadır. Bâdiye-i Basra'dan ta Bahreyn'e kadar Benû Temîm [kabilesi] oturur. Cezîre'deki şehirlerin tamamında ise Rebîa ve Muzar kabileleri yaşamaktadır; Rebîa [kabileleri] Sincâr ve Nusaybîn dolaylarında, Muzar [kabileleri ise] Rakka dolaylarında oturur. Bâdiye-i Şâm'da Fezâre, Lehm ve Hizâm [kabileleri] yaşamaktadır, bazı Muzar ve Rebîa kabileleri de (batn-hâ) Bâdiye-i Şâm'da yaşamaktadır. Kâdisiyye hududundan Şekûk'a kadar boylamasına olarak, Semâve'den de Bâdiye-i Basra'ya kadar enlemesine olarak bu iki yer arasında Benû Esed kabileleri yaşamaktadır. Şekûk'dan geçildikten sonra Diyâr-ı Tayy gelir. Ondan sonra sol taraf cihetiyle Benû Suleym [arazileridir], sağ taraf cihetiyle ise Cuheyne [arazileridir].⁵³⁸

Rûm memleketinde (vilâyet) Herşene adında bir şehir vardır. Burada Rûm halkının aksine olarak kara saçlı, kara gözlü bir kavim (tâife) yaşar. Bunlar Araplar'dan bir kavimdir, Şâm'dan Gassân'dan; Cebeletü'l-Eyhem el-Gassânî ile birlikte Rûm'a varmışlardır, Emîrû'l-mü'minîn Ömer -Tanrı ondan razı olsun- devrine ait uzunca bir hikayeleri vardır.⁵³⁹

[s.107] Derbend-i Hazer'de İslamlar ile küffar arasında büyük dağlar bulunur. Bu dağlarda İrân Hosrev'i (Kisrâ Melik) hisarlar bina ettirmiştir, bu hisarlar kafirler içindir, sugurlara⁵⁴⁰ benzer; 14 tane hisar olduğunu söylerler. Şâm memleketinde (vilâyet) oturan Şâm Arapları'ndan bir kavim ve Musul'dan bir kavim ve dahi Rebîa kabilelerinden bir kavim buraya gönderilip, kafirlerin Müselmân hududuna çıkmalarına engel olup yolu gözetmekle [görevlendirilmişlerdir.] Bunlar orada makam tutup çoğaldılar, şimdi bunların evlatları buradadır, hepsi Arap dili (Tâzî zebân) konuşurlar.⁵⁴¹

Bu bölüm için bu kadarı kafidir

⁵³⁸ bknz. *Sûret.*, s.43, 44.

⁵³⁹ bknz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.158, 159, Siyer, İstanbul, 2013.

⁵⁴⁰ bknz. İA.; 'Sugûr', c.11.

⁵⁴¹ Buradaki tahkimatlar kuzeyin göçebe kavimlerinin tecavüzlerinden emin olmak adına daha güneydeki Sâsânî İmparatorluğunca bina olunmuştur. Yazdigerd I (İS.438-457) ve devamla Hosrev Anûşîrevân (İS. 531-579) devrinde tahkimatlar yapıldığı malumdur. bknz. İA.; 'Derbend', c.3.

2.2.20. Birkaç Hikaye

Eshâbü'l-Kehf; bu Eshâbü'l-Kehf Rûm'dadır, Rûm'da bir şehir vardır, onlar oradan...⁵⁴² Bu mağara (Kehf) Umûriyye ve [Nikîyye]⁵⁴³ arasındadır. Kehf, Arapça'da dağ gediği manasındadır. Eshâbü'l-Kehf'in kıssası tarihlerde, rivayetlerde ve tefsirlerde zikr olunur meşhur bir kıssadır. Onların şimdi bile dahi baki olduğunu; bedenlerinin mevcut olduğunu söylerler.

Halifeler tarihi (Târîhü'l-Hulefâ) olan bir kitapta görmüş idim: Abbasî Halifesi el Vâsık Billâh bu Eshâbü'l-Kehf'in durumunu öğrenmek istemiş. Muhammed b. Musâ Müneccim'i, ki bu zat onun çevresindekilerdendir, elçilik ile Rûm'a göndermiş; onların makamını malum kılmak, keyfiyeti idrak eylemek dilemiş. Roma İmparatoru'na (be-Kayser-i Rûm) bir mektup yazıp, [s.108] Muhammed'e gereken nafaka ve kılavuzu verip Eshâbü'l-Kehf'in makamına yollamış.

Sonrasını Muhammed b. Musâ şöyle anlatır: İmparator'un yanından [ayrılıp] birkaç gün bozuk yollarda ilerledik, büyücek dağları aştık ki buralarda hiç mamurluk yoktu. Sonra bir sahrâya vasıl olduk, bu sahrada başka hiçbir dağa eklenmeyen, bir başına duran bir dağa [rastladık]. Bu dağ küçük idi; dağın eteğinin çapı 1000 arşından fazla değildi fakat dağ fevkalade yüksek idi. Bu dağın eteğinde taşa açılmış bir gedik vardı. Sonra biz bir çaba ile dağa tırmandık. Dağın doruğunda mağara gibi fevkalade geniş bir çukur gördük, bu çukur fazlasıyla derin ve uzuncaydı. Çukurun ebatı 200 arşına 200 arşın kadar idi, tabanı gördük; zeminde su görünüyordu. Sonra dağdan aşağı indik, dağın eteğindeki gediğe doğru gittik, gediği aydınlık kılıp içeri girdik. Bu gedik de genişçe idi. Burada 300 adım kadar ilerledik, dağın doruğundan gördüğümüz yere ulaştık. Büyük bir su birikintisi vardı; su, bir göl gibi durgundu, altında bir açıklık vardı. Az birşey aydınlık bu suya ulaştığı vakit göl gibi olan bu su birikintisinin etrafında, taşa açılmış/oyulmuş yerleri (hâne-hâ) [aydınlatıyordu]. Su birikintisinin kenarında ağaçlar vardı, ağaçlar çokça fakat boyları kısa idi. Su birikintisinin bir tarafında taşa oyulmuş büyük ve yüksek bir revak vardı, revakın sütunları da taştan idi. Burada, bu yerin muhafızlığını yapmış bir bölük insan yaşamış. Bu revakta da taşa oyulmuş yerler (hâne-hâ)

⁵⁴² Metin eksik.

⁵⁴³ Metinde Nikîyye yok.

vardı, bunlardan birisi ötekilerden daha yüksek idi; yerden 5 arşın kadar yukarıda olan bu yere merdivenle ancak ulaşılabilirdi. Bu yer taştan ve kapalı bir mahal idi. İstedik ki [s.109] buraya gidip, [görelim]. Muhafızlarımız bize engel olup şöyle dedi: ‘Her kim onları görürse helak olur! Başlarına büyük bir felaket gelir!’ Onların [bu hezeyanına] iltifat etmediğimizi söyledik. Gulamın birisinin eline bir mum verip oraya gittik ve içeriye girdik. Uyuyan 13 kişi gördük, onlardan birisi küçükçe; yüzünde tığ bitmemiş bir çocuk idi, bir tür kilimden kıyafetleri vardı. El uzatıp [üzerlerini örten kilimi] açtık. Bedenleri yerde taşlaşmış/katılaşmış idi. Bedenleri herhangi bir ziyana uğramasın diye kâfûr, mür ve sebr ile kaplanmıştı; nitekim bu baharatların (edviyye) kokusunu fark edebiliyorduk. Derileri kemiklerinden sıyrılmıştı. Elimi üzerlerinde gezdirdim (nihâdem) saç ve böyle şeylerin kalıntıları vardı, bunları çekiştirdimse de ortaya çıkaramadım.

Bu yerden (hâne) aşağı indiğimiz vakit muhafızlar önümüze yiyecek koydular. Bunları yedikten sonra içimiz yandı, kendimizden geçtik. Bize zehir verdiklerini anladık. Zahmet çekip istifrağ ettik, daha sonra ferahladık. Muhafızlar (în cemaat) bu surette bizi helak eylemeğe kasd eyledi zira onların davası, halk nezdinde doğru iş olan içeridekileri göstermemektir.⁵⁴⁴

Eshâbü’l-Kehf işte bu zikredilen kimselerdir.⁵⁴⁵

Eshâbü’r-Rakîm; Eshâbü’l-Kehf’e derler. Nitekim Tanrı şöyle buyurur: < Eshâbü’l-Kehf u er-Rakîm>⁵⁴⁶ Rekm Arap lüğatinde yazmak fiilidir ki rakîm yazılmış manasındadır. Bunlara Eshâbü’r-Rakîm denilmesinin sebebi şudur: Bunların başının üzerinde bir levha vardır, bu levhada Eshâbü’l-Kehf’in isimleri ve durumları yazılmıştır. Fakat oraya giden Muhammed b. Musâ bu levhadan bahsetmemiştir, ola ki bu levhayı görmemiş olsun ya da levha yerinde bulunmasın.⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ *Mesâlik.*, s.91, 92, *Murûc.*, s.276, *Ahsen.*, s.164-166, *Bîrûnî*, *el-Âsâr el-Bâkîyye*, s.302, 303, Selenge, İstanbul, 2011. Bundan sonra sadece ‘Bâkîyye’.

⁵⁴⁵ *Bîrûnî*’ye göre bunlar rahip olsa gerektir. *Bîrûnî*’nin açıklamaları makbûlür. bknz.; *Bâkîyye*, s.302, 303, Selenge, İstanbul, 2011.

⁵⁴⁶ Kur’an, 18 : 8

⁵⁴⁷ *Murûc.*, s.276.

[s.110] **Sedd-i Yecüc u Mecüc**; buna Redm-i Yecüc de derler.⁵⁴⁸ Arap lüğatinde her ikisi de bend manasındadır. Bu sedd Türkistân ve Çîn'in ardında, doğu tarafından olarak kuzeyin en ucundadır. Nitekim alemin şeklini biz daha evvel anlattık.

Şöyle anlatılır: Halife Vâsık'ın biraderi Halife Mütevekkil bu Yecüc ve Mecüc Seddi'nin durumundan haberdar olmak diledi. Çevresindekilerden meşhur bir zata binek ve mal verip onu bu seddin durumunu belleyip haberleri kendine getirmesi için gönderdi.

Sonra o zat gidip geldi ve [olan biteni şöyle] anlattı: Sâmerra'dan, ki o vakitlerde Halifeler burada makam tutarlardı, çıktık ve İrmîniyye hududunda Tiflis şehrine vardık. Oradan Serîr vilayetine vardık, oradan Alân [ülkesine], oradan da Hazer'e vasıl olduk. Daha sonra [geçtiğimiz] her bir yerde kılavuzlar tuttuk, 25 gün yol gittik; yolumuzun üzerindeki bazı yerler mamur bazı yerler ise harap idi. Kara bir zemine ulaştık, buradan fena kokular yükseliyordu. Daha sonra 10 gün daha yol gittik, bir başka yere kavuştuk; burada şehirler ve köyler vardı fakat bunların hepsi harap olmuş idi, hiçbir insan yoktu, yapıların kalıntıları duruyordu. Daha sonra 27 gün daha yol gittik, fevkalade büyük bir dağın yakınlarında bulunan birkaç hisara kavuştuk, bu hisarlardan bir tanesi mamur idi; hisarda birkaç kişi yaşıyordu. Onlara seddi sorduk (nişân hastîm). Bize seddin bu dağda olduğunu söylediler ve bir vadiyi işaret ettiler. Dedikleri yere vardık. Genişçe bir vadi idi, bu vadide büyücek taşlardan başka hiçbir hayvan, bitki ve dahi başka birşeycik yoktu. Sonra bu vadide 3 fersaha yakın [s.111] ya da biraz daha fazla yol aldık, dar bir yere (metîk) ulaştık, buranın her tarafı yamaçlarla (kemer) çevriliydi, bir yamaç ile öteki yamaç arasında 50 arşına yakın, bir başka söylenceye göre de 15 arşına yakın mesafe vardı. Fevkalade yüksek bir yamaç idi, buradan birşeyin geçmesi mümkün değildi. Bu duvarın genişliği ve keyfiyet-i halinin ne olduğu duvarın ancak diğer tarafından anlaşılabilirdi. Sonra geri dönüp bir başka yola düştük, delil ve kılavuz bizi Semerkand şehri yakınlarındaki bir yola getirdi. Buradan Horâsân yoluyla geri döndük.

Fakat bazı kitaplardaki bilgi şöyledir: Seddi geçince kimileri okyanusa (bahr-i muhit) [ulaşılacağını], kimileri bir sahraya [vasıl olunacağını], kimileri de bir

⁵⁴⁸ Kamûsu'l-Muhît 'Redm' maddesine mür.

orman ile [karşılaşılabacağını söylerler]. Burada insan suretinde fakat daha küçük pek ziyade hayvan bulunduğunu [söylerler]. [Göya] bu hayvanlar bir el boyunda imiş, bunun aslı yoktur. Bunlar bir tür vahşî hayvan ya da bir tür deniz yarattığı [olsa gerektir]. Bunların boyu 2 arşın ya da bundan daha azdır, kıyafetleri, silahları ve demirleri yoktur.

Eski zamanlarda seddin olduğu yere bu vadiden geçilerek ulaşılıyordu. Bu [yol] insanlara zahmet veriyordu. [Zira burada yaşayanlar] eğer bir yerde ziraate rastlarlar ise [derhal] talana başlıyorlar, silahsız bir adam bulurlarsa onu telef ediyorlardı. Onların pek çoğu yine onların bu [kötü] huylarından bıkip usanmıştı. Nitekim Kur'an-ı Mecîd şöyle buyurur: <Yecüc u Mecüc müfsidûn fi'l-arz>⁵⁴⁹

Sonra Zü'l-Karneyn oraya ulaştığı vakit bu durumdan haberdar oldu. Bir müddet o civarda makam tuttu, etrafa insanlar gönderdi, demircilerden ve kalaycılardan bir bölük toplandı. Bakır, çinko ve kalayı bir araya getirdiler, iki yamaç arasındaki bu dar yere dökerek seddi inşa ettiler, böylece onların yolu kapandı. Bu sebeple bu dağda, [s.112] bu vadiden başka hiçbir yol yoktur.

Onlar iki bölüktür; seddin yakınlarında yaşayanlara Yecüc derler, daha ötede yaşayanlara ise Mecüc derler. Çîn ve Mâçîn gibi. Vallâhu 'alem.⁵⁵⁰

Kuzey taraflarında, Bulgar'dan geçildikten [sonra] bir şehir vardır ki buraya Sevâr⁵⁵¹ derler. -Müphem bulduk- Burada yaz mevsiminde gece [o kadar uzundur] ki bir adam ancak [günde] bir fersah yol alabilir.

Şöyle işittik: Bu yıllarda kuzey taraflarından Horâsân'a gelip fetva istemişler; kavmimiz İslam'a kavuştu, Müselmân oldu [demişler]. O vakitte Ramazan ayı yaz mevsimine rastlamış. Şöyle demişler; teravih namazını kılamıyoruz, biraz önce zikrettiğimiz sebebi söyleyip; namazı tamam edemiyoruz, gün doğuyor, sabah oluyor, demişler.

Hazer; bir bölgenin adıdır. Merkezine (kasaba) Hımlıh derler, yine İtil (آتِل) de derler. İtil de oradaki bir nehrin adıdır, buranın ortasından Abeskûn Gölü'ne

⁵⁴⁹ Kur'an, 18 : 94.

⁵⁵⁰ Mesâlik., s.140-145, Bâkîyye., s.85, Sûret., s.27, Ahsen., s.69 ve 368-371 Bu seddi Mukkaddesî 'Zülkarneyn Seddi' adıyla anıyor. Zülkarneyn, büyük ihtimâl Yemenli bir prensdir. bkz. Bâkîyye., s.79-85. Dünya üzerinde böyle bir sedd yoktur.

⁵⁵¹ Hudûd., 'şuvâr'. s.124 ve Sûret., s.304, 305.

dökülür. Buradan daha evvel bahs olundu.⁵⁵² Hazer'de iki kavim vardır: Bir bölüğü beyaz tenlidir ve iyi yüzlüdür, öteki bölüğü de karadır, benizleri Hindûlara benzer, bunlara Kara (قرا) Hazer derler. Rus[lar] da bu iki kavim gibi iki bölüktür; iç ve dış. Fakat Ruslar'ın cümlesi beyaz tenlidir.⁵⁵³

Hazer yakınlarında bir bölge vardır, buraya Serîr derler. Merkezine (kasaba) Beld-i Sâhibü's-Serîr denilir, yine Beldü's-Serîr de denilir. Serîr Arapça'da taht manasındadır. Buraya Serîr denilmesi şu sebeptedir: Eski zamanlarda Acem Melikleri'nden birisi bu bölgeyi alıp, [burada] büyük bir devlet (pâdşâhî) [s.113]; görkemli, kudretli bir devlet kurmuş. Altından bir taht kurup oturmuş. Bu Melik fevt olunca oranın halkı bu tahtı kıymetli bilip başka hiçbir Melik'i, göçüp giden Meliklerine tazim cihetiyle, o tahta oturtmamış. Şimdi dahi bu taht yerli yerindedir derler.⁵⁵⁴

Endelüs; batı dolaylarında, Rûm Denizi'nin kuzey tarafında bulunan bir memleketir (vilâyet). Endelüs halkı genellikle Müselmân'dır. İslaam bu halka Hazer ve Tarık Dağı yoluyla ulaşmıştır.⁵⁵⁵ Denizi aşip Endelüs'e ilk varan kişiöğlü Al-i Abbâs'ın hilafetinin ilk zamanlarında Abdu'r-rahman b. Muavîye b. Hişâm b. Abdül-melik b. Mervân b. el-Hekm'dir. Bu zat Endelüs'ü feth eylemiştir (be-girift), şimdi bu memleketin hükümdarları onun ahfadıdır. Endelüs ve Mağrib'in bütün halkı Eshâb-ı Hadîs mezhebindedir.

Brahma; Hindûstân'da bir kavimdir.⁵⁵⁶ Bunların bilginlerine Brahman derler, çoğulu Brahma düşer. Büyü yaptıklarını iddia ederler; büyüler ile maksudumuza kavuşuruz iddiasındadırlar: Bir kimse telef edilmek istenilirse ya da bir kimseye sıhhat verilmek dilenirse, bir kişiöğluna zehir verilmişse ya da onu yılan sokmuşsa, yine bir köy ya da bölge yağmur ve dolu afetlerinden muztarib ise [ve sair, Brahmanlar böyle şeyleri neticeye kavuşturma iddiasındadırlar]. [Halbuki] menfaat ve mazarrat Tanrı'dandır! Bir vakit

⁵⁵² *Hudûd.*, s.122, 123, *Mesâlik.*, s.106-108, *Murûc.*, s.132-141, *Sûret.*, s.298-304, *Ahsen.*, s.355, 356 ve 363-368.

⁵⁵³ İran düalizmi. Türkler ak kara diye tefrik olunmaz, Rusların da iç dış olarak tefrik olunduğuna daha evvel rast gelmedim. bkz.; *Sûret.*, s.303 ve 305, 306. Ayrıca şu esere mür. ARTAMONOV M.İ., *Hazar Tarihi*, Selenge, İstanbul, 2008 (3.Baskı).

⁵⁵⁴ *Hudûd.*, s.121-123, *Murûc.*, s.155, 156, *Sûret.*, s.302, 303.

⁵⁵⁵ *Cezîre-i kûh-i Tarık.*

⁵⁵⁶ Metinde Brahma yok. İslam temeddününde kavim lafzı yalnızca etnisite için kullanılmaz, herhangi bir topluluk, bölük manasına da gelir.

bunların cahilleri de aynı iddiada bulunmuştur. Şüphesiz ki batıldır. Malumat Tanrı katındadır!⁵⁵⁷

Fergâne; Meverâü'n-nehr dolaylarında bir vilayettir. Merkezine (kasaba) Ehsâket derler. Fevkalade hoş bir diyardır. Semerkand'dan Fergâne'ye 53 [s.114] fersah [mesafedir]. Hacet oldukda insanlar burada yerleşsin diye Nûşîrevân'ın inşa ettiğini söylerler. Türlü yerlerden kavimler buraya gelip yerleşmişler, binalar yapıp ziraat ile uğraşmışlar; böylece Fergâne mamur olmuş. Sonra, burada yaşayan halk muhtelif yerlerden geldikleri için <ez her hâne> adı konulmuş, sonra <ez> lafzı düşmüş ve <her hâne> denilmiş. Daha sonra, tedricen, ekseriya Fergâne kullanılır olmuş. Bu kadarı kafidir.

İşte bu satırlara ulaştık! Fihristteki bölümler üzerine söz söyleyip kitabı tamam eyledik! Gah detaylıca gah kısaaca her bir bölümde alakalı şeyler hakkında söz söyledik; ihmal edilen bölüm kalmadı. Bütün bölümlerde kısaca da olsa bilgi verip kitabı böylece nihayete erdirdik! Sözü dua ile bitirelim: Alemin efendisi, yeryüzünün hakimi, doğu ve batının başbuğunun devletinin ömrü ebedî olsun! Yüce buyrukları alemin dört bucağında cari olsun! Tanrı Muhammed ve ashabına rahmet etsin, muktedirliğim Tanrı'nın yardımının bağlıdır, sadece O'na yöneliyorum.⁵⁵⁸

⁵⁵⁷ Kur'an, 67. Sure.

⁵⁵⁸ Kur'an, 11 : 88

SONUÇ

Bu çalışma, Hârezmşâhlar devrinden bugüne erişebilen nadir bir eserin Türkçe'ye tercümesi ve lazım gelen yerlerde metne dair açıklamaları içermektedir. Muhammed b. Necîb Bekrân'ın eseri Cihân-nâme'yi notlandıran ilk defa bu çalışmadır. Tehrân'da Doktor Riyâhî tarafından yayımlanan metinde birkaç küçük dipnot varsa da bunlar ancak bir avuçtur ve metnin yazılı kaynaklarını göstermezler.

Ne yazık ki Cihân-nâme'nin haritası ele geçmiş değildir, esasında bir haritanın kılavuzu olan Cihân-nâme'nin metni, elbette ki harita mevcut olsa idi daha iyi anlaşılabilirdi. Buna rağmen içerdiği bazı özgün bilgiler sayesinde Cihân-nâme'nin metni bazı tarihi olayları aydınlatmakta oldukça önemli bir yer tutar. Cihân nâme'deki bilgi kırıntıları bu bakımdan pek önemlidir.

Müellifi hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediğimiz Cihân-nâme, bazı özellikleri bakımından oldukça dikkat çekicidir. Şu halde bu çalışma, ilgili kimselerin mesailerinde küçük de olsa katkılarda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

A-Araştırma Eserler

- Adıvar Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982
- Agacanov Sergey Grigoreviç, Oğuzlar, Selenge, İstanbul, 2013 (6.Baskı)
- Artamanov M.İ., Hazar Tarihi, Selenge, İstanbul, 2008 (3.Baskı)
- Barthold V.V, Orta Asya Türk Târîhi Hakkında Dersler, TTK, Ankara, 2013
- Barthold V.V., Turkestan v Epohu Mangolskava Haşestviya, İzdatelstva Bastoçnoy Literaturi, Maskva, 1963
- Bedi’-i Rebî, Coğrafya-i Mufasssal-i İrân, İkbâl, Tehrân, 1983
- Conder Josiah, The Modern Traveller: a Description, Geographical, Historical, and Topographical, of the Various Countries of the Globe, Persia and China, 1789-1855
- Gumilev Lev Nikolayeviç, Muhayyel Hükümdarlığın İzinde, Selenge, İstanbul, 2003
- Kafesoğlu İbrahim, Hârezmşâhlar Devleti Târîhi, TTK, Ankara, 2000
- Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Hârezmşâhlar Devrinde Bir Türk Lisancısı <Mehammed b. Kays> ve Eseri, Türkiyât Mecmûası, İstanbul, 1926
- Köymen Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyânı, D.T.C.F Dergisi, 1947
- Kropotkin P.A., Karşılıklı Yardımlaşma, Öteki, İstanbul, 2016 (2. Baskı)
- Lacoste Yves, Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar, Ayrıntı, İstanbul, 2014
- Lacoste Yves, İbn Haldûn Târîh, Biliminin Doğuşu, Ayrıntı, İstanbul, 2012
- Langles Louis Mathieu Les Voyages de Sind-Bâd Le Marin et La Ruse Des Femmes, Paris, 1814

Le Straange Guy, Doğu Hilâfedinin Memleketleri, Hazırlayan : Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, Yeditepe, İstanbul, 2015

Marozzi Justin, Tarihi İcat Eden Adam Hereotos'la Seyahatler, YKY, İstanbul, 2015

Sa'id-i Nefîsî, Târîh-i Temeddün-i İrân-ı Sâsânî, Kitâb-ı Pârise, Tehrân, 1388

Stephenson Paul, Büyük Konstantin, İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016

Touati Houari, Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat, YKY, İstanbul, 2016 (2. Baskı)

Turan Osman, Selçuklular Târîhî ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken, İstanbul, 2014 (18. Basım)

B-Kaynak Eserler

Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu 'l-Büldân*, Tercüme: Mustafa Fayda, Siyer, İstanbul, 2013

Alâ-üd-dîn Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, Tashîh: Muhammed b. Abdülvehâb Kazvînî, Brill, Leiden, 1917

De Wailly Natalis, *Histoire de Saint Louis*, Paris, 1874

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşâhî, *Târîh-i Buhârâ*, Hazırlayan : Abdullah Duman Ayışığı kitapları, İstanbul, 2013

Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü 'l-Büldân*, Tercüme : Şeşen Ramazan, Yeditepe, İstanbul, 2017

Ebû İshâk el-Fârisî el-İstâhrî, *Kitâbü 'l-Mesâlik ve 'l-Memâlik*, Hazırlayan : De Goeje M.J., Brill, Leiden, 1927

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsâr el-Bâkiye*, Tercüme : Ahsen Batur Selenge, İstanbul, 2011

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Cemâhir fî Ma'rifeti 'l-Cevâhir*, Tercüme: Emine Özcan, TTK, Ankara, 2017

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed Bîrûnî Hârezmî, *Kitâbu 't-Tefhîm fî Evâ'ili Sînâ'ati 't-Tencîm*, Hazırlayan : Celâl-üd-dîn Humâî, Tehrân, 1352

Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyeti 'l-Emâkîn*, Tercüme: Kıvâm-üd-dîn Burslan, TTK, Ankara, 2013

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'nin *Târîh-i Güzîde*'sine Göre Hârezmşâhlar ve Atabekler, Tercüme : R.H.Aksungur, İzmir, 2016, Basılmamış lisans tezi

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Hazırlayan: Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Emîr-i Kebîr, Tehrân, 1387

Hekîm Seyyid İsmâîl Cürcânî, *Zahire-i Hârezmşâhî*, The Academy of Medical Sciennes İslamic Repuclic of Iran, 1382

Heredotos, *Târîh*, İş Bankası, İstanbul, 2011 (7. Baskı)

- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Bahar, İstanbul, 1986
- İbn Fazlan, *Seyahat-nâme*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Bedir, İstanbul, 1995
- İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Tercüme: Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008
- İbn Havkal, *Sûret el-Arz*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul, 2014.
- İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, Tercüme: Beyza Bilgin, Ankara Okulu, Ankara, 2017
- İbn Rüsteh, *el- A 'lâku 'n-Nefîse*, Tercüme: Ali Fuat Eker, Ankara Okulu, Ankara, 2017
- Lâ Edrî, *Hudûdu'l- 'Âlem Mine'l-Maşrık İle'l-Magrib*, Tercüme: Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008
- Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, Tercüme: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2011
- Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tâkâsîm*, Tercüme: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2015
- Muhammed b. Alî b. Süleymân er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr u Âyetü's-Sürûr*, TTK, Ankara, 1999
- Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-el-Bâb*, Hazırlayan : Edward Browne, London-Leiden, 1903-6
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Histoire des Sultans du Kharezm - Ravzâtü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ-*, Paris, 1842
- Muhammed Nesevî, *Sîret-i Celâl-üd-dîn - Târîh-i Celâlî*, Tercüme: Muhammed Ali Nasih, İntişârât-ı Sa'idî, Tehran, 1344-Pâyîz (2.Baskı)
- Reinaud Joseph-Toussaint, *Geographie d'Aboulfeda*, Paris, 1840-48
- Reşîd-üd-dîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmiü't-Tevârîh*, Hazırlayan : Muhammed Rûşen, Neşr-i Elbruz, Tehran, 1383
- Şeşen Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara, 2001

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Hazırlyan : Wüstenfeld Ferdinand,
Leipzig, 1869

C-Ansiklopedi ve Lügatler

Abdü'r-Reşîd b. Abdü'l-Gafûr el-Hüseynî et-Tattavî, Ferheng-i Reşîdî, Tehrân.

Alî Ekber Dehhodâ, Logat-nâme, Tehrân.

Antonio Ciadyrgy, Dizionario Turco Arabo e Persiano, Milano.

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul.

..... 'Dehnec', c.3, Ruska J.

..... 'Derbend', c.3, Barthold V.V.

..... 'Ehlü'l-Hadis', c.4.

..... 'Eshâbü'r-Rey', c.4.

..... 'Hârizmşâhlar', c.5 (1.Kısım), Köprülü
Mehmed Fuad.

..... 'Kafûr', c.6, Huart Cl.

..... 'Karahanlılar', c.6, Pritsak Olemyan.

..... 'Karahıtay', c.6, Barthold V.V.

..... 'Sugûr', c.11, Honigmann Ernest.

Mahmûd-ı Kaşgarî, Dîvânu Lügati't-Türk, Ankara.

Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrizî, Burhân-ı Katı', Kalkûta.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi, el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît, İstanbul.

Samy Bey Fraschery, Dictionnaire Universel d'Histoire et de Geographie, Constantinople.

Cihân-nâme'nin Moskova Asya Milletleri Enstitüsü'nde Bulunan Nüshasından Bir Varak

Cihân-nâme'nin Moskova Asya Milletleri Enstitüsü'nde Bulunan Nüshasından Bir Varak

Cihân-nâme'nin Moskova Asya Milletleri Enstitüsü'nde Bulunan Nüshasından Bir Varak

Cihân-nâme'nin Moskova Asya Milletleri Enstitüsü'nde Bulunan Nüshasından Bir Varak

ВВЕДЕНИЕ.

1. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ *ДЖАХАН-НАМЕ*

В европейской научной литературе сведения о *Джахан-наме* впервые появились в 1862 г., когда было опубликовано недатированное письмо известного французского арабиста Рено, в котором он привел текст и перевод небольшого отрывка из парижской рукописи *Джахан-наме*, не упомянув, однако, названия сочинения¹. В 1876 г. Б. Дорн опубликовал перевод нескольких отрывков из персидского географического сочинения XV в. *Масдлик ал-маджлик* некоего Са'ида 'Али ал-Джурджани. Эта книга представляет собой компиляцию, включающую в себя почти полный текст *Джахан-наме*, и, таким образом, Б. Дорн, сам того не подозревая, издал переводы отрывков, принадлежащих перу Мухаммада ибн Наджиба Бахрана, а не ал-Джурджани, который в данном случае сыграл роль простого переписчика, местами искавшего текст оригинала².

Первое упоминание названия *Джахан-наме* в европейской научной литературе принадлежит Чарльзу Рью, который отметил, что это сочинение входит в число источников *Нузхат ал-кулуб* Хамдаллаха Мустауфи-Казвини и безымянного географического труда Хафиз-и Аbru³.

¹ «*Lexicon geographicum cui titulus est, Marâşid at iſfîlâ 'ald' asmd' al-amhina wa l-bîlâ*» ed. T. G. Juinboll, t. V, Lugduni Batavorum, 1862, p. 28. — Опубликованный Рено отрывок соответствует строкам 14—16 на л. 106 ленинградской рукописи.

² B. Dorn, *Auszüge aus vierzehn morgenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angränzende Länder*, — «*Mélanges Asiatiques*», t. V, St. Pétersbourg (1873—1876), 1876, Ss. 36—44. В. В. Бартольд первым, насколько можно судить, установил зависимость *Масдлик ал-маджлик* от *Джахан-наме* (см. «*The Encyclopaedia of Islam*», vol. I, Leyden—London, 1913, p. 341—Аши-Darys). Сравнение переводов с оригиналами дает ясное представление о характере искажений, допущенных ал-Джурджани при переписке *Джахан-наме* (слева указан порядковый номер и страница перевода Дорна, справа — соответствующие листы нашей рукописи): 1) стр. 36—л. 116з, 12а2, 16а2з; 2) стр. 37—л. 17а1з—2з; 3, 4) стр. 37—л. 18а5—8; 5) стр. 37—л. 25а8—12; 6) стр. 37—41—л. 6а1—12; 7) стр. 41—л. 1062з; 8) стр. 41—л. 1162з—12а5; 9) стр. 41 (пересказ)—л. 12а11—15; 10) стр. 41—л. 13а1—4; 11) стр. 42—л. 14а8—9; 12) стр. 42—л. 14а9—13; 13) стр. 42—43—л. 19а15—22; 14) стр. 43—л. 19а22—196з.

³ Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, vol. I, London, 1873, pp. 418, 423.

наш автор пользовался также географическими разделами *ал-Канун ал-Мас'удî* и *Тахдîд нихайат ал-амкин ли тахдîд масафат ал-масикин* (416/1025 г.) того же ал-Бирюни²².

Именно эти сочинения великого хорезмийца легли в основу карты мира и объяснительного трактата к ней, составленных Мухаммадом ибн Наджибом Бакраном. Сочинения ал-Бирюни сыграли для него гораздо большую роль, чем, *Масалик ал-мамалик* Ибн Хурдабиха. У последнего Мухаммад ибн Наджиб Бакран заимствовал ряд фактических данных о различных пунктах земли, тогда как в сочинениях ал-Бирюни он нашел не только фактический материал, но и теоретическую концепцию строения мира, которую и положил в основу своей работы. О влиянии трудов ал-Бирюни на автора *Джахан-наме* нам придется еще говорить в разделе, посвященном характеристике карты мира.

Из *Kitab at-ta'fîm* целиком заимствована схема распределения морей по земной поверхности, описание Каспийского моря, сведения об озере Иссык-Куль, данные о разделении земного шара экватором, понятие географических долгот и широт и многие другие положения *Джахан-наме*²³.

8. Незвестное географическое сочинение имама Шараф ад-Диян Туси (ал. 242—263).

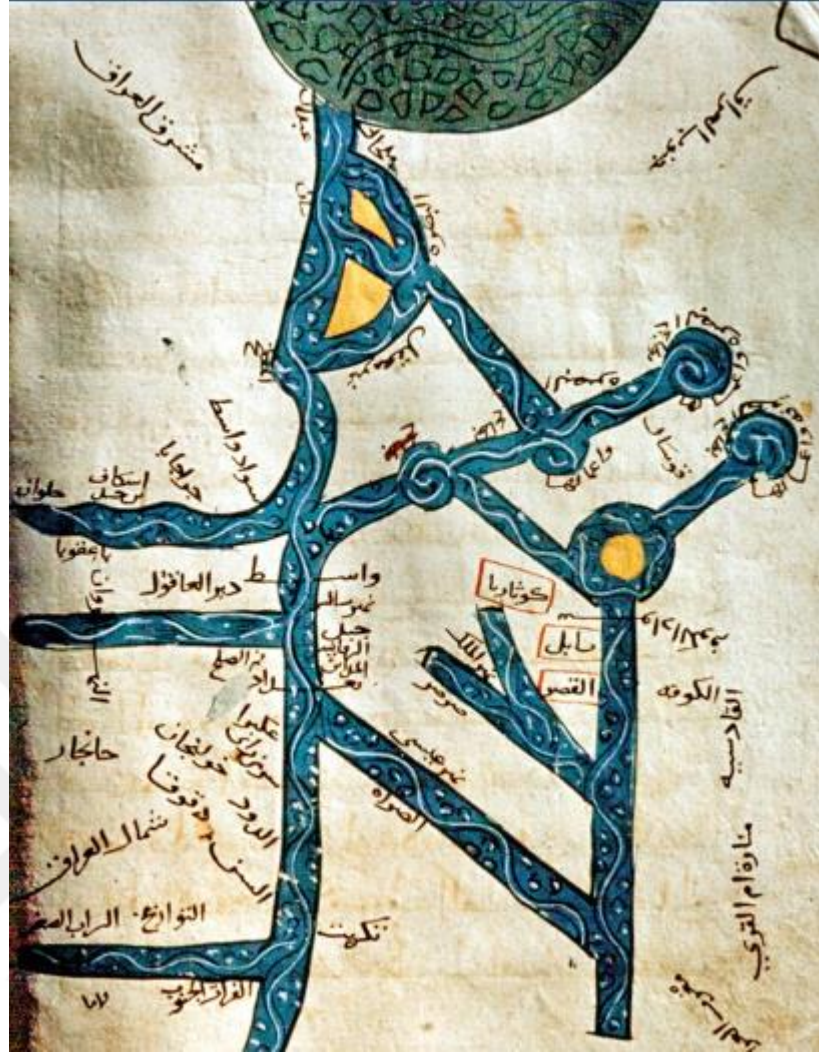
Перечислив источники, Мухаммад ибн Наджиб Бакран сообщает, что «впоследствии среди черновиков имама Шараф ад-Диян *قاضي توسي*²⁴ (да смирится над ним Аллах), вернувшегося из Рума, я нашел написанную его рукой часть [рукописи]», в которой были обозначены долготы и широты городов и морских берегов, с указанием расстояний в фарсангах и т. д. По словам Мухаммада ибн Наджиба Бакрана, Шараф ад-Диян Туси хитростью добыл эту рукопись в одной из библиотек Константинополя. Рукопись эта, продолжает автор, представляет собой не что иное, как книгу о мире, составленную основателем Константинополя «падишахом» Константином с помощью различных ученых. Автор добавляет, что эта рукопись оказала ему большую помощь в работе (л. 263).

До сих пор мы не располагали никакими сведениями об этом сочинении. Соблазнительная догадка, что здесь произошло смешение основателя Константинополя римского императора Константина (ок. 274—337 гг.) с автором знаменитого труда «Об управлении империей» византийским императором Константином VII Багрянородным (905—959 гг.), не подтверждается предвари-

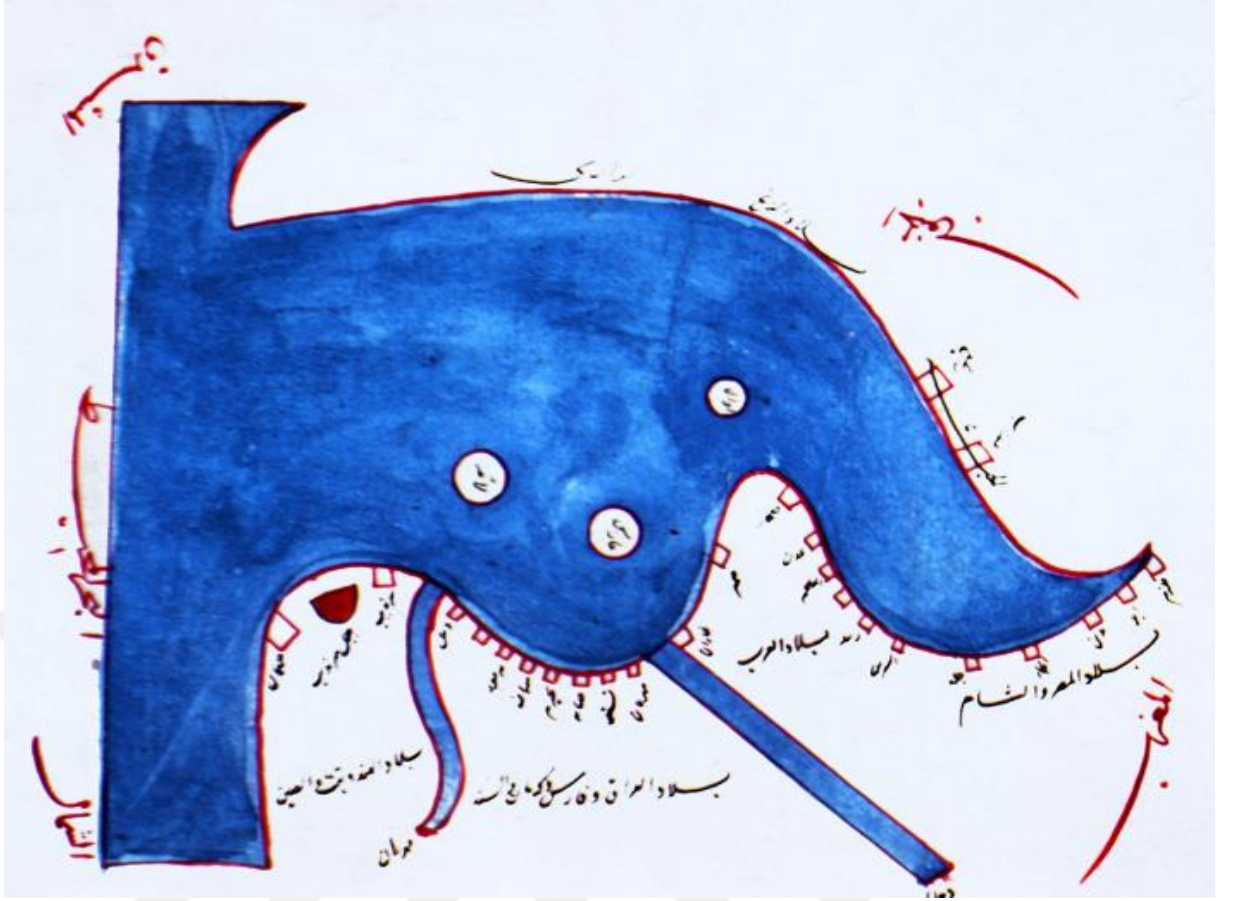
²² См. *«Biruni's picture of the world»*, Delhi, 1937 (Memoirs of the Archaeol. Soc. of India № 53); А. М. Белецкий, *«Картина мира по Бирюни»*, — Уч. зап. Ленингр. гос. ун-та, № 98 серия востоковедческих наук, вып. 1, Л., 1949, стр. 203—214; Крачковский, IV, стр. 255—256.

²³ Ср. Wright, *Biruni*, pp. 120—124, 126 а. о.

²⁴ В Парижской рукописи *Джахан-наме*, л. 167а, имя приведено в форме *شرف الدين مازي توسي*.

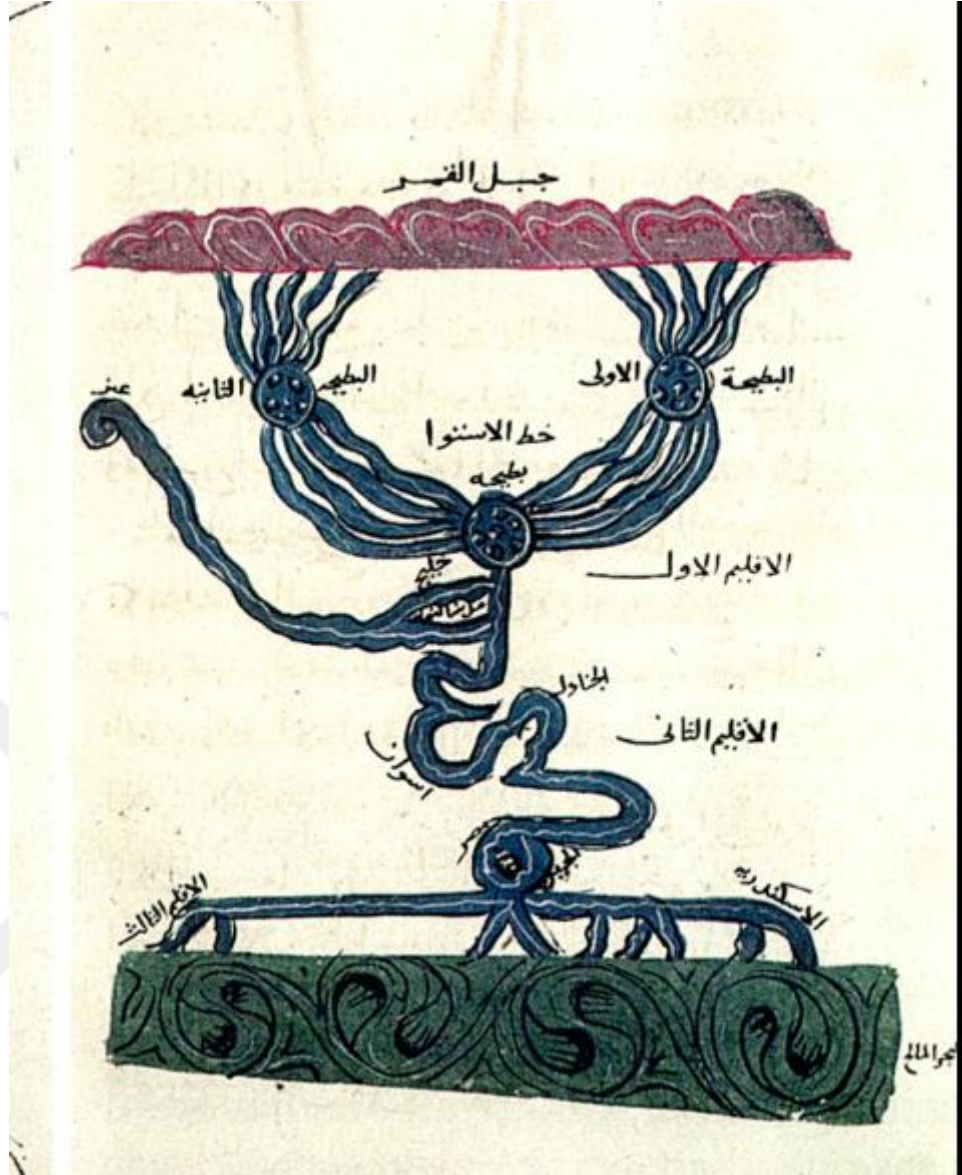
Irak ve İrân, Milâdî 10. Yüzyıl
Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî
Sûret el-Arz

Güneybatı Asya, Milâdî 10. Yüzyıl
Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Makdisî
Ahenü't-Tekâsim

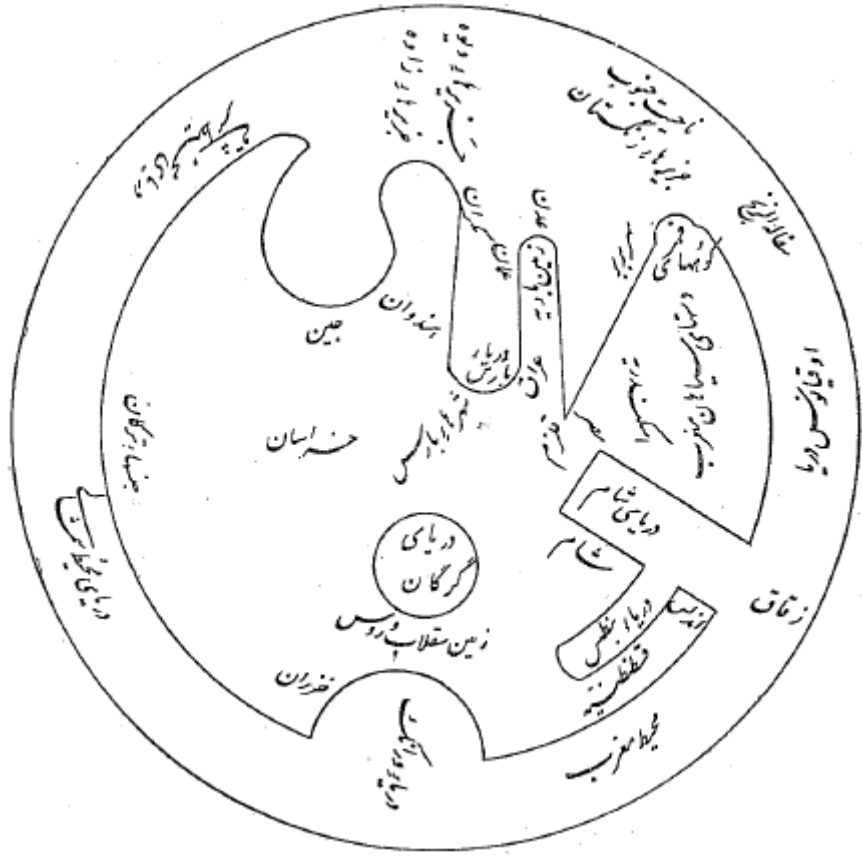

Dünya, Milâdî 12. Yüzyıl
Muhammed b. Abdullâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkıllî
Nüzhetü'l-Müştâk

Nil Nehri, Nil Nehri'nin Kaynağı ve Ay Dağı, Milâdî 10. Yüzyıl

Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî
Sûret el-Arz

Cihân-nâme'nin Kaynaklarından Olan et-Tefhîm'den Geometrik Bir Plan ; Dünya
Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed Bîrûnî Hârezmî
Kitâbu't-Tefhîm fî Evâ'ili Sınâ'ati't-Tencîm

ÖZGEÇMİŞ

Fotoğraf

Reşit Harun AKSUNGUR, Milâdî 12.10.1993 senesinde Çorum'da doğdu. 2012 senesinde Çorum Atatürk Lisesi'nden mezun oldu. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'nin Târîh-i Güzîde'sine Göre Hârezmşâhlar ve Atabeylikler lisans teziyle 2016 senesinde Ege Üniversitesi Edebiyât Fakültesi'nden mezun oldu. 19 Mayıs Üniversitesi'nde Lisansüstü eğitimine devam etmektedir. İyi derecede Farsça bilmektedir. İrânîyât, târîhî coğrafya ve mûsikî nazariyatı ilgi alanlarıdır.

Elektronik posta : aksungurharun@gmail.com

Telefon : 530 246 05 06